

Következő számunk tartalmából:

Löffler Tibor: A magyar szociáldemokrácia bolsevizmus képe a két világ-háború között.

Tóth Szergej: A diktatúra és a nyelv.

Rittersporn Gábor: Az államilag szervezett terror és a szovjet állam dezorganizációja.

Totalitarizmus-vita Russian Review-ban. (válogatás)

Kövér Lajos: Érdekek, érzelmek és indulatok a francia forradalomban.

1990/3

AETAS

Történelemtudományi folyóirat

Szerkesztők:

Kosztá László főszerkesztő

Bellavics István

Deák Ágnes

Náfrádi Zoltán

Tóth Péter

Vajda Zoltán

A szerkesztőség címe:

6720 Szeged, Dugonics tér 12.

T.: (36)62/12-140

ISSN 0237-7934

A kiadvány az MTA–Soros Alapítvány Bizottság és az MM–Osvát Alapítvány támogatásával jelenik meg.

Felelős kiadó: Bellavics István
Szedés: PRINTKER Kft., Szeged
Nyomás: TAJFUN Kft., Budapest
Technikai szerkesztő: Tóth Péter
A borítót tervezte: Szekeres Ferenc

Tartalom

Tanulmányok

- Zsoldos Attila:** A várjobbágyi birtoklás megítélésének változásai a tatárjárást követő másfél évszázadban 5
- Bourdelaş, Laurent:** A királyi hatalom békeidőben 35

Anyagi kultúra

- Kubinyi András:** A középkori anyagi kultúra kutatása és néhány módszertani problémája 51
- Szende Katalin:** A soproni polgárság anyagi kultúrája a késő-középkorban 69
- Tóth Ferenc:** Táplálkozás és történelem. Táplálkozástörténetiku tatások az Annales-ban 124

Határainkon túl

- „Patagóniában is magyar maradtam...”
(Beszélgetés Vajay Szabolccsal) 130
- Vajay Szabolcs bibliográfiája 139
- Vajay Szabolcs: A Szent Korona kamelaukion jellege 144
- Egy életmű adatokban. Deér József munkássága (bibliográfia) 153

Kitekintés

- Középkori történelmünk új kézikönyve, a Magyar föld és nép korai történetének enciklopédiája (Beszélgetés Kristó Gyulával) 157

Figyelő

A zarándokok világa (P. A. Sigal: Isten vándorai)	
Dávid Tamás	162
Évszázadok divatja (Benyóné dr. Mojzsis Dóra: Régi magyar öltözködés)	
Dávid Tamás	164
A hétköznapok anyagi kultúrája (Radvánszky B.: Magyar családélet és háztartás)	
Pozsár Annamária	166
A közép-európai kereskedelem tengelye (O. Pickl: Osztrák-magyar kereskedelmi kapcsolatok a Duna mentén)	
Kovács Tamás	169
Az angol középosztály hétköznapjai a XVIII–XIX. században (Leonore Davidoff–Catherine Hall: Family Fortunes)	
Vajda Zoltán	174
Számunk szerzői	177

ZSOLDOS ATTILA:

A VÁRJOBÁGYI BIRTOKLÁS MEGÍTÉLÉSÉNEK VÁLTOZÁSAI A TATÁRJÁRÁST KÖVETŐ MÁSFÉL ÉVSZÁZADBAN

A 11-12. században a magyarországi birtokstruktúrára mindenekelőtt a királyi birtokok nyomasztó mennyiségi túlsúlya nyomta rá a bélyegét. Ezeknek az arányoknak a megváltozása a 12. század közepétől kezdve indult meg. Az egyre gyakoribbá váló és a királyi birtokállományból egyre nagyobb darabokat kiszakító birtokadományok áradása a 13. század első harmadában tetőzött: II. Endre *novae institutiones*ként ismert belpolitikájának tudatos eleme volt a királyi birtokok elosztogatása. Az eladományozások a királyi birtokok mindkét típusát, mind az udvari-, mind a várszervezetet súlyosan érintették. Különösen komoly következmények lehetőségét vetette fel a várszervezet meggyengülése. Ez ugyanis — ellentétben az udvarszervezettel — nem egyszerűen az uralkodói kíséret eltartására rendelt birtoktípus volt, hanem szorosan összefonódott az államszervezettel, így a királyi hatalom erejének alakulására gyakorolt hatása nem közvetett, hanem nagyon is közvetlen volt. A várszervezet alá rendelt földek, ha nem is fedték tökéletesen a királyi megyék területét, de mégis azok gerincéül szolgáltak; a várszervezet tisztjei egyszersmind a megyei igazgatás feladataiból is kivették a részüket. A várszervezet megroppanása a jellegetesen koraközépkori modellekből építkező magyar államszervezet egyik pillérének ledőlésével fenyegetett. Az sem elhanyagolható szempont, hogy a királyi várszervezet hadakozó elemei adták az ország haderejének, igaz, minőségileg nem a legkiválóbb, de mindenképpen az egyik legjelentősebb kontingensét. Cseppet sem meglepő tehát, ha a királyi birtokok — s mindenekelőtt a várföldek — eladományozása a kortársak egy jelentős részében ellenzőkre talált. Ennek az elégedetlenségnek állt az élére II. Endre idősebb fia, Béla herceg.

Béla már apja életében megpróbálkozott az elidegenített királyi javak visszaszerzésével. 1228-1231 között még hercegeként, majd 1235-1239 között már uralkodóként törekedett a III. Béla-kori birtokstruktúra helyreállítására. Ennek során fokozatosan bővült céljainak köre: előbb főként a világiak kezére jutott várföldeket állította vissza a várszervezet számára, utóbb pedig már általános birtokvizsgálatot hajtatott végre, nem kímélve az egyházi tulajdont sem. Átütő sikert egyik akciója után sem könyvelhetett el. Hercegeként elsősorban apja és annak hívei hátráltatták, királyként pedig a szerzett jogaik védelmére felsorakozó egyházi és világi birtokosok ellenállásába ütközött, míg nem végülis meghátrálásra kényszerült. A tatárjárás után Béla maga is kivihetetlennek ítélte a korábbi adományok érvénytelenítésének kieroszakolását. Az 1248-1258-ban, ill. az 1267 után kibontakozó újabb földvizsgálati akciók a bármely jogállású birtokostól jogtalanul elidegenített javak visszajuttatását tűzték ki célul.¹

IV. Béla a tatárjárás előtti földvisszavételi politika kudarca után sem mondott le a várak földállományának védelméről. Törekvéseinek módszere azonban alapvetően megváltozott: tartózkodott az egyházi és világi birtokosok szerzett jogainak

érvénytelenítésétől. Ehelyett az üresen álló, lakói által elhagyott, a királyi főtulajdonjog alá tartozó, de annak hasznot nem hozó földek eladományozásának — alkalmanként már a 13. század első felében is megfigyelhető² — gyakorlatát emelte a királyi adománypolitika alapelvévé. Történetírásunk már korábban is felfigyelt arra a jelenségre, hogy „IV. Bélától kezdve uralkodóink csaknem kizárólag üres, ... nem lakott ... területeket adományoznak”.³ Waldapfel Eszter szerint az új adományozási gyakorlatot Béla azon törekvése magyarázza, amelynek célja a királyi népek magánföldesúri joghatóság alá kerülésének megakadályozása volt. Molnár József az 1260-as évekre tette a „castrensisek által elhagyott földek” tömeges megjelenését, s a tényt a királyi vármegye felbomlásához vezető válságjelenségek közé sorolta.⁴ Bolla Ilona körültekintően úgy fogalmazott, hogy a királyi népek jelentős része „kedvezőbb kilátások reményében önkényesen” távozott földjeiről, „s talán ennek a jelenségnek is tulajdonítható, hogy a királyi adományok zöme ekkor üres, lakóitól elhagyott föld volt”.⁵

Az üres földek eladományozásának a gyakorlata hamar megszilárdult. E folyamat betetőzéséként a „lakóitól elhagyott föld” a királyi adomány addig nem ismert, új címeként jelenik meg a 13. század második felében. 1268-ban István pozsonyi ispán és királynéi udvarbíró a részben a karakói, részben a vasvári vár alá tartozó, tizenöt ekényi Nezdyn földet kérte fel a királytól „*üres föld címén*” (*nomine terre vacue a nobis sibi dari postulavit*).⁶ Hasonló címen tett adományt V. István 1270-ben, IV. László 1279-ben és 1283-ban.⁷ Az üres földre vonatkozó adományok többségénél ugyan nem találkozunk az adomány címének fenti, pontos meghatározásával, az adományozás körülményei azonban az ilyen esetekben is biztos támpontot nyújtanak. Az adományozás menete rendszerint a következő volt. Az adományos felkéri az általa üresnek és lakóitól elhagyottnak tudott földet a királytól. Ezt követően az uralkodó vizsgálatot rendel el annak megállapítására, hogy mekkora, ill. valóban üres és a királyi adományozás alá eső földről van-e szó (*sed quia qualitate et quantitate dicte terre et utrum vacua sit et nostre pertinens collacioni nec ne, nobis ad plenum veritas non constabat*), és a vizsgálat lefolytatására királyi embert és hiteleshelyi tanúbizonyságot küld ki, akiknek a jelentése alapján végül az adományt privilegiumba foglalja.⁸ Az adományos állításának következetes ellenőrzése kétségtelenné teszi, hogy az üres föld címén való adományozás gyakorlata a királyi adománypolitika tudatos eleme volt. Ezt a megállapítást két további adatunk is megerősíti. 1280-ban Hermán nembéli Endre fia András comes felkérte a királytól a rábai híddörök Hídvég nevű földjét arra hivatkozva, hogy az egyébként is szomszédos saját földjével. IV. László nem zárkózott el a kérés teljesítésétől, de előzetes vizsgálatra kiküldte királyi emberként Rubynus mestert olyan paranccsal, hogy „*ha* ama földet üresnek és adományozási jogunkhoz tartozónak találja”, akkor statuálja az adományosnak (*si ipsam terram vacuum et ad nostram collacionem pertinentem invenerit, statueret et assignaret*). A vizsgálat kedvező eredményre vezetett, így a király Andrásnak adományozta a birtokot.⁹ Az idézett esetet az teszi szempontunkból különösen figyelemreméltóvá, hogy az uralkodó akkor is a föld elhagyatottságát tette az adomány sarkalatos pontjává, amikor a birtokot nem annak címén kérték fel. Még érdekesebb talán egy 1263-as ügy. Ekkor egy bizonyos Tyba kért fel a királytól *valamely* üres vasvári várföldet (*supplicavit ... ut sibi in aliqua terra castri Ferrei vacua et habitatoribus destituta .. dignaremur providere*). A király a föld kijelölésére Benedek vasi ispánnak adott parancsot. Végül is a vasi várjobbágyok a régóta elhagyott Sah birtokba vezették be Tybát.¹⁰ Tyba eljárásából arra következtethetünk, hogy a

nemesek már az 1260-as évek elején elfogadták a királyi adománypolitika új vezérlő elvét, és — egyebet nem tehetvén — igyekeztek ahhoz alkalmazkodni.

A király által felállított korlátok önkényes áttörése ugyanis, mint a Sopron megyei Harka föld ügye tanúsítja, megtorlást vont maga után. A kérdéses Harka birtokot a soproni vár lakatlan földjeként IV. Béla 1257-ben adományozta Kuru-i Fülöp mesternek. Az adományt 1270-ben Fülöp fiainak és özvegyének kérésére V. István megerősítette. Valamikor 1270 és 1284 között azonban Szoboszló fia Péter „elhallgatva az igazságot és hamisságot sugalmazva, *üres föld címén*” kérte fel magának (*tacita veritate et suggesta falsitate nomine vacue terre petiverat sibi dari*). Fülöp mester fiainak a tiltakozására IV. László 1284-ben állította vissza az eredeti adománnyos utódainak tulajdonjogát.¹¹ Esetünk figyelmet érdemlő körülménye, hogy Szoboszló fia Pétert az uralkodó minden további egyezkedés lehetőségét kizárva fosztotta meg Harkától. A királyi birtokadományozások során korántsem volt szokatlan, hogy egy-egy birtokot több személynek is eladományozott valamelyik uralkodó. Az ilyen esetekben azonban, a kölcsönös jóhiszeműség figyelembevételével, a király kárpótlást nyújtott az eredeti adománytól eleső személy számára, s így büntetésszámba menő kár egyik felet sem érte.¹² Ennek az uralkodói gesztusnak a megtagadása, a csalárdul szerzett adomány érvénytelenítése egyértelműen jelzi, hogy az „üres föld” adományozásának az esetében a királyi adománypolitika jogszokás rangjára emelt elemével van dolgunk, amelyet adott esetben a király hívének számító személlyel szemben is érvényre juttattak. A Ludány nembéli Szoboszló fia Pétert ti. bízvást Kun László személyes hívei közé sorolhatjuk: 1277-ben királyi ember volt, egy 1280. évi oklevél szerint részt vett a morvamezei csatában, s az ott szerzett érdemei elismeréséül a nyitrai vár Kend nevű földjét kapta. A harkai eset lezárása után sem fordult el tőle végleg a királyi kegy: még 1284-ben újabb adományt nyert el Nyitra megyében. A 13. század végén viszont már nem királyi szolgálatban, hanem trencsényi Csák Máté familiájában találkozunk a nevével.¹³

A fentiekben azonosított adományozási elv kettős célt szolgált. Egyrészt határt szabott az adományra vágyók igényeinek, s igyekezett azokat a központi hatalom számára még elfogadható korlátok között tartani. Másrészt viszont nyíltan bevallott célja volt a még meglévő, lakott várföldek védelme. Ezt a törekvést érhetjük tetten azokban a megfogalmazásokban, amelyek a várföld eladományozásokkal kapcsolatban a vár érdekeinek védelmét emlegetik. IV. Béla még 1264 előtt Lippoldus mosoni civisnek adta a mosoni vár Perun nevű földjét. 1264-ben Lippoldus felkérte a királytól az eredetileg Perunhoz tartozó Kaal birtok felét is. A király által elrendelt előzetes vizsgálatot végrehajtó Csák mosoni ispán jelentette az uralkodónak, hogy „*ama földnek a felét a vár jogsérelme nélkül el lehet adományozni*” (*illam medietatem terre posse sine castri prejudicio condonari*).¹⁴ A következő évben Demeter fehérvári ispán nyilatkozott úgy, hogy Gyimes föld „*jelentéktelen, lakóitól elhagyatott és Fehérvártól messze eső, és ezért ... Fehérvár jogsérelme nélkül*” eladományozható (*dixit, quod illa terra sit modica et habitatoribus destituta et a castro Albensis remota et ob hoc ... eam donare possemus sine prejudicio Albensis castri*).¹⁵

A várföldek védelmének ez a politikája a dolog természetéből adódóan a reménybeli adományosoknál is közelebről és mélyebben érintette a királyi várszervezet népeit. Aligha szorul bizonyításra, hogy az adománypolitika érvényesülésének legközvetlenebb haszonélvezői a várnépbeliek és a várjobbágyok voltak, jóllehet korántsem egyenlő mértékben. Történetírásunk megállapítása szerint a várszervezet joghatósága alá tartozó királyi népek egyes rétegeit az általuk teljesített szolgálatok

és a várszervezet keretein belül élvezett szabadságok határozottan elkülönítették egymástól,¹⁶ bár státusuk alapvető jellemzője — a királytól való *propriusi* függés — azonos volt.¹⁷ Az egyes rétegek eltérő helyzete a legélesebben annak kapcsán nyilvánult meg, hogy a király milyen mértékben tűrte el a várszervezet népeinek azt a törekvését, mely a már elért státus, ill. a használt föld jogszerű birtoklásának elismerésére irányult. A várszervezet ellátására rendelt, túlnyomórészt termelőmunkát végző várnépbeliek¹⁸ esetében szinte egyáltalán nem találkozunk a szolgálat stabilitásának biztosítását eredményező királyi magatartással. A várbirtokok 13. század eleji tömeges elidegenítése elsősorban ezt a réteget érintette. Az uralkodók belátásuk szerint adományozták el a *castrensis mansiokat* földjeikkel együtt,¹⁹ s kivételes esetnek számított, ha az adomány csak a földre szólt és a várnépbeliek személyét visszatartották a vár szolgálatára.²⁰

A lakóival együtt eladományozott várföldek szépszámú sorozatában várjobbágyokkal és földjeikkel nem találkozunk. A várjobbágyi státus és birtoklás védelmét a királyi hatalom szempontjából több tényező is indokolta. A várszervezet hivatászerűen hadakozó elemei közül a várjobbágyok voltak a legjelentősebb, gazdasági ereje akár a korszerű nehézfegyverzet beszerzését is lehetővé tette. A tisztségeket viselő várjobbágyok voltak a várszervezet közvetlen előljárói, akik — királyi vagy ispáni megbízatást teljesítve — közhatalmi feladatokat is elláthattak.²¹ A központi hatalom elsőrendű érdeke volt a királyi várszervezet legértékesebb rétegének, a várjobbágyoknak a védelme.

A királyi adományozási gyakorlattal párhuzamosan, sőt esetenként azt meg is előzve, a várjobbágyok olyan jogokat tulajdonítottak státusuknak, amelyek szerint földjeiket a király nem adományozhatja el. 1216-ban II. Endre eladományozta a nógrádi vár Lengend nevű földjét a rajta élő öt várnépbeli mansiával együtt. A beiktatáskor Vilmos várjobbágy és társai tiltakoztak és azt állították, hogy a föld fele saját tulajdonuk, s a király úgy tette meg adományát, hogy ezt nem tudta (*propria sua terra esset, nec rex eam sciendo contulisset*). A király előtt perre került sor, amelynek során azonban kiderült, hogy a tiltakozókat semmilyen jog nem illeti meg. *Legenden (ordine judicario ... probatum est, quod ... Wylmos nichil ibi juris habuisset)*.²² A várjobbágyi birtoklás királyi elismerésének fontos bizonyossága a földhöz fűződő jog (*jus*) elvi elismerése, ill. az, hogy ennek alapján II. Endre akaratát nem az őt megillető főtulajdonosi hatalomra hivatkozva, hanem jogi eljárás keretei között érvényesítette. Hasonló esettel találkozunk 1247-ben is; ekkor párviadal döntött az adományos javára.²³ A várjobbágyok által maguknak tulajdonított jog általános érvényű megfogalmazásáról is rendelkezünk adattal. 1222-ben mosoni várjobbágyok pereskedtek a szentmártonhegyi apátsággal Nulos föld és lakói ügyében. Az apát királyi adományra hivatkozva védte tulajdonjogát, míg a várjobbágyok szerint „sem ama embereket, sem a földjüket a király nem adományozhatta el, mivel azok Szent István király jobbágyainak fiai” (*nec homines illos, nec terrarum eorum rex conferre potuisset, cum filii jobagionum sancti Stephani regis sint*). Az apátság javára végül az döntött az ügyben, hogy a várjobbágyok vonakodtak letenni a nekik megítélt esküt.²⁴ A várnépbeliek és a várjobbágyok birtoklásának megítélésében tehát igen jelentős különbségek mutatkoznak már a 13. század első felében is.

Ezek a különbségek megmaradtak az üres várföldekkel kapcsolatos királyi adományozási gyakorlatnak a 13. század közepén bekövetkező megszilárdulása után is. Továbbra is folytatódott a várnépek földjeinek eladományozása a rajtuk élőkkel együtt,²⁵ ami arra utal, hogy az új adománypolitika elsősorban a várjobbágyi

birtoklás védelmének jogi garanciáját teremtette meg azáltal, hogy az uralkodó a maga adománypolitikájába emelte be a várjobbágyok által már korábban hangoztatott jogokat. A várnépbeliek és a várjobbágyok státusa között húzódtott az a határvonal, amellyel a királyi hatalom megszabta a védettséget élvezők körét. Így magyarázható az, hogy III. Endre szükségesnek látta kivizsgáltatni azt, hogy az általa — egyébként várjobbágyoknak — eladományozott barsi Zimány föld várnépi vagy várjobbágyi birtok-e (*utrum...terra Ziman sit castrensium aut jobagionum castri*).²⁶

A várnépi és a várjobbágyi birtoklás világos jogi disztinkciója, ill. ennek következményei eggyel több okot szolgáltattak arra, hogy egyes várnépbeliek megpróbáljanak önkényesen a várjobbágyok soraiba férkőzni. Míg a tatárjárás előtt a várnépbeliek sokkal inkább arra törekedtek, hogy — akár jogtalanul is — sorstársaiknak nyilváníttassanak várjobbágyokat, vagy éppen a várszervezettől független személyeket,²⁷ az új adománypolitika megjelenése után törekvéseik iránya megváltozott, s a várnépbeliek az eladományozás elkerülése érdekében várjobbágyoknak tüntették fel magukat. Így tettek pl. Egyed fia Jónás és társai, a szolgálgyőri vár Thena falubeli öt nehezéket fizető várnépei, amikor IV. Béla eladományozta földjüket. Az Ákos budai prépost által lefolytatott vizsgálat azonban kiderítette valódi státusukat és a király nem véve figyelembe Jónás állítását, helyben hagyta az adományt (*non obstante eo, quod idem Jonas ... jobagionem castri se diceret, cum non esset*).²⁸ Hasonló eset történt meg Zalában, ahol a vár debrétei népei „a királyi alkancellárián hamis sugalmazás és valóságos megvesztegetés által” (*in vicecancellaria nostra per falsi suggestionem et veri suppressionem*) oklevelet szereztek maguknak arról, hogy „ők nem várnépek, hanem várjobbágyok” (*ipsi non castrenses, sed jobagiones fuerint dicti castri*), s ezen az alapon akarták peres úton megakadályozni földjük eladományozását. A csalás napvilágra kerülése után a király parancsot adott az ügyben illetékes bírácoknak, hogy ne tárgyalják a debrétek által esetlegesen indítandó pert, mivel — indoklása szerint — „a várnépbeliek földjeit szokás szerint eladományozhatjuk” (*nosque rite terram populorum castrensiem conferre poteramus*).²⁹

A várnépbeliek státusa és birtoklása tehát teljes egészében a király kegyén múltott, kimondott és alkalmazott jogelvek által biztosított védelemben nem részesült. Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy olyan adományokkal is találkozunk, amelyek — legalábbis bizonyos fokig — tekintettel voltak a várnépbeliek érdekeire. 1247-ben IV. Béla Aba fia Tamás ispánnak adományozta a nyitrai Udvarnokot, amelynek *castrensis* lakóit a tatárok négy háznép kivételével megölték. A négy megmaradt mansio számára egy tagban egy-egy ekényi földet különítettett el, kivonva a várnépbelieket az adomány hatálya alól.³⁰ Hasonló eljárást választott a király a bolondóci vár két Gömör megyei birtokának eladományozásakor: a földek egy részét meghagyta az ott élő várnépbeliek kezén, nehogy azok földönfutók módjára szétszéledjenek (*ne iidem veluti vagi et profugi exheredentur omnino et dispergantur*) földjük elvesztése miatt.³¹

A várnépbeliekhez képest a várjobbágyok egzisztenciájának védelme három ponton is jelentős többletet tartalmaz a 13. század második felében. Egyrészt, míg korábban kifejezetten szokatlan dolog volt a várjobbágyoknak tett földadomány, ez idő tájt már sokasodnak az erre vonatkozó adatok. 1248-ban pozsonyi várjobbágy kapott birtokot a meglévő mellé, mivel azt árvíz lepte el és így nem tudott a várnak kötelezettségei szerint szolgálni (*terra ejus per inundacionem aquarum fuisse occupata nec utiliter posset castro deservire, sicut deberet*).³² Szintén Pozsony megyében történt, hogy a király azért hagyta egy várjobbágy nemzetség kezén annak vitatott

birtokát, mert nagy volt a rokonság és szűkölködtek a földben (qui multi sunt e sua generatione, terra plurimum indigerent).³³ Ezek az adományok, mint az oklevelek esetenként meg is fogalmazzák, azt a célt szolgálták, hogy a várjobbágyok szolgálataikat megfelelőbben és könnyebben teljesíthessék (commodius et expedicius valeant sua servicia exhibere).³⁴ Másrészt, ha sor is került valamely várjobbágy birtokának eladományozására, a király gondoskodott arról, hogy cserébe megfelelő birtokhoz jusson a kárvallott, így biztosítva a várjobbágyi státus fenntartásához szükséges anyagi javakat.³⁵ A várjobbágyi birtoklás védelmének legfontosabb eleme mindazonáltal a várjobbágyok és földjeik elidegenítésétől való tartózkodás volt.

Várjobbágyi birtokok eladományozására természetesen sor kerülhetett, ezek az alkalmak azonban két nagy csoportra oszthatók. Több ízben is valamilyen bűncselekményt elkövető várjobbágy birtokának elkobzásáról, majd eladományozásáról olvashatunk. 1198-ban Pál soproni várjobbágy Michal nevű birtokát — közelebről meg nem határozott — „gaztettének büntetése miatt” (ob sui facinoris vindictam) vesztette el.³⁶ 1258-ban lopásban elmarasztalt (in fures sunt convicti) szolgagyőri várjobbágyok földjét adományozta el István herceg.³⁷ A birtok elkobzására várjobbágyok esetében is okot adhatott a hűtlenség.³⁸

A várjobbágyi birtok eladományozásának másik, az előzőnél jóval gyakoribb esete a várjobbágy örökös nélküli halála után következett be. Ezen a címen tett adományokkal nem csak a 13. század folyamán,³⁹ de a 14. században is találkozunk.⁴⁰ A várjobbágyi birtoklás király általi elismerését bizonyítja, hogy ezek a birtokok csak az örökösök hiányában háramlottak az uralkodóra. Így történt ez az örökös nélkül elhunyt Tivadar szatmári várjobbágy irinyi birtokrészével is (quam quidem particulam terre iuxta regni consuetudinem ad manus nostras devolutam *pro eo*, quod idem Theodorus heredum solatio destitutus decesserit), melyet a király ezután Irinyi Vyd fiainak adományozott.⁴¹

A várjobbágyi státus föld birtoklására feljogosító voltát — mint az eddig felsorakoztatott adataink bizonyítják — a magyar királyok a 13. század második felében elismerték. Ez az elismerés azonban korántsem jelentette azt, hogy a királyok, akár a legcsekélyebb mértékben is, lemondtak volna a várjobbágyok személyéhez, ill. földjeihez való főtulajdonosi hatalmukról.⁴² A várjobbágyi birtoklás védelmét biztosító politika gyakorlati alkalmazásától, ha a szükség úgy kívánta, eltekintettek az uralkodók. Közismert és gyakran idézett példája ennek a magatartásnak a nevezetes locsmándi adomány. 1263-ban IV. Béla Lőrinc soproni ispánnak adományozta a locsmándi ispánságot.⁴³ Az adományról két oklevél maradt ránk, melyek szövege lényeges eltéréseket mutat. A korábban kiadott okmányban ugyanis a király a várszervezet minden népét, tekintet nélkül státusukra, az adományos joghatósága alá juttatta, elrendelve, hogy „a várjobbágyok, a keltjobbágyfiúnak nevezett jobbágyfiak és a várnépbeliek ... ugyanazzal a szabadsággal és szolgálattal tartozzanak szolgálni” Lőrincnek, mint korábban a királynak, ill. a locsmándi ispánnak (volentes et statuentes, ut jobagiones castri, filii jobagionum, qui kelthiobagfyu dicuntur et castrenses ... eadem libertate et servicio ... servire teneantur). A magánúri függést nem vállaló várjobbágyok és jobbágyfiúk számára meghagyta annak lehetőségét, hogy földjeiket hátrahagyva (relictis terris suis) szabadon távozzanak.⁴⁴ Ez az intézkedés oly mértékben sértette azokat a jogokat, amelyeket a várjobbágyok maguknak tulajdonítottak, hogy történetírásunk joggal gondolt arra, hogy az érintett várjobbágyok tiltakozó mozgalma készítette IV. Bélát döntése megváltoztatására és az adományról szóló privilégium ennek megfelelő megfogalmazására.⁴⁵ A tiltakozás alapja minden

bizonyral a várjobbágy-birtokok eladományozhatatlanságának jogi fikciója volt, annál is inkább, mert mind 1263 előtt, mind utána találkozunk ezzel a jelenséggel.⁴⁶ A király új döntése értelmében a nemesek és a nemes várjobbágyok földjei kikerültek az adomány hatálya alól (exceptis possessionibus nobilium ... salvis nihilominus terris nobilium jobagionum castri in terra dicti comitatus existentibus) és megőrizhették Lőrincsel szemben függetlenségüket.⁴⁷

A locsmándi adomány ügye az általunk vizsgált kérdések szempontjából több fontos tanulsággal szolgál. Mindenekelőtt figyelemre méltó, hogy a locsmándi várjobbágyok, ha nem is minden nehézség nélkül, de végül is sikerrel ismertették el státusukhoz és ennek alapján földjükhöz való jogukat. A királyi döntés megváltoztatásának igazi vesztesei a keltjobbágyfiúk voltak. Ez az átmeneti réteg a várnépbeliek közül a várjobbágyok közé emelt — mint a privilegium írja „a várjobbágyok közé újonnan besorolt” (qui in numerum jobagionum castri de novo sunt computati) —, de a várjobbágyi státus által biztosított jogok teljességét nem élvező elemekből állt.⁴⁸ Az eltérő jogi helyzet a locsmándi ispánság eladományozásakor a lehető legélesebb formában jelentkezett: a keltjobbágyfiúk földjeire az új adománylevél is érvényes volt. Ezzel tehát megszilárdult az a jogi határ, amely a „szent király fiainak”, „valódi, nemes várjobbágyoknak” tekintett született várjobbágyok és a várnépi státusból kiemelték (exempti) között húzódott. Ugyanakkor a földjüket megőrző nemes várjobbágyok sorsára is döntő hatással volt az eladományozás. A született várjobbágyok a locsmándi ispánság legelőkelőbb elemeként — a várszervezetben belül — kiváltságokat élveztek, helyzetük kedvező volt. A királyi hatalmat megtestesítő várhoz, a királyi tulajdonhoz tartozás egyfajta védelmet nyújtott számukra, elsősorban éppen a magánbirtokosokkal szemben. A védett helyzet az ispánság magánkézre kerülésével egy csapásra megszűnt; a védelmet, de legalábbis annak reményét nyújtó szervezet széthullása után a várjobbágyok magukra maradtak. Ez a tény egy alapvető következményt vont maga után. Mivel a várjobbágyok földjeiket — nemesítés híján — továbbra is várjobbágyként birtokolták, a földhöz való joguk alapjává egy fikció vált: a már nem létező locsmándi várszervezet szolgálata. A fiktív jogviszony — amellyel még találkozunk — csak addig maradhatott birtoklási jogcím, amíg azt a központi hatalom, ill. a várjobbágyok társadalmi környezete kész volt elismerni. Nem véletlen tehát, ha történetesen a locsmándi várjobbágyok között is találunk olyanokat, akik — akár új függőségi viszony vállalása árán is — bizonyos fokú védettséget nyújtó társadalmi kapcsolatokat építettek ki. 1270-ben a Geotan faluba való várjobbágy-rokonság tizenegy tagja szegődött földjuttatás fejében az 1263. évi adomány kedvezményezettje, Lőrinc kíséretébe. Feltűnő, hogy hét évvel a locsmándi ispánság felbomlása után is, a familiaritást vállalók társadalmi helyzetének megjelölésére még mindig az egykori locsmándi várjobbágyi státust alkalmazták (jobagionibus quondam castri de Luchman).⁴⁹

A locsmándi adomány miatt támadt feszültségek tanulságait IV. Béla is levonta. Erre enged következtetni egy újabb comitatus, ezúttal a komáromi, alig néhány évvel később — valamikor 1265 előtt — bekövetkezett eladományozásának néhány jellegzetessége.⁵⁰ 1268-ban került arra sor, hogy az adományost, Walter ispánt Olivér királynéi tárnokmester bevezesse a komáromi vár és tartozékainak birtokába. Az ekkor kiállított oklevélben felsorolták és meghatározták a komáromi ispánsághoz tartozó várföldeket — ám korántsem az összeset.⁵¹ A lista, nem számítva a halászóhelyeket, huszonnégy falu és birtokrész nevét tartalmazza. Számbavéve ezeket megfigyelhetjük: az elidegenítés kizárólag várnépek által lakott birtokokat érintett.

Némelyiküknél maga az 1268. évi oklevél is megemlíti a település castrensis lakóit (Aranyos, Megyer, Tany, Szakállas). Megállapításunk igazának azonban sokkal fontosabb bizonyítéka az, hogy két esetben is olyan várjobbágyi birtokkal találkozunk az oklevél szövegében, amelyek az eladományozott falvak határosaiként, s nem pedig mint azokkal együtt eladományozott területek szerepelnek. Árpa falu határosaai között még két azonos nevű települést találunk, ezek közül az egyik a királyné, a másik pedig Apa komáromi várjobbágy birtoka (terciam villam Arpa, que pertinet ad Apa, jobagionem castri de Camarun). Kürt egyik határosa, Pat szintén várjobbágyi birtok volt (terra Poth, que est jobagionis castri Camarun). Adataink tehát nem csak megengedik, de egyenesen meg is követelik azt a következtetést, miszerint a komáromi ispánság eladományozásakor IV. Béla — ellentétben a korábbi locsmáncsi esettel — eleve nem terjesztette ki az adomány érvényét a várjobbágyok birtokaira. S valóban, a komáromi ispánság magánkézre jutása, a várszervezet felbomlása után továbbra is fel-feltűnnek forrásainkban a komáromi várjobbágyok. 1269-ben és 1284-ben a patyiak szerepelnek Sár, ill. Billeg határosaiként. 1276 körül Pünkösöd fia Miklós és rokona, László komáromi várjobbágyok sikertelenül pereskedtek a nyúlzigeti apácákkal. 1283-ban János, Sebestyén és Mikó ispánok várjobbágy társaikkal együtt vitás birtokrészek elhatárolásában vettek részt. A locsmáncsi Geotan falubeliekéhez hasonló magatartással a komáromi várjobbágyok esetében is találkozunk. Folkus fia István várjobbágyot és pati rokonságát még 1284 előtt a királyi serviensek közé sorolta Kun László. 1284-ben arra hivatkozva, hogy a békétlen időkben önerőből nem képesek megvédeni magukat a gonosztevők zaklatásaival szemben (videntes eciam in hoc tempore impacato a malefactorum insultibus propria virtute se non posse defensare) a király engedélyért folyamodtak, hogy az esztergomi egyház nemes jobbágyai közé állhassanak, amit — megkapván a beleegyezést — meg is tettek. A patiak elhatározásában ismét a magára maradt várjobbágyosság védelmet nyújtó szervezet iránti igénye játszott döntő szerepet. Más pati várjobbágyokat közel nyolcvan év múltán — 1360-ban — madari, kürti és pati birtokaikkal együtt Nagy Lajos nemesített meg.⁵² Adataink ismeretében a komáromi adományt feltétlenül azon intézkedések közé kell sorolnunk, amelyek meghozatalakor a várjobbágyi birtoklás királyi védelmének szempontjai érvényesültek.

A későbbiek során — amennyire ez a rendelkezésünkre álló szűkszavú forrásokból megállapítható — a komáromi, s nem a locsmáncsi adomány szolgált az ispánságok elidegenítésének mintájául. Erre enged következtetni I. Károly egy 1320. évi intézkedése. Ekkor a király elcserélte Tamás esztergomi érsekkel a korábban (1315-ben) a főpapnak, ill. egyházának juttatott Komárom ispánságát a barsival. Az 1320-as oklevél nem hagy kétséget afelől, hogy a várjobbágyok személye és birtokaik ezúttal sem tartoztak az eladományozott javak közé. Az oklevél felsorolja ugyan az ispánság tartozékait, ezek közé sorolva a várnépbelieket is (civitatem Borsiensensem cum toto comitatu districtus ejusdem, judicatu, jurisdictione, tributis cum villis et hominibus castrensibus seu condicionariis ad dictum comitatum pertinentibus),⁵³ a listában azonban egyetlen utalás sem foglalkozik a várjobbágyokkal, jóllehet a 14. század első feléből számos adattal rendelkezünk rájuk vonatkozóan. Az esztergomi érsekségtől való függésüknek — ami, ha az adomány érintené személyüket és birtokaikat, elvárható lenne — a legcsekélyebb nyoma sincs.

13. századi adataink összegzéséként megállapíthatjuk, hogy az Árpád-házi uralkodók — főtulajdonosi jogaik épségben hagyása mellett — elismerték a várjobbágyi státus föld birtoklására feljogosító voltát, s ennek az elismerésnek adomány-

politikájuk révén érvényt is szereztek. Kun László elvi igénnyel is megfogalmazta a várjobbágyi birtoklás védelmével kapcsolatos királyi álláspontot egy évszám nélküli — Borsa Iván által 1274-re datált — oklevelében. Ebben védelmébe vette — a talán kiskorú — Wyduzlou fia Márton és Petruzlou fia Bánk somogyi várjobbágyokat, akik elpanaszolták, hogy Netécs nevű földjüket egy bizonyos Opey elfoglalva tartja, azt állítván, hogy a királytól kapta adományba. Kun László azonban, megcáfolván Opey kijelentését, megparancsolta két Somogy megyei hívének, hogy vegyék védelmükbe a várjobbágyokat „mivel várunk jobbágyainak lakott földjeit senkinek sem adományozzuk el, és ama Opeynek sem akarjuk a mondott Netécs földet adományozni” (unde cum terras jobagionum castris nostri *populosas* nemini conferamus et ipsi Opey conferre dictam terram Necech non velimus). Az idézett elvi nyilatkozat érvényesítésének következetességét bizonyító adattal is rendelkezünk. Nem sokkal később ti. — talán még 1274-ben — valóban sor került Netécs eladományozására. Az adomány azonban csak az említett Wyduzlou (Vydoslo) által birtokolt részre vonatkozott, akit az oklevél utód nélkül meghalt várjobbágnak mond. Az adományra tehát minden bizonnyal az előző oklevélben még élőként szereplő Márton halála után került sor, amikor is a család birtoka immár ténylegesen a királyra háramlott. Az adomány nem érintette viszont a Netécsen szintén birtokos Petruzlou fia Bánk részét.⁵⁴

A 14. század első felében az egész ország területén találkozunk birtokos várjobbágyokkal. Mindennapi életükben nem sok változást tapasztalhatunk a 13. századhoz képest: földet adnak el és vásárolnak, pereskednek, részt vesznek megyéjük közéletében.⁵⁵ A jelenség kétségkívül magyarázatra szorul, hiszen a várjobbágy-ságot megjelenése pillanatától kezdve elszakíthatatlan szálak fűzték a korai középkor királyi vármegyarendszeréhez. Ennek, a kötelezettségeket és jogokat egyaránt számontartó szervezetnek a felbomlása után — melynek bekövetkeztét éppen a 13-14. század fordulója körüli időkre teszi történetírásunk — a várjobbágyok alkalmazkodni kényszerültek a megváltozott viszonyokhoz. Abban, hogy ez az alkalmazkodás — legalábbis a század első felében — sikerrel járt, sajátos módon két egymással homlokegyenest ellentétes folyamat játszott főszerepet: a tartományúri hatalom kiépülése és közel félévszázados virágzása, majd ezt követően a királyi hatalom újbóli megszilárdulása.

A tartományúri hatalom kiépülésének, jellegének, működési mechanizmusának vizsgálatát a szakirodalom már elvégezte.⁵⁶ Általános tapasztalatként jelentkezett, hogy az oligarchák országos vagy megyés ispáni tisztségek megszerzése, nem egyszer bitorlása révén királyi jogokat gyakoroltak territóriumuk felett, miközben nyílt vagy burkolt erőszak alkalmazásával arra törekedtek, hogy a területükön élő birtokosokat, legyenek azok világiak vagy egyháziak, a familiaritás intézményén keresztül saját személyükhöz kapcsolják, de legalábbis uralmuk elismerésére kényszerítsék. A familiaritás ugyanis a tartományúri hatalom egyik alappillére volt: az oligarcha familiárisain keresztül igazgatta birtokait, irányította tartománya életét, s ugyanakkor a familiárisok alkották haderejének gerincét.

A várjobbágy-ság is ezen a ponton kapcsolódik a tartományuraság történetéhez. A várjobbágyok — hasonlóan a kis- és középbirtokos nemességhez — nem kerülhették el a tartományúr familiájától való függés vállalását. Egy-egy tartományúr familiája pedig gyakorlatilag korlátlan mértékben volt képes magába olvasztani a különböző eredetű, de hadakozásra egyaránt alkalmas társadalmi rétegeket, annál is inkább, mivel az állandósult háborúk időszakában a minél nagyobb, ütöképesebb haderő a további terjeszkedés lehetőségét teremtette meg. A várjobbágy-ság, mint

hivatásszerűen katonáskodó réteg, különösen értékes részét adta egy-egy tartományúri familiának. A várjobbágyok azonban — a dolog természetéből adódóan — csak földjeik birtokában szolgálhattak teljes értékű harcosként az oligarcha seregében, így annak egyszerűen nem állt érdekében a várjobbágyi birtoklás tényének megkérdőjelezése. A tartományúri familián belül egyébként sem az egyes familiárisok eredeti státusa szolgált rendező elvként; a jogállások között húzódó határok elvesztették jelentőségüket. Az érvényesülés egyetlen mércéje csakis az oligarcha iránt tanúsított egyéni hűség, a neki tett szolgálatok mértéke és hasznossága lehetett. Éppen ezért egyáltalán nem meglepő, hogy néhány várjobbágyot nagyfontosságú, bizalmi tisztiségek és megbízatások betöltőjeként vagy végrehajtójaként találunk a tartományúr oldalán. Trencsényi Csák Máté familiájából két ilyen várjobbágyot is azonosítani tudunk. Egyikük, Menoldus fia Vörös Ábrahám a galgóci vár jobbágya volt. 1292-től kezdve szerepel Máté familiárisai között, 1293 és 1296 között kimutathatóan Pozsony megye curialis comese volt, párhuzamosan ura pozsonyi ispánságával. 1294-ben szerzett nemesítést III. Endrétől, bizonyonnyal Máté hathatós segítségével. Egy 1297. évi adat szerint Máté tárnokmestereként is tevékenykedett. A nagyhatalmú Csák árnyékában Ábrahám sem tétlenkedett, számos birtokszerezéséről van tudomásunk. Vélhetően 1310 táján hagyta el Csák Máté familiáját, s ettől kezdve újra a Pozsony megyei közéletben, majd I. Károly híveként szerepel.⁵⁷

Hasonló karriert mondhatott magáénak a barsi vár jobbágyai közül származó Kistapolcsányi Gyula is. Csák Máté szolgálatában a lévai várnagysággig vitte, miközben birtokai gyarapításáról sem feledkezett meg. Vörös Ábrahámmal ellentétben, Gyula kitarzott a trencsényi nagyúr mellett annak haláláig, ennek ellenére sikerült birtokait megőriznie Károly hatalmának megszilárdulása után is.⁵⁸

A mosoni várjobbágyok közül Pál fia Nikel (Nykylinus) egész rokonságával együtt szegődött a Kőszegiek familiájába. Amikor 1292-ben III. Endre a Kőszegiek fogságába esett, Henrik bán fia János (Iván) Nikelékét bízta meg a király őrzésével. A fogságból kiszabadult Endre a várjobbágyok nyilvánvaló hűtlenségére hivatkozva adományozta el 1295-ben a rokonság egy Győr megyei földjét. Nikelék továbbra is megmaradtak a Kőszegiek szolgálatában. 1297-ből arról értesülünk, hogy Sopron megyei várföldet tartottak jogtalanul elfoglalva. Egy 1311. évi adat szerint Nikel felesége, Erzsébet a Rápolyt nemzetségből származott.⁵⁹ Forrásaink szűkszávsága miatt a tartományúri familiákba lépett vagy kényszerült várjobbágyok túlnyomó többségének a sorsát nem tudjuk nyomon követni, de a felsorolt példák meggyőzően bizonyítják, hogy a várjobbágyok birtoklását a tartományúri hatalom nem veszélyeztette, sőt, kedvező esetben akár a társadalmi felemelkedés, a vagyoni gyarapodás útját is egyengethette.

A tartományurasságok felszámolása, az uralkodói hatalom erejének és tekintélyének újjraedése ismét felvetette a várjobbágyi birtoklás királyi megítélésének kérdését. A tartományúri hatalom jószerevével egyáltalán nem érintette a várjobbágyok státusát és birtokjogát: az oligarcha és a várjobbágy kapcsolatát egy más dimenzió, a familiaritás keretei szabták meg. I. Károly azonban nyilvánvalóan nem maradhatott közömbös a végső soron a királyi joghoz tartozó réteg sorsa iránt. Közismert, hogy hatalma megszilárdulása után, 1327-ben nagyszabású, az egész országra kiterjedő vizsgálatokba kezdett, hogy a jogtalanul elfoglalt királyi javakat visszaszerezze.⁶⁰ Az egyéb királyi birtokok mellett ez természetesen érintette a várföldeket, ill. a várjobbágyokat is. A mintegy másfél évtizeden keresztül folytatódó akció során számos nemes személye vagy birtoka került komoly bajba. 1327-ben a Sáros megyei vizsgálat

során Fónyi Balázstól akarták a várföldek visszavételére kirendelt királyi emberek elvenni Kurima (más néven Dubyna) nevű birtokát. Balázs — mellesleg a királyi bizalmas híve, várnagyságot, ispánságot viselt, 1323-1326 között lovászmester — azzal védekezett, hogy birtoka nem várföld volt, és királyi adomány útján jutott hozzá, s így sikerült azt megtartania.⁶¹ 1332-ben Mihály fia János comest akarták megfosztani több veszprémi sessiojától, s csak az 1335-ös per során derült ki, hogy azok jogosan illetik meg.⁶² 1335-ben Ugodi Cseh Csenik, a király által a karakói vár birtokai és népei visszaszerzésére kirendelt vizsgáló (recaptivator et requisitor) az országbíró elé idézte a kisdamonyai nemesi rokonságot, azt állítván, hogy azok várjobbágyok (nomine jobagionum castri Karakow vocati). A perben a kisdamonyaiak nemesnek vallották magukat, és állításukat megerősítette az a mintegy háromszáz Sopron és Vas megyei egyházi és világi, nemes és ignobilis személy is, akik az országbíró által elrendelt vizsgálat során a perbefogottakat és elődeiket „Szent István király ideje óta nemes királyi serviensek”-nek (a tempore sancti regis Stephani nobiles servientes et regales) mondták.⁶³ A Csenik vezette eljárások sorában olyan esettel is találkozunk, amikor egy nemes esküvel volt azt kénytelen bizonyítani, hogy egyik jobbágya nem a karakói vár castrensisei közül való, hanem szabad ember (non castrensis dicti castri Karakou vocati, sed liber homo sit).⁶⁴ Nem bizonyítható, de jó okkal feltételezhető, hogy ehhez az 1335. évi, a karakói vár birtokait és népeit érintő vizsgálathoz kapcsolható az a gyakran idézett adat, mely szerint 1349-ben azért nem találták meg a fehérvári káptalanban a Szent István legendájának nevezett jegyzéket — melyben karakói várjobbágyok és várnépek birtokai, valamint szabadságaik voltak összefoglalva —, mert azt I. Károly már korábban, János örkanonok idejében magához kérte Visegrádra.⁶⁵ A kisdamonyaiak esete figyelmeztető jel lehetett a környék nemessége számára. Mindenesetre a Kun László által a soproni várjobbágyok közül megnevesített gyóróiak jónak látták bemutatni nemesítő okleveleiket a Druget Vilmos által 1335-ben tartott generalis congregation.⁶⁶

I. Károly földvisszaszerzési akciói során érdekes perrel találkozhatunk Zala megyében. 1328-ban a zalai ispán „a várnépbeli emberek felkutatására és a vár földjeinek visszaszerzésére” (ad inquirendas castrenses homines et reinveniendas terras castri) kapott a királytól megbízást. Feladata végrehajtása során perbe fogta Itimer fia Budát és annak itimérföldei rokonságát azon a címen, hogy várnépbeliek (sub nomine castrensium). Budáék viszont azt állították, hogy „ők maguk a vár örökös nemes jobbágyai és sohasem voltak várnépbeliek” (se ipsos hereditarios nobiles jobagiones castri fore et nunquam castrenses fuisse). Erre huszonöt nemessel együtt esküt is tettek, s így megőrizték státusukat.⁶⁷ A per fontos tanulságokkal szolgál az I. Károly-féle föld- és státuszvizsgálatok megítélésének tekintetében. Buda és társai egyáltalán nem tagadták a várszervezethez való tartozásuk tényét, ugyanakkor viszont várszervezetben belül élvezett kiváltságos státusukhoz határozottan ragaszkodtak. Annak a királyi várszervezetnek a belső hierarchiáját tekintették jogállásuk megítélésében a mércének, amely várszervezet intézményként ténylegesen már nem létezett. Újra találkozunk azzal a jelenséggel, amely már a 13. században, Locsmánd és Komárom esetében is megfigyelhető volt: a helyi igazgatás alapvetően megváltozott viszonyai között a várjobbágyi státus alapjává egy fiktív jogviszony lett. Ennek a fikciónak a fenntartása, ápolása a királyi vármegyarendszer felbomlása miatt védtelen, kiszolgáltatott helyzetbe került várjobbágyok természetes önvédelmi reflexe volt. A nemesítést nem szerzett, magánfamilia védelmét nem élvező várjobbágyok birtokos volta, földjük jog szerint való birtoklásának elismertése éppen a várjobbágyi státuson alapult, s ugyanakkor ez volt egzisztenciájuk

gyenge, támadható pontja is. Érthető, hogy ebben a helyzetben a várjobbágyok görcsösen kapaszkodtak abba a jogokból és kötelezettségekből font, személyüket a királyi várszervezethez fűző kötelékbe, amely létüket igazolta a társadalom előtt. A jelenség korántsem a 14. század változásai által hozott újdonság: egy meglehetősen speciális, ám az alaphelyzetet tekintve lényegileg azonos esetben már a 13. század második felében is találkozunk vele; abban az időszakban, amelyben a királyi várszervezet, bár már végzetesen meggyengült, de általános és teljes felbomlása még korántsem következett be.

A szakirodalom már tisztázta az egykori Borsova vármegye megszűnésének körülményeit. Általános vélemény szerint a megye a tatárjárás során pusztult el, s területe részben a szomszédos megyékbe (Szatmár, Szabolcs), részben a már a 12-13. század fordulójától szereplő beregi erdőispánság, majd az 1242 után kialakuló Bereg megye területébe olvadt be.⁶⁸ Ennek ellenére még a 13. század utolsó harmadában is találkozunk borsovai várföldekkel és birtokosaikkal. 1268-ban István ifjabb király egy Kék nevű földet adományozott el, melyről megjegyzi, hogy „borsovai várjobbágyoké volt, mindazonáltal Szabolcs megyében van” (erat jobagionum castris de Bursua, tamen est ... in provincia de Zabouch). 1282-ben pedig Kun László adományozta el a borsovai vár Szatmár megyei Mérgesd nevű birtokát örökös nélkül elhalt ember földje címen.⁶⁹ A két adat kétségtelenné teszi, hogy még évtizedekkel a borsovai ispánság megszűnése után is a vár földjeit az egykori ispánsághoz való tartozásuk alapján tartották számon és a borsovai vár jobbágyosága föld birtoklására feljogosító jogcímmel számított. A régi királyi vármegyék szervezetének a 13-14. század fordulóján bekövetkező felbomlása ezt, a Borsova esetében még sajátos helyzetből fakadó különlegességet, általánossá tette. A fikció — a várjobbágyoság léte királyi várszervezet nélkül — kiállta a 14. század első próbáit: sem a tartományúri, sem az újraéledt királyi hatalom nem rombolta le, sőt az utóbbi, mint Itimérföldei Buda és rokonai példáján láttuk, éppenséggel megerősítette a várjobbágyi birtoklás jogszerűségét, s ezzel mintegy elismerte a várnépbeliek és a várjobbágyok, valamint a két réteg birtokjoga közötti különbségeket.

A 14. század folyamán a várjobbágyok egy része a létüket a megszűnt várszervezetekhez kapcsoló fikció mellett mindazonáltal nagyon is reális viszonyokon alapuló kapcsolatot tartott fenn a királyi megyét felváltó ún. nemesi megyével. A kapcsolat kiépülésének kiindulópontja a korábbi királyi vármegyék igazgatásának egy jólismert sajátossága volt. A megyés ispánok, vagy akár közvetlenül a király, rendszeresen igénybe vették a várjobbágyokat különböző közhatalmi, közigazgatási feladatok ellátására.⁷⁰ Adataink szerint a formálódó nemesi megye maga is igényt tartott a várjobbágyok ilyen jellegű szolgáltatásaira. Az Abaúj megyei Bölzsére való várjobbágyok évtizedeken keresztül szerepelnek megyei emberekként. Szintén Abaújban, más várjobbágyok kikiáltói szolgálatot láttak el a megyei generalis congregatiók alkalmával. 1323-ban Pozsony megye hatósága a nemes Elek fia Miklós megyei embert és a várjobbágy Béli Damján fia Domokost küldte ki, hogy megjárják a pozsonyi káptalan két birtokának határait. 1358-ban Nógrádban egy hatalmaskodási ügy kivizsgálására az egyik szolgabíró Mihály várjobbágy társaságában szállt ki, s ugyanebben az évben István várjobbágy két ízben is megyei ember Veszprém megyében.⁷¹ A várjobbágyok és a megyei nemesség képviselőinek együttműködése azt bizonyítja, hogy a várjobbágyoknak sikerült beilleszkedniük a megyei élet megváltozott keretei közé: birtokosi egzisztenciájukat az I. Károly uralkodása alatt lefolytatott földvizsgálatok a régi, Árpád-kori jogcímen biztosították, közhatalmi funkcióikat

pedig — igaz, immár az ún. nemesi vármegye alárendeltségében — továbbra is ellátták.

A Nagy Lajos trónraléptét követő mintegy fél évszázadban olyan gyökeres változások következtek be a várjobbágyosság és birtoklásának megítélésében, amelyek végülis a több évszázados múltra visszatekintő társadalmi réteg felmorzsolódásához vezettek. A változások szembeűnő jeleként újra megsokasodnak a várjobbágyok nemesítésére vonatkozó adataink. A 12. század végétől kezdődően az utolsó Árpád-házi uralkodó, III. Endre haláláig több tucat királyi servienssé fogadó, ill. nemesítő oklevél maradt fenn. Ezek többsége várjobbágyok kiváltságolásával foglalkozik.⁷² I. Károly idejéből azonban alig-alig ismerünk nemesítést; ez a körülmény a várjobbágyi birtoklás elismertségét és a nemesi birtoklás melletti egyidejű meglétét mutatja. A kevés kivétel közé tartozik Márk mester, bálványosi alvárnagy és rokonainak nemesítése. Márk és szűkebb családjának tagjai Szécsényi Tamás erdélyi vajda bálványosi várnagyának, Pogány Istvánnak a serviensei voltak. Őket és fogácsi rokonaikat a havasalföldi hadjárat során szerzett érdemeik, valamint két rokonuk — akik közül az egyik, István fia Pető, csicsói várnagyként vajdai familiáris volt — halála miatt, a vajda kérésére nemesítette meg az uralkodó. Az oklevél a kiváltságoltak korábbi státusát „a hevesújvári ispánság fogácsi *jobbágyai és kondicionárius várnépei*” (*jobagio-nes et condicionarii castrenses de Fagach de comitatu Heweswyvar*) kifejezéssel adja meg.⁷³

Az 1350-es évektől kezdve egyre többször találkozunk hasonló királyi kegyvel. A nemesítések megsokasodása a kortársak számára is szembeűnő lehetett, hiszen Küküllői János érdemesnek tartotta megörökíteni Nagy Lajos-életrajzában azt, hogy az uralkodó sok királyi kondicionáriust emelt nemesi rangra.⁷⁴ Ami a várjobbágyokat illeti, 1354-ben Nagy Lajos egy zimányi (Bars megye) rokonságot emelt ki „a várhoz tartozó jobbágyok közösségéből és társaságából” (a popularitate et consortio *jobagionum castrensiuum*). 1358-ban Borfői János és rokonai mentesültek „a honti vár kondicionáriusi szolgálata alól” (a ...*servitute condicionaria castri nostri* Huntensis). 1362-ben a Szolnok megyei Dobáról való Miklós „várhoz tartozó kondicionárius jobbágy” (*jobagio castrensis condicionarius*) szerzett nemességet.⁷⁴ A nemesítések új sorozata folytatódott Zsigmond uralma alatt is.⁷⁶

Két esetben a nemesítés iránti kérelem pontos okát is tudjuk. 1358-ban Kistapolcsányi Miklós és rokona, András azért volt kénytelen Tapolcsány és Bajka birtokaihoz fűződő birtokjogát nemesivé változtatni, mert a Bars megyei generalis congregation az esküdtek és a megyei nemesség várjobbágyi birtoknak minősítette ezt a két ingatlant (*possessiones ipsorum ... pridem in congregatione ... nomine possessionum jobagionum castri Borsiensis per juratos assessores et universos nobiles ... extradatas et assignatas*).⁷⁷ Teljesen hasonló eset zajlott le ugyanabban az évben a szomszédos Hont megyében. A Borfői-rokonságot a Kont Miklós nádor által tartott generalis congregation a várnéphez tartozás címén vádolták be a nádor előtt, s csak a királyi kegy gyors beavatkozása mentette meg a Borfőiek független, úri egzisztenciáját.⁷⁸ Mindkét esetben merőben szokatlan jelenséget tapasztalunk: a mindaddig háborítatlanul és békésen, nemes módjára birtokló várjobbágyok ellen a megyei nemesség igen súlyos, személyüket és birtokjogukat egyaránt fenyegető támadást intézett. Mivel a két eset egyetlen nádori bírászkodási körút egymás utáni állomásain időben egymást szorosan követte, a véletlen egybeesés feltételezésére vajmi kevés lehetőséget látunk. A két ügy háttérében a középkori magyar társadalomfejlődés egyik hosszan elnyúló, meghatározó folyamatának, a köznemesség ki-

alakulásának az utolsó szakasza ragadható meg. A továbbiakban ennek az utolsó szakasznak, a várjobbágyi birtoklás jogi megítélésével közvetlenül érintkező, legfontosabb jelenségeit helyezzük vizsgálatunk középpontjába.

Középkori köznemességünk kialakulásának mindmáig legnagyobb hatású elméletét Mályusz Elemér dolgozta ki. Alapvető tanulmányában a különböző eredetű és jogi helyzetű, de egyaránt hadakozó elemek egymáshoz közel álló életmódját és hivatását, azonos életfelfogását tartja a folyamat döntő tényezőjének. Álláspontja szerint a 13. századi királyi serviensek és a várjobbágyok összeolvadása eredményezte a köznemesség létrejöttét. Előadásában alapvetően új vonás a történeti kutatás korábbi elképzeléseihez képest, hogy felismerte az ún. nemesi vármegye kialakulásának a folyamatra gyakorolt hatását. A nemesi megyét — megítélése szerint — végsősoron az hozta létre, hogy a királyi serviensek „a megye keretei közé léptek”, a megyés ispán hatásköre alá kerültek, de egyszerűen annak hatalmát korlátozták is a szolgabírói intézményen keresztül. Az új típusú megyében a királyi serviensek és a várjobbágyok azonos helyzete és hasonló kötelezettségei domináltak; a birtokjogok különbözőségei „a mindennapi életben számottevő szerepet nem játszottak”, így az ún. nemesi megye létrejötte felgyorsította a két réteg egységes köznemességgé való összeolvadását.⁷⁹ A későbbiekben Bolla Ilona hívta fel a figyelmet arra, hogy a királyi serviensek és a várjobbágyok összeolvadásának feltételezése során elsősorban azokkal a várjobbágyokkal számolhat a kutatás, akiknek servitiummal nem terhelt, ősi vagy adománybirtoka(i) volt(ak).⁸⁰

A várjobbágyok nemesítésének a 14. század második felében újra jelentkező gyakorisága arra figyelmeztet, hogy a várjobbágyoknak a királyi kegyényilvánítás aktusát — a nemesítést — nélkülöző beolvadása a köznemességbe, pontosabban a várjobbágyi birtoklásnak az elismertsége és a nemesivel való egyidejű létezése véglegesen megakadt, még mielőtt maga a folyamat végérvényessé, visszafordíthatatlanná vált volna. Erre az időszakra értek meg azok a társadalomfejlődési tendenciák, amelyek a királyi vármegyerendszer felbomlását követően a létalapját, társadalmi legitimitációját elvesztő várjobbágyság fennmaradása ellen hatottak. Az 1267. évi dekrétumban nemesnek elismert királyi serviensek közel egy évszázad alatt eljutottak fejlődésük azon fokára, amelyen már a megyében élő többi birtokos rétegtől való elkülönülésre törekednek. Intézménytörténeti szempontból ennek a folyamatnak a részeként indult meg az új típusú megye valódi „nemesi megyévé” válása, az ignobilis birtokos elemek kiszorítása a megyei élet fórumairól.⁸¹ Ugyanakkor a 14. század folyamán általánossá válik az a gyakorlat, mely a személyileg szabad, de földesúri függésben élő agrárnépesség megjelölésére a korábban társadalmi presztizst biztosító „jobbágy” kifejezést alkalmazza. Ilyen körülmények között joggal írta Bolla Ilona, hogy a „14. század második felében a jobagio elnevezés régi patinája — még a nobilis jobagioé is — megkopott”.⁸² A „várjobbágy” név — s vele együtt a státus — inflálódásának árulkodó jele a 14. században feltűnő „jobagio castrensis” kifejezés, melynek talán legérdekesebb, a terminus különböző eredetű és funkciójú elemeinek keveredését legérzékletesebben mutató példája az 1341-ben említett „veros nobiles castrenses jobagiones” megjelölés.³ Látszólag nincs sok különbség a *jobagio castri* (‘várjobbágy’) és a *jobagio castrensis* (‘várhoz tartozó jobbágy’) között. Valójában azonban az új terminus technicus alkalmazása megadta a kegyelemdőfést a várjobbágyság intézményének. Mindenekelőtt a kifejezés egybemossa a várjobbágyi (*jobagio castri*) és a várnépi (*castrensis*) státus között korábban meglévő és a király, ill. a társadalom által is elismert alapvető különbségeket. A „jobagio castrensis” mindkét

eleme a királyi várszervezet népeinek egy-egy jogilag jól körülhatárolható rétegére utal, mégis az együttes jelentéstartalom teljesen eltér a 13. századi mintáktól. A *castrensis* ebben a formában már nem a 'várnépbeli'-t jelenti, hanem a várhoz, a királyi tulajdonhoz tartozást, míg a „jobagio” nem a várszervezet hierarchiájának legelőkkelőbb, tisztségeket viselő tagját jelöli, hanem ignobilist. A kifejezés elterjedésével megszűntek azok a kedvező körülmények, amelyek a várjobbágyiságnak a köznemesség melletti, önálló birtokoskategóriaként való fennmaradását a 13. század második felétől kezdve, közel egy évszázadon keresztül lehetővé tették. A „jobagio *castrensis*” elnevezés a várjobbágyi státus leggyengébb pontjai, a királyi joghoz tartozás és a nem nemesi jogállás ellen intézett támadást. A „jobagio *castrensis*” kifejezés megjelenésével ugyanis lehetővé vált, hogy a várszervezethez tartozó minden személy földje, tekintet nélkül a korábban érvényesülő jogi különbségekre, *castrensis* — azaz a várhoz, következőképpen a királyi adományozási joghoz tartozó — földként kötöttség nélkül, szabadon felkérhető és adományozható legyen.

A „jobagio *castrensis*” megjelenésének legfontosabb oka az lehetett, hogy a helyi igazgatás megváltozott viszonyai között, a társadalom a 14. század közepén már nem tudta értelmezni a fél évszázaddal előbb még közismert „jobagio *castri*” kifejezést. Ennek pontos jelentését és jelentőségét — mint látni fogjuk — az érintettek, azaz a várjobbágyok továbbra is őrizték,⁸⁴ Druget Vilmos nádornak azonban 1335-ben a királyi földek visszaszerzése közben már azt is vizsgáltatnia kellett, hogy voltaképpen milyen szolgálatok terhelik a várjobbágyokat és a várnépeket (in ... *congregatione generali ... de jobagionibus castrorum et castrensisibus castris Suprunyensis et de eorum officys experiri voluissimus*), vagyis az ország első világi méltósága, aki — bár idegen származású, de már évtizedek óta Magyarországon él — sem mondható tájékozottnak a királyi várszervezet népeit illetően. Ugyanerre a jelenségre vet fényt az a már idézett adat, mely szerint Nagy Lajos király az iránt érdeklődik, hogy az országban merre és „milyen szabadság szerint élnek” karakói nemes várjobbágyok és várnépek (in *quantis locis regno nostro nobiles jobagiones et populi castris Craco vocati residentiam facere debent et in quali libertate existunt*).⁸⁵

A várjobbágyi státusra és az ahhoz kapcsolódó jogokra és szokásokra vonatkozó ismeretek hiánya érzékeltenné tette a társadalmat a várjobbágyi és a nemesi lét hasonlóságai iránt, s megnövekedett az eltérések jelentősége. Az ignobilis várjobbágyok önálló birtoklása a nemesi földszerzés akadályává vált, s mint ilyen nem sok kíméltre számíthatott. A 14. század második felében sorra találkozunk olyan perekkel, amelyek a megyei nemesség várjobbágyok elleni támadásának a következménye. Ezek jellegzetes skémája a következő volt: valamely nemes felkéri adományként magának a királytól egy várjobbágy birtokát, tekintet nélkül a föld lakott vagy lakatlan voltára. (Emlékezzünk a 13. század királyi adománypolitikájának egyik vezérelvére!) A várjobbágy természetesen tiltakozik a beiktatás ellen, s így perre kerül sor, amelynek során jól nyomon követhetjük a várjobbágyi birtoklás társadalmi megítélésének a 13. század óta bekövetkezett változásait. A per eredménye — a dolog természetéből adódóan — két féle lehetett: az alperes várjobbágy vagy megőrizte birtokát vagy elvesztette. Lássunk példát előbb a várjobbágyok számára kedvezően lezárult ügyek közül!

I. Károly birtokvisszavételi akciójának kapcsán már találkoztunk a Zala megyei Itimérföldén élő várjobbágyrokonsággal. Az 1328. évi eljárás során huszonöt nemessel együtt letett esküjükkal sikerült elismertetniük várjobbágyi státusukat és ennek föld birtoklására feljogosító voltát. 1369-ben azonban újabb veszély fenyegette

— az ekkor már az 1328-ban szereplő Buda után elnevezett — Budafölde birtokosait. Vörös Salamon fia János mester ugyanis adományképpen felkérte — egy másik birtokkal együtt — a Budafölde nevű, általa castrensis-földnek mondott birtokot. A beiktatás idején az adománynak Budaföldei Péter fia Tamás ellene mondott. A perben Szepesi Jakab országbíró ítélkezett 1375-ben. A felperes, Salamon fia János, a király adománylevelével bizonygatta a maga igazát. A budaföldiek három oklevelüket is bemutatták. Ezek közül egy 1328. évi és egy 1358. évi magánjogi ügyletekről szól, míg a harmadik az 1328-as státuspert örökítette meg. Oklevelei alapján Péter fia Tamás azt állította, hogy ő és ősei mindig is nemes várjobbágyok voltak, és földjüket ezen a címen birtokolják, s így a királyi adományozási joghoz az nem tartozik (*ipse et sui predecessores semper et ab antiquo nobiles jobagiones castri extitissent et essent ... possessio Budafelde ... sibi nobilis jobagionatus castri titulo pertinuisset et eadem regie collacioni in nullo deberet attinere*). Érvelésükben a legcsekélyebb változás nélkül visszhangoznak azok a jogok, amelyeket a 13. századi várjobbágyok tulajdonítottak maguknak, s amelyeket akkor még az uralkodók, ill. a társadalom is elismert. A 14. század utolsó negyedének küszöbén azonban ez az érvelés már nem volt elegendő. Az országbíró tudományvételt rendelt el a budaföldeiek státusának és birtokjogának a felderítése érdekében, melynek során nyolcvan nemes és háromszázöt ignobilis a felperes állítását támasztotta alá, míg ötvenhat nemes és kilencvenegy ignobilis a várjobbágyok mellett vallott. A vizsgálat eredménye meggyőzően példázza a társadalomnak a várjobbágyokkal kapcsolatos ellentmondásos értékítéletét. Míg 1328-ban a helyi társadalmat képviselő huszonöt nemes egyértelműen a budaföldei (akkor még itimérföldei) várjobbágyok mellett állt ki, fél évszázad múltán a zalai nemesek többsége már ellenük foglalt állást. Szepesi Jakab is csupán a budaföldeiek által felmutatott 1328. évi oklevél erejére hivatkozva döntött úgy, hogy esküt ítél az alpereseknek, amit azok tizenöt nemesi eskütársukkal együtt le is tettek. Végül az országbíró az alperesek kezén hagyta a vitatott birtokot. A budaföldeiek tehát, a helyi nemesség többsége támogatásának hiányában, csak egy, a státusukat és földjükhöz való jogukat igazoló oklevél birtokában védhették meg tulajdonjogukat.⁸⁶

A várjobbágy-ság és a köznemesség Anjou-kori helyzetére utaló jellegzetességek szinte valamennyi eleme nyomon követhető a Bars megyei Kistapolcsányi-rokonság történetében. A Kistapolcsányiak „régii nemességében” a korábbi szakirodalom nem kételkedett.⁸⁷ Valójában azonban a család barsi várjobbágyként bukkan fel forrásainkban. A család legrégebbiről ismert tagja, Hoslow (Hozlo, Huzlou) kistapolcsányi örökölt birtokát elcserélte Csák nembéli Istvánnal a Komárom megyei Hetényért és száz márkáért. Kristó Gyula szerint a cserére az 1260-70-es években kerülhetett sor.⁸⁸ Hoslow-val és fiaival a 13-14. század fordulóján a bajkai-zimányi várjobbágy-rokonság soraiban találkozunk. Zimányt 1293 táján kapta III. Endrétől adományba Chelleus (Ehellős?) fia Pál, valamint Izoth (Yzoth, Izoeh, Izaad) és István.⁸⁹ A rokonság ekkor még alighanem osztatlanul birtokolt, hiszen a későbbiekben az adománylevelben nem szereplő rokonoknak is részük volt Zimány birtokában. Így, amikor 1301-ben Bánk fia István eladta zimányi részét rokonának, Polus fia Jakabnak, akkor a beleegyező rokonok között ott szerepelt Hoslow két fia is, Gyula és András.⁹⁰ A nemzetség — de legalábbis annak egyik ága, Myko fia Izoth és közvetlen hozzátartozói — a kelecsényi várjobbágyokkal is rokonságot tartottak.⁹¹

A 14. század második évtizedében, mint arról már volt szó, Hoslow fia Gyula trencsényi Csák Máté szolgálatában állt. 1318-ban az oligarcha egyik fontos várának, Lévának a várnagyságát viselte, s ekkor váltotta vissza Kistapolcsányt Mátétól.⁹²

1321-ben, urainak halála után állt át I. Károly oldalára. Alighanem jutalmul kapta Gyula és testvére, András Bakabányát adományba:⁹³ a kutatás az adományt kapcsolatba hozta az átállás körüli egyezkedésekkel.⁹⁴ Gyula mind Csák Máté, mind I. Károly hűségén folytatta birtokszerzéseit. 1312-ben megszerezte a Hont megyei Ösödöt, majd a bakabányai adományt követte 1323-ban a Bars megyei Malus.⁹⁵ 1324-ben Huslow két fia, Gyula és András — akiket a nyitrai káptalan oklevele „nemes férfiak”-ként (nobiles viri) említ — megosztottak kistapolcsányi örökségükön. 1327-ben András királyi emberként szerepelt.⁹⁶ A Kistapolcsányiak tehát Csák Máté halála után nemcsak „átmentették magukat” az új rendszerbe, hanem I. Károly megbecsült híveiként éltek nemes módjára, birtokaikban gyarapodva életüket.

A következő nemzedékben még magasabbra ívelt a család karrierje. Csák Máté egykori várnagyának, Kistapolcsányi Gyulának a fia, Miklós az Anjouk udvarában tűnik fel előbb apródként, majd udvari lovagként.⁹⁷ Miklósnak az udvarban betöltött helyzetét jellemzi, hogy a kisebbik királyfi, Endre herceg nevelője volt. A belévetett bizalmat igazolva egyike volt azoknak, akik 1330-ban megfékeztek a királyi család életére törő Zách Feliciánt.⁹⁸ A Kistapolcsányiak továbbra is jellegzetes nemesi életet éltek,⁹⁹ amíg végül Malonyán megszerzése kapcsán nemesítették magukat és birtokaikat a királlyal (se cum eadem possessione et aliis eorum possessionibus per eos usque nunc possessis nobilitari ... postulavit).¹⁰⁰ A nemesítésre tehát csak ekkor, több évtizedes nemesi élet és ismételt „nobilis vir”-ként való szereplés után került sor. A királyi udvarban élő Gyula fia Miklós az előkelő környezetben alkalmasint érezhette a nemesítés hiányát, s így kérhette a királyt annak megadására. Mindenesetre a már említett 1358. évi generalis congregation tapasztaltak alapján aligha tarthaták Miklósék felesleges formalitásnak a nemesség megszerzését. S bár már az 1344. évi privilegium is mentesítette minden birtokukat a várjobbágyi terhek-től, mégis 1358-ban éppen a legrégebb birtokok, Kistapolcsány és Bajka tulajdonjogát kellett nemesívé átformalniuk a földek várjobbágyi terhek alóli mentesítésével és új adományként való felkérésével.¹⁰¹ Figyelemre méltó körülmény, s aligha tulajdonítható a véletlennek, hogy a bajkai-zimányi várjobbágy-rokonság más tagjai is ez idő tájt folyamodtak nemességért. 1354-ben Myko fia Izoth ágának tagjait, 1359-ben pedig Polus fia Jakab rokonait nemesítette meg Nagy Lajos.¹⁰²

A Kistapolcsányiak története példa értékű. Történetük során mindazok a tényezők szerephez jutottak, amelyeket az előzőekben a várjobbágyi birtoklás háborítatlanságának letéteményeseiként jellemeztünk. Mégis birtokaik legrégebb részének, a várjobbágyi földeknek az elvesztésével járt volna a nemesítés elmaradása. A rendelkezésünkre álló adatokban nincs nyoma annak, hogy az 1358. évi barsi generalis congregatio alkalmával a Kistapolcsányiakat személyükben is támadták volna. Ezt magyarázhatjuk a családot a királyi udvarhoz fűző, nyilván közismerten szoros szálak erejével. Az 1358. évi barsi ügghöz hasonló támadás azonban a királyi kegyét nem élvező, adománybirtok(ok)kal nem rendelkező várjobbágyok számára végzetes lehetett. A továbbiakban néhány ilyen esetet veszünk szemügyre.

A Bars megyei korosáni várjobbágyok 1236 óta szerepelnek forrásainkban. Pereskednek, földet cserélnek és adnak el, végrendelkeznek, részt vesznek a megyei közéletben tanúként, fogott bíróként.¹⁰³ Egyiküket, Pyonya fia Mortunust az esztergomi keresztes konvent kifejezetten korosáni nemesnek (nobilis de Corlau) mondja 1302-ben.¹⁰⁴ A hosszú évtizedek háborítatlan élete után számukra 1365-ben jött el a megpróbáltatások ideje. Ekkor Forgách András a királytól várnépek (populi castrenses) földjeként kapta adományban Korosánt. Az adomány ellen többek tiltakoztak,

köztük az érintett várjobbágyok is. A perhez kapcsolódva Kont Miklós nádor 1366-ban Bars megyei generalis congregatioján az után kutatott, hogy vajon a korosáni rokonság tizennégy tagja — akik közt ott találjuk az 1302-ben nemesnek mondott Mortunust is — várnépbeli-e avagy a vár természetes, nemes jobbágyai (utrum ... populi castrenses fuerint ... aut iidem naturales nobiles jobagiones dicti castris fuerint et extiterint). A megkérdézett megyei tisztségviselők és a nemesek nem tudtak határozott választ adni a nádornak, csak annyit szögeztek le, hogy egy bemutatott oklevél alapján kétségtelennek tartják, hogy a rokonság két tagja „mindig és régtől fogva kikiáltó volt” (semper et ab antiquo proclamatores fuissent et extitissent). Ennek alapján a nádor elutasította a tiltakozókat, s Forgách Andrásnak ítélte a birtokot.¹⁰⁵

Kísértetiesen hasonló perekről számolhatunk be az ország más tájairól is. 1368-ban Dobokai László kérte fel és kapta meg a királytól a Doboka megyei Inakházát. Ennek eddigi birtokosai azonban tiltakoztak, s nemesnek mondták magukat, míg az adományos, László pristaldusi szolgálatot ellátó várnépeknek állította őket. A még azévből, a tordai generalis congregatio lefolytatott vizsgálat során az erdélyi nemesek úgy nyilatkoztak, hogy az ellentmondók és őseik régtől fogva proclamatorius szolgálatot láttak el, amely alól Laczkfi István vajda mentette fel őket. Ennek alapján Miklós erdélyi vajda bizonyítottan tekintette az inakháziai castrensis státusát és Dobokai Lászlónak ítélte a birtokot.¹⁰⁶ 1371-ben a Nyitra megyei Kisságon élők bizonygatták kétségbeesetten, hogy nemes várjobbágyok, a megye hatósága és nemesei azonban kikiáltói szolgálatot ellátó várnépeket látott bennük, így 1382-ben Garai Miklós nádor elutasította tiltakozásukat és ítéletében jogszerűnek mondta ki földjüknek Kiscsermeni Péter mester számára történt eladományozását.¹⁰⁷ Szabolcs megyében Vasvári Fekech Miklós kérte fel magának a megyeri várjobbágyok birtokát „várnépbeliek földje címén” (nomine terrarum populorum castrensium). A várjobbágyok tiltakozása nyomán keletkezett perben végül a megyerieket is proclamatorius szolgálattal terhelt várnépeknek minősítették; földjük eladományozása érvényben maradt.¹⁰⁸

A példaként említett perek — ez túlzás nélkül állítható — azonos módon zajlottak le. A földjeik jogszerű birtoklásában megtámadott várjobbágyok az esetek többségében hasztalanul próbálkoztak státusuk és ennek révén tulajdonjoguk bizonyításával. Érvelésük rendre két tényező együttes hatásának következtében vesztette erejét: egyrészt az egyre világosabban nemesi intézménnyé váló megye elutasította támogatásukat,¹⁰⁹ mégpedig — s ez az alperesek elbukásában szerepet játszó másik elem — a várjobbágyok proclamatorius szolgálatára hivatkozva. A perek során mindkét fél még a 13. századig visszanyúló érvrendszerre, a várjobbágyi és a várnépi birtoklás eltérő megítélésére támaszkodott: a nemesi adományos a felkért föld birtokosainak várnép voltát, a földjük eladományozása ellen tiltakozó várjobbágyok pedig éppen ellenkezőleg, várjobbágyi státusukat — az inakháziai egyenesen nemességüket — bizonygatták. A perek alkalmával megejtett státuszvizsgálatok arról tanúskodnak, hogy a királyi várszervezet népeinek birtokjoga közötti különbség „elméletileg” az ítéletben érvényesülő jogelvek közé tartozott; gyakorlati védelmet azonban nem nyújthatott a várjobbágyoknak csak abban az esetben, ha ítéletileg bizonyítani tudták státusukat, mint tette ezt Zalában a minden bizonnyal a szerencsés kivételek közé tartozó budaföldi rokonság.

A társadalom- és jogfejlődés sajátos fintora, hogy éppen az vált végzetessé a várjobbágyok számára, ami a 14. század első felében még a megyei közéletbe való

beilleszkedésüket szolgálta: a megyei emberi, a kikiáltói szolgálat, amelyenek alapján a nemesi megye — mintegy örökölve a korábbi királyi vármegye központjául szolgáló vár szerepét — önmagához kapcsolta a megyei feladatok ellátásában részt vállaló várelemeket. Nem pusztán „stiláris” elem tehát, ha Zsigmond király többször is „a vár és a megye jobbágyosságának terhei és szolgálatai” (honeribus et serviciis jobagionatus dicti castris ac comitatus) alól felmentve ad nemességet.¹¹⁰ A megyei nemesség — s velük együtt a perekben a végső ítéletet meghozó nagybírák — a várjobbágyok *servitiumát* a várnépek *statusával* azonosította: így lett az egykori várjobbágyokból várnépbeli, s így vált földjük szabadon eladományozhatóvá.

Az alperesek ugyanis valóban várjobbágyok voltak. Ezt a korosániak esetében több oklevél is bizonyítja.¹¹¹ Az 1368. évi Doboka megyei perben az alperesek között első helyen említett János fia János nagyapjáról, a birtoknak nevet adó Inokról, egy 1315. évi említésből tudjuk, hogy szintén várjobbágy volt,¹¹² s nincs okunk kételkedni a kisságiak, ill. a megyeriek várjobbágyi státusában sem.¹¹³

A várjobbágyoknak a proclamatorius szolgálatuk alapján történő várnépbelivé minősítése egyértelművé teszi, hogy a 14. század második felének felfogása a várjobbágyok megyei közigazgatási feladatok végrehajtásában való részvételét olyan *servitiumnak* tekintette, mely kizárta a nemesihez hasonló birtokosi egzisztencia fenntartásának lehetőségét, s kétségelenné tette a kor — minden *servitiumtól* mentes nemesi birtoklást eszményítő — embere számára, hogy a *várjobbágyok* a *jobbágyparaszto*khoz hasonló kondicionáriusok.

A birtokaikat veszített várjobbágyok további sorsának figyelemmel kísérése az esetek többségében, adatok híján csaknem lehetetlen. A korosániakat jó okkal kereshetjük azok között a barsi királyi népek között, akik 1366 után több ízben is zaklatták Forgách András korosáni birtokát.¹¹⁴ A megyeri rokonság pedig a környék tekintélyes nemesi családjának, a Kállaiaknak a szolgálatában talált menedéket. Az egyik pervesztes, Megyeri István fia János ugyanis az 1380-as években többé-kevésbé rendszeresen tipikus familiárisi szolgálatot látott el Kállai István fia István perbeli képviselőjeként.¹¹⁵

A várjobbágyi birtoklás jogszerűségének tagadása nehéz helyzetbe hozhatta azokat a nemesi birtokosokat is, akiknek a kezén valamilyen címen várjobbágyoktól szerzett föld volt. A 14. század második felében — mint példánk mutatták — a királyi adománybirtokok kivételével, bármely várjobbágykézen lévő, ill. várjobbágyi eredetű földet a királyi joghoz tartozónak és szabadon eladományozhatónak tartottak.¹¹⁶ Ez a gyakorlat azt a reális veszélyt hordozta magában, hogy az ősök által eredetileg törvényesen megszerzett földek tulajdonjoga kétséssé válik. Érdemes ebből a szempontból végigkövetni egy ilyen elidegenített várjobbágyi birtokra, nevezetesen az Ung megyei Tíbara vonatkozó adataink sorát.

A birtokot Farkas (Wolph) várjobbágyinak és hat rokonának Kun László adatta vissza 1282-ben, mivel korábban Dávid fia Finta joggalanul elfoglalva tartotta. A következő évben a hét várjobbágy „szükségüket és szegénységüket” hangoztatva (inopiam et paupertatem eorum nobis exponentes) engedélyt kért a királytól arra, hogy örökölt földjüket (possessionem ... hereditariam) eladhassák, akinek akarják. A megkapott engedéllyel élve 1284-ben Tiba harmadát nyolcvan márkáért Gál comes fiának, Felicián mesternek, a fennmaradó kétharmadot pedig 1290-ben, háromszáz márkáért a Nagymihályi-elődöknek, Jákó comes fiainak, Jákónak és Andrásnak adták el. A Nagymihályiak 1291-ben III. Endr^{ás} el is átírták és megerősítették a föld megvásárlását igazoló oklevélrel. Ezt a lépést alighanem azért tartották szükség-

nek, mert Tiba harmadának új tulajdonosától, Feliciántól, már vásárlásának évében visszakövetelte Moys ungi ispán a tibi birtokrészt „ispánságának joga címén” (nomine juris ipsius comitatus). A Nagymihályiak következő generációja az apák előrelátása ellenére sem élvezhette háborítatlanul birtokait. 1346-ban ugyanis Jákó fia László és András fiai, Lőrinc és Mihály Nagymihály, Tiba és Györke birtokait a királyi joghoz tartozóként jelölték meg (ea omnia ad jus suum regale pertinere referebantur) Nagy Lajos előtt, aki el is rendelte az érintett földek visszavételét. A tiltakozó Nagymihályiak a Pál országbíró előtt lezajlott per során Tibát illetően az 1290-es, a vásárlást igazoló oklevéllel védték tulajdonjogukat, melynek alapján az országbíró megállapította, hogy a birtok „király urunkat semmiben, hanem teljességgel és egészében ama nagymihályi nemesek birtokjogát illeti” (eudem dominum nostrum regem in nullo, sed totaliter et omnino jura ipsorum nobilium de Nagmyhal possessionaria contingere). A Nagymihályiak nem találták megnyugtatónak Tibára vonatkozó birtokjoguk szilárdságát, s ezért 1377-ben Nagy Lajos elé vitték a föld ügyét. Előadták, hogy a birtokot elődeik vásárolták (állításukat a már említett oklevelekkel igazolták), és úgy nyilatkoztak, hogy „mind őseik, mind ők maguk a nemesség igaz címe alatt tartották meg, de mivel meggyőződtek arról, hogy ama birtok *várhoz tartozó jobbágyoké vagyis népeké volt*” (tam predecessores sui, quam ipsi sub mero nobilitatis titulo conservassent, sed quia ipsi revera intellexissent ipsam possessionem *jobagionum seu populorum castrensium* prefuisse), ezért kérték a királyt, hogy mentesítse a birtokot ennek következményei alól, amit Lajos meg is tett, új adományul adva Tibát a Nagymihályiaknak.¹¹⁷ Mivel Nagymihályi János és Kistapolcsányi Miklós közel azonos időben (1344-47, ill. 1351) egyaránt a királyi udvar lovagjaiként szerepelnek,¹¹⁸ s így személyes ismeretségük joggal feltételezhető, korántsem zárható ki annak lehetősége, hogy a Nagymihályiak — a család korábbi tapasztalatai mellett (1346. évi per!) — a Kistapolcsányiak példáján is okulva kérték Tiba jogi természetének a megváltoztatását, hogy ezzel elejét vegyék az esetleges kellemetlenségeknek.

A várjobbágyi birtoklás jogszerűségére, s ezáltal a várjobbágyokra mint önálló birtokoskategóriára a végső ítéletet a 15. század elején mondták ki. A Zsigmond uralmának első felében lefolytatott, témánkat érintő perek során már fel sem merült a várjobbágyi birtoklás szilárdságát biztosító 13. századi jogelvek — az eredeti szándéktól mégoly eltérő jellegű és eredményű — alkalmazása. Már nem a várjobbágyi és a várnépi, hanem kifejezetten a nemesi és a várjobbágyi birtoklást állították egymással szembe. 1399-ben Zsigmond király procuratora, Jakab mester szerint a várjobbágyok „nem mint igaz nemesek, hanem mint a királyi jogok eltitkolói” (non ut veri nobiles, sed uti jurum regalium celatores) birtokolnak. Az eljárások alkalmával az ítélezhatók félreérthetetlenül leszögezték: csak a nemesi jogon való birtoklás, ill. a királyi adománylevél mentesíthet a királyi jogok bitorlásának vádjá alól.¹¹⁹ Aligha tévedünk akkor, ha ezt a felfogást kapcsolatba hozzuk a magyarországi birtokviszonyokban éppen ebben az időben végbemenő — Engel Pál jellemzése szerint — „földcsuszamlás”-szerű változásokkal. Míg az Anjou-kori birtokstruktúrában a királyi birtokok mindvégig domináns szerepet tölthettek be, Zsigmond trónralépte után a nagyarányú eladományozások következtében a nemesek, s azon belül is főként az arisztokrata családok birtokai kerültek túlsúlyba.¹²⁰ Ilyen körülmények között a várjobbágyosság fennmaradásának, független egzisztenciája elismertetésének semmi esélye sem maradt. Egy részüket — mint korábban utaltunk rá — Zsigmond nemesítéssel beemelte a köznemesség soraiba, míg a többiek kívül rekedtek a nemességen, s részben a maradék királyi birtokokon megmaradva — őket a 15. századi források

a „várhoz tartozó nemes” (*nobilis castrensis*) néven említik —, részben magánföldesúri joghatóság alá kerülve éltek. A várjobbágyság és a köznemesség párhuzamos birtoklásának Nagy Lajos-kori elakadása, majd a várjobbágyi birtoklás Zsigmond-kori végleges felszámolása után joggal fogalmazhatta meg az 1467. évi dekrétum: „Az ország nemesei alatt pedig azokat értjük, akiknek igaz nemességük vagy nemesi privilégiumuk van Magyarország királyaitól.” (*Nobiles autem regni intelligantur, qui habent meram nobilitatem a regibus seu privilegium nobilitatis Hungariae.*)¹²¹ A középkori magyar társadalomból a 15. századra eltűnt a jogállások archaikus sokszínűsége, hogy végleg átadja a helyét egy új társadalomszervező erőnek, az érett rendiségnek.

JEGYZETEK

1. *Rákos 1974.* 9-27. l.
2. 1217 (1224?): *UBI.* 72-74. l.; 1229: *ÁUOXI.* 211. l.
3. *Waldapfel 1931.* 22. l.
4. *Molnár 1959.* 251. l.
5. *Bolla 1983.* 232. l. – A középkori pusztásodás jelenségét összefoglalóan tárgyalja *Szabó 1966.* 139-88. l.
6. *CDIV.3.* 437. l.
7. 1270: *CDV.1.* 199. l.; 1279: *CDV.2.* 494. l.; 1283: *Győri rég. és tört. füz.* III. 24. l. (Ez utóbbi esetben a formula: „nomine terre vacue et habitatoribus destitute”.)
8. 1289: *Hazai* 116-17. l. – Vö.: 1291: *UBIII.* 288. és 289. l., valamint 1267: *Turu/1928.* 81-82. l.; 1270: *PhRtII.* 337. l.; 1274: *ÁUOXII.* 94. l.; 1275: *DI* 104 825.
9. *UBII.* 145. l.
10. *UBI.* 295-96. l.
11. 1257: *ÁUOII.* 284. l.; 1270: *ÁUOIII.* 234. l.; 1284: *HOII.* 16. l. – Vö.: *Waldapfel 1931.* 23. l.
12. Lásd pl. 1225: *PhRtI.* 672. l.; 1254: *RAI/2.* 315-16. l.; 1275: *ÁUOXII.* 131-32. l.
13. 1277: *HOVIII.* 194. l.; 1280: *ÁUOIX.* 274. l. (vö.: 1279: *MESII.* 266. l.); 1284: *Vagner 1896.* 407. l.; *Kristó 1973.* 122. l.
14. *UBI.* 300 l.
15. *CDIV.3.* 257. l. – Hasonló esetek: 1270: *ÁUOIII.* 235. l.; 1271: *Zala I.* 60-61. l.
16. *Czimer 1914.* 5-8. l.; *Erdélyi 1915.* 181-82. l.; *Novák 1940.* 45-50. l.; *Borosy 1983.a.* 19-20. l.; *Bolla 1983.* 222-23. l.
17. *Bolla 1983.* 51., 225., 228. l.
18. A vármépbeliék hadakozására vonatkozóan az újabb szakirodalom ellentmondásoktól nem mentesen foglal állást, lásd: *Molnár 1959.* 232-35. l.; *Borosy 1983.a.* 20. l.; *Kristó 1988.* 160-61. l.
19. 1209: *MESI.* 194. l.; 1217: *HOV.* 8-9. l. (vö.: 1222: *HOV.* 9-10. l.); 1217: *HOV.* 7. l., *MES I.* 216-17. l.; 1222: *CDESI.* 203. l., *CDVII.* 220-23. l.; 1224: *ÁUOI.* 196. l.; 1225: *PhRt I.* 672. l., *CDIII.2.* 11. l.; 1231: *PhRtI.* 711. l. stb.
20. 1217: *ÁUOXI.* 151. l.; 1238: *CDIV.* 109. l.
21. *Bolla 1983.* 222-23. l.
22. *ÁUOXI.* 139-40. l.
23. *Kubinyi.* 23-24. l.
24. *ÁUOI.* 189. l. – Vö.: 1262: *ÁUOIII.* 20. l., valamint *Erdélyi 1915.* 102. l.
25. 1245: *ÁUOVII.* 197-98. l.; 1251: *Hazai* 21. l.; 1263: *HOVII.* 85. l.; 1273: *Hazai* 67. l.; 1276: *UBII.* 94. l. stb.
26. 1293: *MESI.* 311. l. (vö.: *RA3904.sz.*) – Az adományosok várjobbágy voltára lásd a 88-89. sz. jegyzetek adatait. – A várjobbágyi és a vármépi birtoklás eltérő jogi helyzetét R. Kiss István is felismerte, de tévesen a várjobbágyok állítólagos „nemes hűbéres” státusának tulajdonította, lásd: *R. Kiss 1932.* 42-43. l., vö. még *Novák 1940.* 16-17. l.
27. *VR32.*, 52., 74. sz. stb.
28. *ÁUOXI.* 503-04. l. (vö.: *RAI/3.* 387. l.)
29. 1274: *HOV.* 50-51. l. (lásd még 1271: *Zala I.* 57. l. és *ÁUOVIII.* 339. l.) – *Jö.: *Bolla 1983.* 235. l.
30. *ÁUOVII.* 225-26. l.
31. 1247: *ÁUOII.* 194-95. l. – Hasonló eset még 1247: *Kubinyi.* 25. l.; 1269: *HOVII.* 117. l.; 1298: *Hazai* 164-65. és 166-67. l.
32. *ÁUOII.* 206-09. l.

33. 1256: *CDIV.2.* 368-69. I. – Hasonló esetek 1269: *ÁUOVIII.* 234-35. I.; 1291: *ÁUOX.* 31-32. I.
34. 1291: *ÁUOX.* 32. I.
35. 1267: *Turul* 1928: 81. I.; 1275: *ÁUOXII.* 131-33. I.; 1327: *DI* 86 983.
36. *UBI.* 34-35. I. – Hasonló eset 1274: *ÁUOIX.* 83-84. I.
37. *HOVIII.* 73. I.
38. 1226: *MES* II. 389-90. I.; 1269: *ZW* I. 105. I.; 1295: *Apponyi* I. 26-27. I.
39. 1231: *ÁUOXI.* 219-30. I.; 1251: *ÁUOXI.* 373-74. I.; 1252: *ÁUOVII.* 340. I.; 1264: *HOVI.* 130. I.; 1275: *ÁUOIX.* 123. I.; 1282: *Zichy* I. 51-52. I.; 1298: *ÁUOX.* 298. I. stb.
40. 1318: *AOI.* 462-65. I.; 1344: *AOIV.* 420. I.; 1363: *Zichy* III. 476-77. I.
41. 1279: *CDV.2.* 500-03. I. – További példák a háramlás említésére 1243: *ÁUOVII.* 133-34. I.; 1261: *Smiciklas* V. 197. I., vö.: *Novák 1940.* téves magyarázatával (17. I.). – Régebbi történetíróink gyakran következtettek a magvaszakadt várjobbágy birtokának a királyra háramlásából a várjobbágyok eredendően nemesi státusára (lásd pl. *Tagányi 1916.* 583. I.). Az azóta történetírásunk által már tisztázott számos egyéb tényező mellett cáfolja ezt a tételt az is, hogy számos olyan várföldről van tudomásunk, amelyet várnépbeli birtokosa magtalan halálát követően adományoztak el királyaink (1279: *HOVI.* 249-50. I.; 1290: *CDVI.* 1. 50-53. I.; 1299: *CDVI.2.* 184-86. I.; 1321: *HOIII.* 66-68. I. – ez többbit vö.: 1278: *HOVI.* 236. I.) a háramlás bekövetkezte után (lásd pl. 1338: „*possessionem ... hominum castrensius sine herede decendentium et sic nostre collationi de jure pertinentem*” – *CDVIII.4.* 310-11. I.). A várnépbeliek nemességének per analogiam feltételezése nyilvánvaló képtelenség; a jelenség a várszervezet lakott földjeinek védelmét szolgáló királyi politikával magyarázható.
42. *Bolla 1983.* 244. I.
43. Locsmándra és az adományra lásd *Kristó 1969.* és *Kristó 1988.* 276-80. I.
44. *ÁUOVIII.* 49-50. I.
45. *Mályusz 1942.* 411. I.
46. 1216: *ÁUOXI.* 139-40. I.; 1222: *ÁUOI.* 189. I.; 1247: *Kubinyi* I. 23-24. I.; 1261: *ÁUOXI.* 503-04. I.; 1274: *HOV.* 50-51. I. stb.
47. *ÁUOVIII.* 51-52. I.
48. *Czimer 1914.* 9-14. I.; *Novák 1940.* 12-15., 32. I.; *Borosy 1983.a.* 12. I.; *Bolla 1983* 223. I.
49. *UB* I. 385. I.
50. A komáromi adományra lásd *Györfly* III. 430. I.; *Kristó 1988.* 152-53., 337-38. I.
51. *MESI.* 550-60. I.
52. 1269: *CDVII.1.* 357.; I.; 1284: *MESII.* 187. I.; 1276 k.: *Bp.* I. 161-62. I.; 1283: *Bp.* I. 213-14. I.; 1284: *MESII.* 177-78. I.; 1360: *CDIX.6.* 106-07. I.
53. 1315: *CDVIII.2.* 63-69. I.; 1320: *MESII.* 781-82. I.
54. 1274: *ÁUOIX.* 555-56. I. (vö.: *Bolla 1983.* 245. I.); é.n. (1274?): *ÁUOIX.* 112. I. (vö.: *RA* 2575. sz.)
55. 1301: *DI* 97 979.; 1304: *MESII.* 545-46. I.; 1313: *CDVIII.1.* 526. I.; 1317: *VeR* 83. sz.; 1321: *DI* 2030.; 1323: *MESIII.* 28. I.; 1326: *AOII.* 246. I., *DI* 5987., *CDVIII.3.* 95. I. stb.
56. *Kristó 1973.*; *Kristó 1975.*; *Kristó 1978.a.*; *Kristó 1978.b.*; *Kristó 1979.* 139-212. I.; *Fügedi 1986.* 151-81. I.; *Kristó 1986.*
57. *Kristó 1973.* 124-25. I.; *Zsoldos 1988.* 16. I.
58. *Kristó 1973.* 121. I. – A Kistapolcsányiakkal az alábbiakban részletesen foglalkozunk.
59. 1295: *Apponyi* I. 26-27. I.; 1297: *UBII.* 305-06. I.; 1311: *UBIII.* 49. I.
60. *Hóman 1921.* 47-63. I.; *Székelly 1953.* 54-60. I.; *Bertényi 1987.* 62-63. I.; *Kristó-Makk 1988.* 12. I.
61. *CDVIII.3.* 270-73. I. – Fónyi Balázs lovászmesteri és honti, ill. borsodi ispáni tisztetésére, valamint füleki várnagyságára lásd *Fügedi 1986.* 247. I. (13. sz. táblázat); *Fügedi 1977.* 134. I.

62. *VeR*265. sz.
 63. *Sopron* I. 162-65. l.
 64. 1335: *AO*III. 198. l.
 65. 1349: *CD* VII.1. 108-09. l. (vö.: *Székely* 1953. 57. l.) – Az oklevélben említett János örkanonokságát Sörös 1313 és 1347 között mutatta ki (*Sörös* 1916. 565-84. l.).
 66. *HO*III. 126-27. l.
 67. *Zichy*VI. 14. l.
 68. *Győrffy* I. 520-23. l.; *Kristó* 1988. 421-25. l.
 69. 1268: *ÁUO* VIII. 196-200. l.; 1282: *ÁUO*IX. 329-30. l.
 70. *Holub* 1929. 43., 46. l.; *Bolla* 1983. 222. l. – Vö.: 1263: *ÁUO*VIII. 81. l.; 1266: *ZWI*. 7. l. stb.
 71. *Gábor* 1908. 88. l.; *Novák* 1940. 74. l.; *Zsoldos* 1988. 15-16. l. – 1323: *MES*III. 27. l.; 1358: *AO*VII. 322-23., 125., 374-75. l. stb.
 72. *Váczy* 1927. 252-63. l.; *Bolla* 1983. 247. l.
 73. *ZWI*. 458-59. l. – Lásd még 1327: *CD*VIII.3. 216-17. l.
 74. Kükkülei szövegét – többek között – fenntartotta Thuróczy János krónikája (*Thuróczy* 86. l.)
 75. 1354: *AO*VI. 238. l.; 1358: *AO*VII. 522. l.; 1362: *Zichy*III. 208-10. l. – Lásd még: 1358: *AO*VII. 478-79. l.; 1359: *AO*VII. 554. l.; 1360: *CD*IX.3. 684-86. l., *CD*IX.6. 106-07. l.; 1342-82: *LK* 1939. 256. l.
 76. 1389: *CD*X.1. 558. l., *D*17487.; 1392: *D*149 303., *D*17803.; 1411: *Turul*1940. 20.l. stb.
 77. *AO*VII. 478-79. l.
 78. A Borfőiek kéri nemesítésüket „quia pridem in congregatione generali ... Nicolai Konth regni nostri palatini ... celebra jurati et assessores comitatus ipsos nomine populorum castrensiium eidem palatino incusando assignassent” – *AO*VII. 522. l.
 79. *Mályusz* 1942. 407., 409., 411., 422-23. l.
 80. *Bolla* 1983. 247-53. l. (lásd még 64-71., 228-30. l.)
 81. A fokozatosan kiteljesedő folyamatra lásd *Székely* 1953. 69-74. l.; *Zsoldos* 1988. 17. l. – A hagyományos „nemesi megye” kifejezés félrevezető voltára felhívta a figyelmet *Szűcs* 1984. 380-83. l.
 82. *Bolla* 1983. 251. l.
 83. *Bolla* 1983. 251. (82. sz. jegyzet), 253. l.
 84. *Bolla* 1983. 249. l. – Analóg jelenség a várszervezeti tisztségek 14. században is tapasztalható viselése (pl. 1302: *D*140 287.; 1307-11: *D*175 166.; 1311: *D*167 685.; 1324: *D*186 968.; 1325: *AO*II. 227-28. l.; 1346: *AO*IV. 636. l.; *AO*V. 173. l.; *AO*VI. 602-03. l. stb.)
 85. 1335: *HO*III. 126-27. l.; 1349: *CD*VIII.1. 108-09. l.
 86. 1375: *Zichy*VI. 11-22. l.
 87. *Haiczl* 1932-33. 21. l.
 88. 1318: *Botka* 1873. 66-67. l. (vö.: *Kristó* 1973. 15. l.)
 89. *MES*I. 311. (vö.: *RA* 3904. sz.)
 90. *D*186 889. – A rokonságra vonatkozó további adatok: 1302: *D*186 893.; 1306: *Botka* 1868. 7. l., stb.
 91. *D*186 901.; *D*186 911.
 92. *AO*I. 487. l. (vö.: *Botka* 1873. 66-67. l.)
 93. *AO*I. 618-20. l.
 94. *Székely* 1953. 48-49. l.; *Kristó* 1973. 202. l.
 95. 1312: *AO*I. 273. l. (vö.: *AO*I. 628-29. l.; *AO*II. 442-43. l.); 1323: *Botka* 1873. 68-69. l.
 96. 1324: *AO*II. 126-27. l.; 1327: *CD*VIII.3. 232. l.

97. Kistapolcsányi Gyula fia Miklós karrierjét ebből a szempontból vizsgálja *Kurcz 1988.* 39., 57., 105., 110. l.
98. *SRH* I. 494. l. – Vö.: *Botka 1873-74.* 239. l.
99. Lásd pl. *AO* III. 327., 494. l.; *AOVI.* I., 5-6., 603. l. stb.
100. *AOIV.* 450-52. l.
101. *AOVII.* 478-79. l. – Az új adomány jogintézményére lásd legújabban *Gerics-Ladányi 1986.*
102. 1354: *AOVI.* 238. l.; 1359: *AOVII.* 554.l.
103. 1236: *MES* I. 320. l.; 1262: *MES* I. 473. l.; 1300: *HOVIII.* 412-13. l.; 1302: *CDVIII.* 1. 110-12. l.; 1309: *DI/58* 577.; 1275: *ÁUOIX.* 134. l.; 1302: *DI/86* 893.
104. 1302: *CDVIII.* 1. 110. l.
105. 1365: *CDIX.* 3. 510. l.; 1366: *DI/58* 573. (vö.: *Bártfai Szabó 1910.* 68-69. l.)
106. *Erdélyi Múzeum* 133-34. sz. (vö.: *Mályusz 1988.* 88. l., 60. sz. jegyzet)
107. *DI/98* 170.
108. 1378: *DI/24* 910.
109. A tanúvallomásoknak a státus- és birtokperekben tapasztalható jelentőségét, s ezzel kapcsolatban a megyei nemesség állásfoglalásának döntő szerepét hangsúlyozza *Fügedi 1981.*
110. 1389: *DI 7487* (innen az idézet); 1392: *DI7803.*
111. *HOVIII.* 412-13. l.; *DI/86* 893.; *DI/58* 577.
112. *Teloki* I. 37. l.
113. Feljogosít erre az eddig elmondottakon túl, a Bereg megyei Bakta esete is: 1232-ben a szent király jobbágyfiainak falujaként említik (*Magyar Nyelv* 1956. 384.l.), 1363-ban már olyan birtokként szerepel, amelyen kikiáltói szolgálatot ellátó várnépek éltek (*Zichy* III. 476. l.).
114. *Bártfai Szabó 1910.* 69. l.
115. *Kállay* 1817., 1988., 1990., 1992-93.sz. stb.
116. Közismert, hogy a 13. században a várjobbágyok különböző eredetű és jogi természetű (várföld, örökölt, adomány, vásárolt, stb.) birtokokkal rendelkeztek. A legtöbb esetben az egyes típusok megkülönböztetése a források ellentmondásossága, s főként gyakori hiánya miatt igen nagy körültekintést igényel. A feladatra, mely szétfeszítené dolgozatunk kereteit, ezúttal nem vállalkozhatunk. Még a vázlatos áttekintés alól is felmentenek az újabb szakirodalom eredményei (*Borosy 1983.a.* 19. l.; *Borosy 1983.b.* 531-34. l.; *Bolla 1983.* 246. l.), valamint az, hogy a 14. század második felében mind „jure hereditario” (Kistapolcsány), mind „nobilis jobagionatus castri titulo” (Budafölde) birtokolt várjobbágyi földek szerepelnek az idézett perekben.
117. 1282: *HO.* VI. 272. l.; 1283: *ÁUOXII.* 294. l.; 1284: *HOVI.* 358. l.; 1291: *Sztáray* I. 35-36. l.; 1284: *HOVII.* 186. l.; 1346: *Sztáray* I. 192-98. l.; 1377: *Sztáray* I. 438. l.
118. *Kurcz 1988.* 291., 292. l. (2. táblázat, 30. és 54. sz.)
119. *DI/69* 151. – Példa értékűek a Bolla Ilona által idézett esetek (*Bolla 1983.* 252. l.).
120. *Engel 1977.* 31. l.; *Engel 1985.* 403-04. l.
121. *Kovachich 1818.* I. 190. l.

RÖVIDÍTÉSEK

- AO* = Anjoukori okmánytár I-VII. Szerk. *Nagy Imre, Nagy Gyula*. Bp. 1878-1920.
- Apponyi* = A Pécz nemzetség Apponyi ágának az Apponyi grófok családi levéltárában őrzett oklevelei I. Bp. 1906.
- ÁUO* = Árpádkori új okmánytár I-XII. Közzéteszi *Wenzel Gusztáv*. Pest-Bp. 1860-74.
- Bártfai Szabó 1910.* = A Hunt-Paznan nemzetségbeli Forgách család története. Esztergom 1910.
- Bertényi 1987.* = *Bertényi Iván*: Magyarország az Anjouk korában. Bp. 1987.
- Bolla 1983.* = *Bolla Ilona*: A jogilag egységes jobbágysztyálya kialakulása Magyarországon. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 100. sz. Bp. 1983.
- Borosy 1983.a.* = *Borosy András*: A királyi várispánságok hadakozó népei Magyarországon a tatárjárás előtt. Hadtörténeti Közlemények (Új folyam), 30 (1983) 3-24. l.
- Borosy 1983.b.* = *Borosy András*: Az Árpád-kori királyi vármegye felbomlása és hadakozó népeinek sorsa. Hadtörténeti Közlemények (Új folyam), 30 (1983) 527-52. l.
- Botka 1868.* = *Botka Tivadar*: Bars vármegye hajdan és most I. Pest 1868.
- Botka 1873.* = *Botka Tivadar*: Trencsini Chák Máté és kortársai. Értekezések a történeti tudományok köréből III. k. (1873-74) IV. sz. Bp. 1873.
- Botka 1873-74.* = *Botka Tivadar*: Adalékok a visegrádi merénylet történetéhez. Századok, 7 (1873) 453-61. és 8 (1874) 229-47. l.
- Bp.* = Budapest történetének okleveles emlékei I. Szerk. *Csánki Dezső* és *Gárdonyi Albert*. Bp. 1936.
- CD* = Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I-XI. Stud. et op. *Georgii Fejér*. Budae 1829-44.
- CDES* = Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I. Ed. *Richard Marsina*. Bratislavae 1971.
- Czímer 1914.* = *Czímer Károly*: Az Árpád-házi királyok várjobbágysága. Szeged 1914.
- DI* = Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Gyűjtemény.
- Engel 1977.* = *Engel Pál*: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387-1437). Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 83. sz. Bp. 1977.
- Engel 1985.* = *Engel Pál*: Nagy Lajos bárói. Történelmi Szemle, 23 (1985) 393-413. l.
- Erdélyi 1915.* = *Erdélyi László*: Árpád-kori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései. Kolozsvári értekezések a magyar művelődéstörténelem köréből 6. sz. Bp. 1915.
- Erdélyi Múzeum* = Az Erdélyi Múzeum eredeti okleveleinek kivonata 1232-1540. Összeáll. *Szabó Károly*. Bp. 1889.
- Fügedi 1977.* = *Fügedi Erik*: Vár és társadalom a 13-14. századi Magyarországon. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 82. sz. Bp. 1977.
- Fügedi 1981.* = *Fügedi Erik*: Verba volant ... Középkori nemességünk szóbelisége és az írás. In: Koldukó barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Bp. 1981. 437-62. l.
- Fügedi 1986.* = *Fügedi Erik*: Ispánok, bárók, kiskirályok. A középkori magyar arisztokrácia fejlődése. Bp. 1986.
- Gábor 1908.* = *Gábor Gyula*: A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt. Bp. 1908.
- Gerics-Ladányi 1986.* = *Gerics József-Ladányi Erzsébet*: Az „új adomány” jogintézménye a 13. századi magyar okleveles gyakorlatban. Levéltári Szemle, 36 (1986/1.sz.) 21-30. l.
- Győrffy* = *Győrffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I-III. Bp. 1987.
- Győri rég. és tört. füz.* = Győri régészeti és történeti füzetek I-IV. Kiadják *Ráth Károly* és *Rómer Flóris*. Győr 1861-65.
- Haiczl 1932-33.* = *Haiczl Kálmán*: A Kistapolcsányiak I-III. Turul, 46 (1932) 20-51., 47 (1933) 26-34., 75-78. l.
- Hazai* = Hazai oklevéltár 1234-1536. Szerk. *Nagy Imre, Deák Farkas, Nagy Gyula*. Bp. 1879.

- HO* = Hazai okmánytár I-VIII. Kiadják *Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly, Véghely Dezső*. Győr-Bp. 1865-91.
- Holub 1929.* = *Holub József*: Zala megye története a középkorban I. A megyei és egyházi közigazgatás története. Pécs 1929.
- Hóman 1921.* = *Hóman Bálint*: A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. Bp. 1921.
- Kállay* = A nagykállói Kállay-család levéltára I-II. Szerk. *Szentpétery Imre*. Bp. 1943.
- Kovachich 1818.* = *Kovachich, Josephus Nicolaus*: Sylloge decretorum comitialium inclyti regni Hungariae I-II. Pesthini 1818.
- Kristó 1969.* = *Kristó Gyula*: A locsmánci várispánság és felbomlása. Soproni Szemle 23 (1969) 131-144. I.
- Kristó 1973.* = *Kristó Gyula*: Csák Máté tartományúri hatalma. Bp. 1973.
- Kristó 1975.* = *Kristó Gyula*: A Kőszegiek kiskirálysága. Vasi Szemle, 1975. 251-68. I.
- Kristó 1978. a.* = *Kristó Gyula*: Kán László és Erdély. Valóság, 1978/11.sz. 83-96. I.
- Kristó 1978. b.* = *Kristó Gyula*: A rozgonyi csata. Bp. 1978.
- Kristó 1979.* = *Kristó Gyula*: A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp. 1979.
- Kristó 1986.* = *Kristó Gyula*: Csák Máté. Bp. 1986.
- Kristó 1988.* = *Kristó Gyula*: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp. 1988.
- Kristó-Makk 1988.* = Károly Róbert emlékezete. Vál. és szerk. *Kristó Gyula, Makk Ferenc*. Bp. 1988.
- Kubinyi* = *Kubinyi Ferenc, ifj.*: Magyar történelmi emlékek I-II. Pest-Bp. 1867-88.
- Kurcz 1988.* = *Kurcz Ágnes*: Lovagi kultúra Magyarországon a 13-14. században. Bp. 1988.
- LK* = Levéltári Közlemények. A Magyar Országos Levéltár folyóirata.
- Magyar Nyelv* = Magyar Nylev. A Magyar Nyelvtudományi Társaság folyóirata.
- Mályusz 1942.* = *Mályusz Elemér*: A magyar köznemesség kialakulása. Századok, 76 (1942) 272-305., 407-34. I.
- Mályusz 1988.* = *Mályusz Elemér*: Az erdélyi magyar társadalom a középkorban. Társadalom-és művelődéstörténeti tanulmányok 2. sz. Bp. 1988.
- MES* = Monumenta ecclesiae Strigoniensis I-III. Ed. *F. Knauz, L. Dedek-Crescens*. Strigonii 1874-1924.
- Molnár 1959.* = *Molnár József*: A királyi megye katonai szervezete a tatárjárás korában. Hadtörténeti Közlemények (Új folyam), 6 (1959) 222-52. I.
- Novák 1940.* = *Novák József*: A várjobbágyosság intézménye. A debreceni Tisza István Tudományegyetem Történelmi Szemináriumának kiadványai 10. sz. Debrecen 1940.
- PhRt* = A pannonhalmi Szent-Benedek rend története I-XII. Szerk. *Erdélyi László, Sörös Pongrác*. Bp. 1902-16.
- RA* = *Szentpétery Imre-Borsa Iván*: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I-II. Bp. 1923-87.
- Rákos 1974.* = *Rákos István*: IV. Béla birtokrestaurációs politikája. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. Tomus XLVII. Szeged 1974.
- R. Kiss 1932.* = *R. Kiss István*: Az egységes magyar nemesi rend kifejlődése. Kiny. a debreceni m. kir. Tisza István Tudományegyetem 1932-33. évi évkönyvéből. Debrecen 1932.
- Smiciklas* = Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I-XV. Ed. *Tade Smiciklas*. Zagrabiae 1904-34.
- Sopron* = Sopron vármegye története. Oklevéltár I-II. Szerk. *Nagy Imre*. Sopron 1889-91.
- Sörös 1916.* = *Sörös Pongrác*: A székesfehérvári örkanonokság története 1543-ig. Századok, 50 (1916) 565-84. I.
- SRH* = *Szentpétery, Emericus*: Scriptorum rerum Hungaricarum tempore ducum regnumque stirpis Arpadianae gestarum I-II. Budapestini 1937-38.
- Szabó 1966.* = *Szabó István*: A falurendszer kialakulása Magyarországon (X-XV. század). Bp. 1966.

- Székely 1953.* = *Székely György*: A parasztság és a feudális állam megszüllődése Károly Róbert korában. In: *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században*. Szerk. Székely György. Bp. 1953.
- Sztáray* = A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára I-II. Szerk. *Nagy Gyula*. Bp. 1887-89.
- Szűcs 1984.* = *Szűcs Jenő*: Az 1267. évi dekrétum és társadalmi háttere. Szempontok a köznemesség kialakulásához. In: *Mályusz Elemér Emlékkönyv. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*. Szerk. *H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc*. Bp. 1984. 341-94. l.
- Tagányi 1916.* = *Tagányi Károly*: Felelet dr. Erdélyi Lászlónak „Árpádokori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdéseire”. *Történeti Szemle*, 5 (1916) 296-320., 409-48., 543-608. l.
- Teleki* = A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára I-II. Szerk. *Barabás Samu*. Bp. 1895.
- Thuróczy* = Johannes de Thurocz: *Chronica Hungarorum*. Ed. *Elisabeth Galántai et Julius Kristó*. Bp. 1985.
- Turul* = Turul. A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság Közlönye.
- UB* = Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg I-III. Bearb. von *Hans Wagner, Imtraut Lindeck-Pozza*. Graz-Köln-Wien 1955-79.
- Váczy 1927.* = *Váczy Péter*: A királyi serviensek és a patrimonális királyság. *Századok*, 66 (1927) 243-90., 351-414. l.
- Vagner 1896.* = *Vagner József*: Adalékok a nyitrai székeskáptalan történetéhez. Nyitra 1896.
- VeR* = *Kumorovitz L. Bernát*: Veszprémi regeszták (1301-1387). Bp. 1953.
- VR* = *Karácsonyi János-Borovszky Samu*: Az időrendbe szedett váradai tüzespróbajstrom. Bp. 1903.
- Waldapfel 1931.* = *Waldapfel Eszter*: Nemesi birtokjogunk kialakulása a középkorban. *Kiny. a Századok* 65 (1931) évfolyamából.
- Zala* = Zala vármegye története. Oklevéltár I-II. Szerk. *Nagy Imre, Véghely Dezső, Nagy Gyula*. Bp. 1886-90.
- Zichy* = A zichi és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára I-XII. Szerk. *Nagy Iván, Nagy Imre, Véghely Dezső, Kammerer Ernő, Lukcsics Pál*. Bp. 1872-1931.
- ZW* = Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen I-IV. Bearb. von *Franz Zimmermann, Carl Werner, Georg Müller, Gustav Gündisch*. Hermannstadt 1892-1937.
- Zsoldos 1988.* = *Zsoldos Attila*: A szolgabírói tisztségnév kialakulásának kérdéséhez. *Levéltári Szemle*, 38 (1988/4.sz.) 12-19. l.

*Attila Zsoldos: Der Wandel in der
Beurteilung des Besitzes der Jobagiones
Castris in den Anderthalb Jahrhunderten
nach dem Tatarenzug*

Béla IV. verzichtete auch nach seiner misslungenen Politik der Güterrücknahme vor dem Tatarenzug auf den Schutz des königlichen Besitzes nicht. Der Akzent verlagerte sich aber von der Rücknahme der bereits verschenkten auf den Schutz der noch vorhandenen Güter. Die Praxis, hauptsächlich die "öden, von den Bewohnern verlassenen" Grundstücke zu verschenken, war ein zentrales Element dieser Politik, und unter diesem Aspekt wurde auch die Verschenkungen der königlichen Völkern und Grundbesitze eingeschränkt. Die nachweisbar konsequente Anwendung dieses neuen Elements in der königlichen Schenkungspolitik bildete die Grundlage für einen neuen, bislang nicht gebrauchten Titel der königlichen Gabe, des Begüterns "aufgrund des leeren Bodens".

Dem Volk der königlichen Burgorganisation wurde der Schutz durch die königliche Schenkungspolitik nicht in gleichem Masse zuteil. Das Burggesinde wurde nach wie vor samt Grundstück von den Herrschern verschenkt, obwohl auch schwache Spuren des Schutzes des Burggesindes in manchen Fällen wahrzunehmen sind. Den eigentlichen Erfolg erreichte die Schutzpolitik der bewohnten Burgfelder bei den Burgsassen dadurch, dass die - von den Burgsassen bereits früher vertretene - Ansicht, die Burgsassen bzw. ihre Grundstücke können vom König nicht verschenkt werden, zu einem Rechtsprinzip wurde, das auch der König zu gewährleisten hatte. Mit diesem Schritt haben die Könige die Stabilität des Burgsassenbesitzes gesichert und ihn von dem der anderen Mitglieder der Burgorganisation unterschieden.

Nach der Wende vom 13. zum 14. Jahrhundert wurde diese Stabilität erschüttert. Da die Besitzerexistenz der nicht geadelten Burgsassen auf ihrem Status beruhte, verwandelte sich die Grundlage ihres Rechts auf Besitz nach der Auflösung der Burgorganisationen in ein fiktives Rechtsverhältnis: Dienst an der bereits nicht mehr existierenden Burgorganisation. Die Lebensfähigkeit der rechtlichen Fiktion konnte nur aufrechterhalten werden, solange sie von der Gesellschaft bzw. der Zentralmacht toleriert wurde. Das fiktive, den Burgsassenbesitz bezeugende Rechtsverhältnis wurde in der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts nicht angegriffen: es lag nicht im Interesse der Territorialherren, den Burgsassenbesitz in Frage zu stellen, die unter Karl I. durchgeführten Status- und Bodeninspektionen haben seine Rechtmässigkeit geradezu bekräftigt. Zur Eingliederung der Burgsassen in die neuen Verhältnisse trug auch ihre Tätigkeit in der Verwaltung des sog. Adelskomitats bei.

Der Angriff gegen die Rechtmässigkeit des Burgsassenbesitzes entfaltete sich in zwei Phasen. In der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts fanden wiederkehrend Prozesse statt, so Burgsassenbesitz zum Burgvolksbesitz erklärt und dem Geschenkeempfänger zugesprochen wurde. Die Verfahren basierten auf einem Rechtsprinzip aus dem 13. Jahrhundert, das die Unterschiedlichkeit des Burgsassen- und Burgvolks-

besitzes festlegt. Zwei Faktoren richteten dies aber gegen die Burgsassen. Der eine war die Verbreitung des Ausdrucks "jobagio castrensis" /der zug Burg gehörende Leibeigene/ im 14. Jahrhundert, der die im 13. Jahrhundert bekannten Unterschiede zwischen dem Burgvolksstatus und -besitz und dem der Burgsassen vermengte. Der andere war der von den Burgsassen im sog. Adelskomitat geleistete Komitatsmann- und Ausrufedienst, der in den Augen der Adligen des Komitats und der in den Prozessen Urteil sprechenden Richter das Burgsassenservitium mit dem Burgvolksstatus verbunden hat und die Versenkung der bewohnten - und ursprünglich den Burgsassen gehörenden - Grundstückje gerechtfertigt hat.

In der zweiten Phase, nach Siegmunds Thronbesteigung wurde unmittelbar der Besitz der Burgsassen rechtswidrig, als Verheimlichung der königlichen Rechte bezeichnet.

Die unterschiedliche Beurteilung des Burgsassenbesitzes zeigen die einzelnen Stationen im Prozess, wo das Burgsassentum als selbständige, mit der adeligen gleichzeitig existierende Besitzerkategorie allmählich aus der ungarischen Gesellschaft verschwand.

BOURDELAS, LAURENT: A KIRÁLYI HATALOM BÉKEIDŐBEN

Limousin XIV. század első felében

A XII.—XV. század között Franciaország-szerte fejlődik a királyi hatalom, egyszerre igyekezték uralma alá hajtani a nyughatatlan hűbérurakat, a klérust és a városok népét.

E tanulmány azt kívánja vizsgálni meghatározott időkeret (a XIV. század első fele) és egy adott hely (Limousin) vonatkozásában, hogy a királyi hatalom miként próbált előrehaladni és milyen ellenállással vagy nehézségekkel találta magát szemben.

Szándékosan választottam ezt az időszakot, mert egy rendkívül tevékeny és erős akaratú király szerepel ekkoriban: a „Szép”-nek nevezett IV. Fülöp, aki a pariage-okkal, a rendek összehívásával, a Marche-i grófság anektálásával hatalmas valóságos „fejlődési program”-ját állítja fel.... Másfelől a francia—angol háború újrakezdése előtti békeidőről van szó, amelyhez hozzátartozik a királyi hatalom más — nevezetesen katonai — eszközökkel történő fejlesztésének a kísérlete is. A helyzettől függően az uralkodók vagy szembe vagy azonos oldalra kerülnek a fejlődésük teljében levő konzuli városokkal és egy új gazdasági és politikai osztállyal: a polgársággal, amellyel ezentúl számolniuk kell. (...)

E cikket tanulmányozván a magyar olvasó belülről fogja „látni” a királyi hatalom fejlődését Limousinben és Franciaországban; egy olyan fejlődést, amely kétszáz év múltán elvezetett az *abszolút monarchiához*.

I. A Szép Fülöp korabeli nagy változások

A XIII. század végén a monarchia egyes — nagvonalúbb politika segéd-eszközeit megjelenni kívánó — segítőinél a királyi tekintély új felfogása jelenik meg: igen gyakran a dél-franciaországi legisták gondolataiból eredően e koncepció a feudális hagyományhoz képest radikális változást sugall; a legisták számára Franciaország királya „császár az országában”, független minden más hatalomtól, Istenét kivéve. A monarchia, kilépve a hűbéri keretből, egy új érintkezési formát vezet be alattvalóival: a „rendi”gyűlést. A hűbéri befolyás monarchikus lerázásának másik jele: a pariage-ok létrehozása, ami hatalmuk megőrzése érdekében egyezkedésre készteti a helyi hűbérurakat. Limousin hozzájárul a királyi hatalom gyarapodásának e folyamatához. Másrészt 1308-ban a Marche-i grófság egyesült a királyi birtokokkal, majd pedig Fülöp harmadik fia megkapta osztályrészül.

1. A rendek

a) A rendek összehívása és a limousiniak helyzete

Szép Fülöp azért hívja össze a három rendet, hogy megszilárdítsa hatalmát, vagy pedig, hogy tetteit igazolja. Így 1302-ben, amikor VIII. Bonifác pápa egy bullát ad ki, amelyben a Szentszék királyok feletti felsőbbségét hangoztatja, Fülöp érzi, hogy hatalmát veszély fenyegeti. Úgy dönt, hogy levelet küld a királyság nemeseinek, egyházainak, városainak, amelyben közli akaratát, miszerint 1302. április 8-án tanácskozni kíván velük. A gyűlést végül április 10-én tartják meg, és a résztvevők kinyilvánítják a korona iránti hűségüket. (A gyűlés Párizsban zajlik le.)

A limousini prelátságok és apátok, a királyság számos limousini származású főúrához hasonlóan kötelezik magukat, hogy a királyt és a királyságot még a pápa ellen is megvédik és kölcsönösen védelmezik egymást vele szemben, ha ellenük kívánna cselekedni: „Cum personam domini nostri regis Francie, statum, honorem et jura defendere teneamus, eidem domino regi promissimus, quod personam suam, domine regine et filii sui heredis in regno, statum, honorem, jura et libertates ejusdem, totis viribus, quantum secundum Deum poterimus, defendemus et in eorum tuicione sibi assistemus, contra quodcumque personam, que eum vellet impetere, statum, honorem, jura et libertates ejus infringere, aut eciam annullare, eciam contra dominum B. Papam octavum, qui multa contra eos et regnum Francie dicitur comminatus fuisse”. 1303 augusztusában Jean d’Auxy királyi biztos kívánságára a limoges-i káptalan csatlakozik a Bonifác ellen hozott határozatokhoz, és ugyanezen év szeptember 1-én követi őt a Grandmonti apátság is. Grandmont sajátos esete kapcsán meg kell jegyezni, hogy a rend ekkoriban lábál ki abból a viszályból, amelyik szembeállította a szerzeteseket a szolgálófráterekkel, valamint hogy a szomszédos hűbérurak, és Franciaország királya beavatkoztak, fegyveres segítséget nyújtva a rend perjeljének. Másfelől 1304-ben Szép Fülöp több, valutával kapcsolatos kiváltsággal ruházta fel a perjelt. Kölcsönös udvariaskodásokra gondolhatunk tehát... Mégis, a pápaság nem lesz hálátlan, mivel XXII. János megreformálja a rendet és nagy egyházi személyiséggé teszi az apátot, aki ezentúl csak a pápától függ. Saint-Martial kolostora, a tulle-i apát és a souillac-i dékán szintén a királyt támogatják.

A próba által megerősödve, a király újból összehívja 1308 májusában a rendeket Tours-ba, hogy megvizsgálja a templomosok ügyét. Szép Fülöp a század eleje óta gyanakodva figyeli a rend növekvő fontosságát; a bizalmatlanságot legistái, Nogaret és Marygni táplálják — akiket valószínűleg bosszant a templomosok függetlenségük — valamint a jelentőségükre féltékeny dominikánusok. 1306-ban Jacques de Molay, a templomosok nagymestere V. Kelemen pápának írva értesíti azon tervekkel szembeni ellenállásáról, amelyek egy keresztes hadjáratra szolgáló pápai hadsereg esetleges felállítására érdekében rendjét más rendekkel kívánnák egyesíteni. A pápa azonban közömbös marad, és ez a tétlenség ingerli Szép Fülöpöt, aki mélyen hívő ember, a gyóntatója pedig dominikánus. Ekkor történik, hogy egy renegát feljeleníti a templomos rendet: szodómia, eretnekség és aposztázia állítólag általánosan elfogadottak a körükben. V. Kelemen azonban újból késlekedik. 1307. október 13-án Szép Fülöp elrendeli a templomosok letartóztatását. Mivel a pápa maga kíván határozni a teendőkről — ami reménységgel tölti el a foglyokat —, Szép Fülöp összehívja a rendeket, hogy ellensúlyozza a pápai tekintélyt. Részt vesznek ezen a rendi gyűlésen a limousiniak is: a város, a limoges-i vár és valószínűleg más városok

képviselői. A nemességet a legfőbb hűbérúrnak tett hűségesküje alapján hívják meg, a papságot azért, hogy eleget tegyen vallásos kötelességének, a városok képviselői és a polgárok pedig azért vannak jelen, hogy véleményt nyilvánítsanak. Összegyűlven május 11-20. között Tours-ba, a három rend — és különösképpen a harmadik rend — képviselői elítélik a templomosokat. A pápa végül is aláveti magát Szép Fülöp szándékainak, megmentvén a látszatot: Fülöp beleegyezik a lényegében egyházi peres eljárásba, a pápa pedig szemet huny a királyi ügynek megnyert papok kiválogatása felett.

b/ A limousini küldöttség megválasztása, és összetétele a rendi gyűlésen

Láttuk, hogy limousiniak is részt vettek az 1308-i rendi gyűlésen Tours-ban. Vizsgáljuk meg a limoges-i küldöttséget! Április 30-án és május 1-én meghatalmazó leveleket adtak át a polgároknak, hogy részt vegyenek a rendi gyűlésen. Ennek megfelelően Jean Audoin és Pierre Marteau küldöttek a vár részéről, valamint Aymeri(c) Arnaud, a két Rezi fivér, Michel Jordan, Paul Guidon és Jaubert de Saint-Augustin a város részéről a közösségük teljhatalmú képviselőire feljogosító megbízólevelekkel ellátva jelentek meg Tours-ban. A küldötteket csaknem mindig a konzulok közül választották. A polgárság képviselői utazási térítést kaptak városuktól.

A templomosok ügyével kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a limoges-i küldöttség követői valószínűleg ismerték a rend néhány tagját. És csakugyan, a limoges-i Kéziratos Évkönyv pontosan jelzi, hogy „abban az időben űzettek el a templomosok, vagyonuk pedig a ródoszi lovagokra szállt. Voltak javaik Limoges városában is, templomuk és rendházuk Saint-Martial előtt helyezkedett el, a templom utcájának a végén, így ez a hely a Poulaillère-kapura nézett, templomuk mennyezeti íveit pedig ma is felfedezhetjük a négy szomszédos házba belépve. De ők rendelkeztek a Palota jövedelmével is.”

2. A pariage-ok

A pariage vagy peréage a XIV. században, különösképpen Limousinben, a királyi hatalom megerősítését szolgáló kitűnő stratégiának bizonyul. Egy olyan korszakban, amikor a király az igazságszótó szerepét játssza, fontos, hogy azokon a vidékeken, ahol a királyi hatalom kevésbé megalapozott, Fülöp bírói hatósággal, bíraskodással rendelkezzen, legyenek azok akármilyen szerények is. A bíró, a törvényszéki tisztviselők és a kirendelt jegyző rászoktatják a lakosságot, hogy a király képviselőihez forduljon és számoljon az uralkodó hatalmával. A pariage gyakorlatilag a király és a földesúr által közös bíró révén együttesen gyakorolt bíraskodásból áll. A pariage-szerződés megkötése révén a király felerészben urává válik egy bíróval, végrehajtókkal, tárgyalóteremmel ellátott bírói hatóságnak. Ráadásul még azokat a problémákat is elkerüli, amelyeket a szomszédos földbirtokosok okozhatnak egy új igazságszolgáltatás esetén. 1307-ben Szép Fülöp pariage-szerződéseket köt a limoges-i püspökkel és a st.-yrieix-i esperessel. A király emberei ki tudták használni azokat az ellentéteket, amelyek a viszályok során e személyiségek között felmerültek.

a/ Pariage a limoges-i püspökkel

1224 után a saint-léonard-i polgárok megtagadják a Gui de Clusel limoges-i püspököt illető hűségeskü letételét. A század vége felé, 1276-ban a püspök bírói keresettel él, hogy a városi szervezettel szemben helyreállítsa hatalmát. Úgy véli, hogy mivel semmilyen helyi hatalom sem áll a püspöké fölött, ezért a királynak kell döntőbíráskodnia a két fél között; ez történik 1283-ban Limoges és Saint-Léonard városok esetében. 1300-ban és 1301-ben a Parlament a püspök számára kedvező ítéletet hoz. Ebben tudtul adja, hogy minden, a konzulok által addig a püspöki jogok gyakorlása elé emelt akadálnak meg kell szűnnie, a polgárok pedig veszteségek és kamat címén pénzbírságot kötelesek fizetni a királynak és a püspöknek: „et quod dicti Nobiliacenses propredictis eorum inobedienciis, nobis solvent mille libras turo-nenses pro eureka, a dicto episcopo trecentas libras turonenses pro suis dampnis”. A király emberei az ítélet ellenére sem támogatják a püspököt, mivel — kétségtelenül az uralkodó diszkrét parancsára — a sénéchal nem hajtatta végre a határozatokat: hogyan sérthette volna meg a püspöki igazságszolgáltatást egy királyi tisztviselő, ha nem „fedezte” volna hatalmasabb bírói hatóság? Kevés idő múltával a király a bíráskodás terén elfoglalja a konzulok helyét, kinyilvánítván, hogy ezek, a neki tett esküjük alapján, csupán az ő hivatalnokaiként cselekszenek. A Parlament egy 1302. június 18-i végzése arról szól, hogy nem születik döntés a poitiers-i sénéchal által a városi pallosjogot érintő királyi jogokról elrendelt vizsgálatban. Raynaud de la Porte püspök miután belátja, hogy csak elveszítheti a következő játszmát, végül is elfogadja azt az egyezséget, amelyik a püspökség régi lajstromos könyvei szerint 1303. február 20-án „meghatározza a károkat”, és megosztja Franciaország királyával minden, Limoges és Saint-Léonard városokat érintő földesúri és igazságszolgáltatási jogát. A pariage-szerződést 1307-ben állítják ki. Egyebek mellett megegyeznek abban is, hogy a királynak és a püspöknek mindegyik városban közös előjárója, azonos bírāja és végrehajtói lesznek. A szerződés záradéka kifejti, hogy a két fél, vagyis a püspök és a király kiegyezés vagy egyezés okán cselekedtek és nem akartak ártani a konzuloknak, akik azonban ne szerezhessenek meg semmilyen új jogot. Mivel Limoges és Saint-Léonard hasonlóságokat mutattak a püspökkel szembeni követeléseikben, a megkötött pariage egyszerre szól mindkét városnak. A püspök fenntartott a maga számára egy különleges bírói joghatóságot a „püspöki terem”-ben, avval a joggal együtt, hogy Limoges városában ítélezhet az illetékessége alá tartozó nem városi lakosok felett, feltéve azonban, hogy az ítélet foganatosítására nem ott kerül sor. Ami a királyt illeti, ő csak az odamenekült száműzötteket érintő és az uralkodói felsőbb-ségből adódó vagy bármi más okból őt megillető egyéb jogokat tartotta fenn magá-nak. Az 1307-i pariage nem rendezte a püspök és Limoges város között kitört harcot; a város mindent megtett, amit csak lehetett, hogy fellépjen a pariage jogosságával szemben. A város egyik polgára, Dossanet még pert is indított e bírói joghatóság kapcsán és arra kérte a többi polgárt, hogy járuljanak hozzá az eljárás költségeihez. A Parlament megtiltotta a városi konzuloknak, hogy akaratuk ellenére a per pénze-lésére kényszerítsék a polgárokat. A konzuli hivatal, amelyik továbbra is megtagadta a pariage bírójának és előjárójának való engedelmességet, egy királyi vizsgálat nyomán, 1309. március 15-én, arra ítélték, hogy 50 tours-i font pénzbüntetést fizessen a püspöknek és a királynak. Április 14-én Jean d’Auxy és a tanács másik két tagja újabb vizsgálatba kezdtek, amelyet 1314-ben követett egy második is. Úgy tűnik, hogy 1370-ben még nem ültek el az ügy hullámai. Egy 1398-i királyi rendelet

bizonyítja, hogy 28 év múltán újabb jogviták zajlottak a konzulok és a püspök között a bírászkodás tárgyában, de a király határozottan állást foglalt a város közössége ellen.

b/ A saint-yrieix-i káptalannal kötött pariage

Saint-Yrieix-ben a káptalan elnöke gyakorolta a bírászkodást. 1304-ben a saint-yrieix-i káptalan és a solignaci apátság perben állottak egymással egy igazságszolgáltatási probléma miatt: mindegyikük igényt tartott a Solignac közelében fekvő és a solignaci apátság által a de Chalucet uraknak hűbérbe adott helység, Vigen város egy része, valamint néhány provence-i tanya feletti pallosjogra. A poitou-i és limoges-i sénéchal az illetékességi körbe tartozók általános érdekében beavatkozott a pereskedésbe, holott egyik fél sem kérte erre: „interim, in exercitio jurisdictionis suae hujusmodi in multis canonici impendiuntur, ab officianis predicti Regis, hinc inde iudicatio temporalis Ecclesiae Sancti Aredii discutitur, et post exactam discussionem, Serenissimus princeps Philippus Pulcher anno Christi 1307, cum Arediensibus canonicis, per suos Procuratores seu commissarios transegit”. Limoges és Saint-Léonard esetével ellentétben itt egyik fél sem folyamodott a királyhoz. Az uralkodó befurakodása tanúsítja, hogy a pariage-politika sokkal inkább a királyi hatalom gyarapítása szándékának van alárendelve, mintsem az egyszerű döntőbíráskodás igényének. A kormányzó megparancsolta Guillaume de Paparet végrehajtónak, hogy vegye kézbe a vitatott terület fölötti pallosjogot. 1307 augusztusában a káptalan elnöke pariageszerződést kötött a Guillaume de Nogaret által képviselt királlyal, aki megszerezte a kanonokokat illető bírói hatóság felét.

c/ A solignaci pariage

A pariage csak V. Károly (1322—1328) uralkodása alatt bukkan fel a szövegekben. Ebben az okmányban a barátok azt javasolják a királynak, hogy cserélje el a vigeni bírói hatóságért a maguk számára követelt chalucet-i hűbéri jogot. A király ettől fogva az apáttal együtt pariage-ként, „communiter et pro indivisio” rendelkezett a solignaci bírói hatósággal, kivéve a földbirtokokkal kapcsolatos bírászkodást, amely „az apát részére van fenntartva és ...G. de Maumont mester révén a király úr bírói joghatósággal rendelkeznek az említett Solignac városában”. Vagyis e pariage eredete 1298—99, G. de Maumont halálának időpontja előttre nyúlik vissza. Miként Saint-Yrieix-ben is történt, az uralkodónak a solignaci apátságot is sikerült megfosztania bírászkodási jogkörének a felétől.

3. La Marche: a királyi hatalom fejlődésének sajátos esete

a/ La Marche megkaparintása

A Szépnek nevezett IV. Károly, aki 1322—1328 között Franciaország királya, öröksége részeként kapja meg apjától, IV. Fülöptől a Marche-i grófságot, Jolanda grófnő halálának szinte a másnapján, aki a két utolsó gróf: az 1308. november 24-én elhunyt Vid és az 1303-ban elhunyt XIII. Lusignani Hugó nővére. Jolanda valójában 1314. szeptember 2-án halálozik el, Szép Károly pedig a rákövetkező november 30-án lép a Marche-i grófság birtokába: „Comitatus Marchie. Receptores ibi: a die lune ante

Nativitatem Beate Marie M^oCCC^oXIV^o, qua obiit domina Yolandis, comitissa ibi, usque ad sanctum Andream post, qua fuit assignatus comiti Marche domino Karolo nunc regi, G. Veriaudi". 1317 márciusában Hosszú Fülöp megnövelte testvére osztályrészét és pairi rangra emelte a Marche-i grófságot; az emelkedés az új pair Franciország trónjára való kerülésével semmissé vált. Uralkodásának a vége felé Szép Károly elcserélte a Marche-i grófságot I. Lajossal, Bourbon hűbérurával a Clermont-en-Beauvaisis-i grófságért; a cserének 1327. december 25-ét követően kellett végbemennie: „Comitatus Marche. Receptores ibi: ab Ascensione M^oCCC^oXXIII^o inclusive usque ad Nativitatem Domini M^oCCC^oXXVII^o, qua habuit istam terram dominus Borbonii in excambium ad terram Clarimontis, Aymericus Brugelue". Lajos 1342. január 22-én halt meg. Fia, Péter lépett az örökébe, de elesett János király mellett 1356-ban, Poitiers-nál. A Marche-i grófság 1357-ben testvére, Jakabra szállt, aki közvetlenül a királynak tett a grófságot és a földesúri hatalmat illető hűségesküt. Jakab és legidősebb fia, Péter mindketten az 1362. április 6-i brignais-i csatában szerzett sérüléseikbe haltak bele. A cím és a grófság tényleges birtoklása Jánosra, Jakab kisebbik fiára szálltak, akit a brétignyi szerződés (1360) arra kényszerített, hogy hűségesküt tegyen a Fekete Hercegnek, Guyenne urának. Később újabb hűségesküt tett a francia királynak, V. Károlynak. Bourbon János egészen 1393-ig, halálának időpontjáig maradt La Marche grófja. 1385 körül megvásárolta a bellaci, ranconi és champagnaci várbirtokokat.

A marche-i grófok öröklését tanulmányozva érdemes megjegyezni, hogy hűségesek maradnak a francia királyhoz, főképp, ha ők maguk is Franciaország királyai. Vagyis a királyi hatalom megerősödése példájáról van szó.

b/ La Marche bírósági szervezete

Azt a tisztviselőt, akit a marche-i gróf tartományában az igazságszolgáltatás élére állít, marche-i sénéchalnak nevezik: „bonus senescalus de Marchia”. La Marche IV. Fülöp utolsó fiúgyermeké, Franciaországi Károly érdekében való pairi rangra emelése bíraskodási tekintetben mentesíti a marche-i sénéchalt attól a függő viszonytól, amelyben a poitou-i sénéchallal szemben volt. Miután azonban Károly gróf parlamentet hoz létre Charroux-ban, a törvénykezés illetékességi körébe tartozóknak ugyanúgy két bírósági fokozattal van dolguk, mint a korábbi időszakban: a marche-i sénéchaltól a charroux-i parlamenthez, onnan pedig a királyi parlamenthez kerülnek át az ügyek.

Miután Franciaország királya lett, IV. Károly egyetlen sénéchal fennhatósága alatt egyesíti la Marche-ot, aki felveszi ugyan a la marche-i és limousini sénéchal címét, de akit la marche-i sénéchalnak neveznek, ha csak a rábizott terület marche-i feléről van szó.

A la marche-i sénéchalság a Bourbon-házból származó grófok hatalomra jutásával nyeri csak vissza újból feudális autonómiáját, a pairi kiváltság pedig közvetlenül a királyi parlament hatáskörébe helyezte.

A sénéchal bíraskodási hatáskörét egy helyettesre ruhazza át. Úgy tűnik tehát, hogy a sénéchali cím elsősorban tiszteletbeli jelentőséggel bír.

A sénéchal munkáját segíti a kancellár is, aki a grófság jegyzőinek a főnöke, az igazságszolgáltatás segédeszköze, miként a tartományi adminisztráció más részei is.

A sénéchal alatti szinten — akinek az udvara többnyire felebbezési fórumként működik — elsőfokú bírákat, „udvarbíró”-kat (châtelains) foglalkoztat Charrroux-ban, Calais-ban, Saint-Germainban, le Dorat-ban, Champagnacban, Bellacban, Rancoban, Felletinben, Aubussonban, Ahunban, Guéret-ben, Drouilles-ban, Crozant-ban, le Dognon-ban, Chénérailles-ben és Jarnages-ban a gróf.

c/ A királyi jelenlét nyomai a marche-i mindennapi életben

A „Documents historiques bas-latins, provençaux et français concernant principalement la Marche et le Limousin” c. munkában fellelhető egyes szövegek tanúskodnak a királyi hivatalnokoknak a la marche-i régió mindennapi életét érintő élnék tevékenységéről.

Tudjuk például, hogy a király malmokkal rendelkezett Felletinben, és hogy a marche-i sénéchal, valamint tisztviselői ezek bérletét 1323-ban átengedték Jaufré de Crose városi polgárnak. Örökberleti szerződésről van szó: a jelzáloggal ellátott örökberletet egy bizonyos fajta hosszú lejáratú (18-tól 99 évig terjedő) bérlet jelentette, amelyik valódi, jelzáloggal terhelhető joggal ruházta fel a bérebevevőt. E kifejezés első alkalmazása 1271-re nyúlik vissza. Ugyanebben az időben (1325) tanúi lehetünk a la marche-i sénéchalságban az új szerzeményekkel, valamint a hűbéri örökségekkel kapcsolatos pénzügyeket felügyelő adóbeszedő kinevezésének; Rymbaut de Rechigne-Voysin, az autuni egyház főesperese, a király írnoka, valamint Ytier de Puy-Amar fegyvernök és sénéchal a király parancsára Jehan Gobineau írnokot bízzák meg evvel a feladattal: „hatalmat és rendelkezési jogot adunk önnek urunk és királyunk akarata szerint, hogy személyesen vagy másokat megbízva ezzel, átvegye, elkobozza, zálogba vegye és hasznosítsa olyan személyek világi javait, akik az említett kincstárnak fizetni tartoznak, különösképpen a mondott tíz szerzeményt illetően, amelyeket urunk és királyunk kezébe fognak helyezni, anélkül azonban, hogy azokat élvezni tudná, hogy azokból jövedelmet húzna, vagy annyi adót hajthatna be, hogy a már említett kincstárat kielégíthetné, így felhatalmazza önt arra, hogy ebből a célból megbízólevéllel lásson el megfelelő végrehajtókat, akik — ha szükséges — behajtanák a bírságokat azoktól, akik nem engedelmessé válnak önnek vagy akadályozzák a koronára szálló birtokok vagy a földesúri örökség birtokbavételét, és megparancsoljuk az említett adóbehajtóknak vagy azoknak, akiket megbíz e célra, hogy feladatukban önnek engedelmessé válnak és utasításait gondosan kövessék”.

Másfelől szemtanúi lehetünk a királyi biztosok tevékenységének is: 1325-ben több rendelkezés végrehajtásaképpen határköveket helyeznek el a király tulajdonában levő montboucher-i és a bourganeufi szegényházat illető murat-i erdők között. Úgy tűnik, hogy a szándékot határozottan véghezvitték, mivel négy erre vonatkozó királyi oklevéllel rendelkezünk! Végre is „Jourdan a tíz prokurátor jelenlétében előttünk esküvel állította, hogy a fentebb említett pönteken elment a tíz meghatározott helyre és a tíz prokurátor, valamint a többi nevezett személy jelenlétében minden egyes helyen elhelyezte az említett jó és súlyos határköveket”.

Nem szükséges tovább szaporítani a példák számát. A fentebbi három is kielégítően bizonyítja, hogy hathatós volt a királyi jelenlét la Marche-ban, és hogy e tartománynak a királyi család által való biroklása nem volt csupán üres szófordulat.

II. A KIRÁLYI KÖZIGAZGATÁS

1. A tartományi szervezet

A tartományi közigazgatás élén található a sénéchal, a király képviselője, akinek hűségesküt tesz. Különböző megbízatásokkal rendelkezik: általános rendfenntartás, a nemesség hatékony felügyelete, elsőfokú és fellebbezési igazságszolgáltatás. Ő vezeti a fennhatósága alá tartozó helységeiben a mozgó esküdtszéket; ennek során egy, a király által kinevezett, „jumage”-nak hívott bíró van a segítségére. A fellebbezés az ország tartományaiban kezdődött, és olyan fegyver volt a korona kezében, amelyet az — a hűbérurak valamint a vazallusok között közbenjárva, és mindenki előtt kinyilvánítva felsőbbiségét — hatalma növelésére használt. A királyi hatalom támogatta a fellebbezést. Egy 1303-i rendelkezés felsorolja, hogy senki sem lehet sénéchal a szülőföldjén, s hogy a sénéchalnak fel kell esküdnie a király szolgálatára és tiszteletben kell tartania a helyi szabadságjogokat; a királyi parancsokat közvetlenül hozzá juttatják el. A sénéchal kb. 500 fontot bevételez évente. Alá van rendelve a felügyelő, aki külön a rendőrhatalom igazságszolgáltatással foglalkozik és rendelkezik a többi közigazgatási hatáskörrel is. Rendelkezésére állnak a végrehajtók, akiket a náluk levő liliomos vesszőről lehet felismerni. A felügyelők és a sénéchalok buzgó segítőként hozzájárulnak a királyi hatalomnak az egyházak és a nemesség rovására történő kiterjesztéséhez. Vannak egyéb segítők is, mint például a törvényszéki jegyzők (nótáriusok). Szép Fülöp uralkodását az óriási hatalommal felruházott rendkívüli biztosok gyakori kiküldése is fémjelezte. A későbbiekben, mint például VI. Valois Fülöp uralma idején, a sénéchalságok bevételeit igen gyakran a tisztviselői bérek, a zsoldok, járadékok, adományok kifizetésére fordítják; kevés marad a kincstár gyarapítására. Ráadásul gyakoriak a hivatali sikkasztások is...

2. A Limoges-i királyi udvar

E kifejezés Louis Guibert-től származik, aki 1904-ben egy tanulmányt szentelt a kérdésnek.

Különbséget kell tenni a *sénéchaussée* (királyi bíróság) és a *bailliage* (bailli bíróság) szavak jelentése között. A *bailliage* szó székhelyhez és egy bizonyos jelentőségű hatáskörhöz — mint például a limoges-i bírói hatóság — kötődik. Valójában a *bailliage* a királyi bíró bíraskodásának a székhelye Limoges-ban.

Brive — némi megszakításokkal — a périgueux-i helytartó egyik helyettese által igazgatott kis bailliage-zsá válik. Egy másik — uzerche-i székhelyű és ugyanettől a tisztviselőtől függő — bailliage is létesült, még hozzá oly módon, hogy Alsó-Limousin csaknem teljes egészében kikerült a tartományi sénéchal bírói joghatósága alól. Csak 1373-ban szűnt meg a limousini terület eme szétdarabolása. V. Károly ugyan ezen év június 7-én kelt oklevelei elrendelték, hogy a brive-i és az uzerche-i bailliage-okat válasszák el a périgord-i sénéchalság csatolják vissza ezután a valódi főkormányzósághoz, a limousinihez.

A brétignyi szerződést követően az angol király teljesen félreállítja az órgrótot, megtiltja a neki való engedelmességet, elúzi a tisztviselőit, és saját helytartója felügyelete alatt visszaadja a városi közigazgatást a konzuloknak. A konzulok alsó-

fokú igazságszolgáltatási jogkörrel, valamint pallosjoggal rendelkeznek, így kimondhatják a halálos ítéletet és bitófák, vagyis vesztőhely állnak a rendelkezésükre. Polgárjogi bíraskodással is foglalkoznak, de a konzulátusuk időtartama alatt tilos személyes pereskedéseket folytatniuk. Csak akkor nyitják ki a kapuikat V. Károly előtt, miután a limoges-i vár és a korona örökös egysége, a kommuna összes kiváltóságának a megerősítése, valamint a felségjogok kivételével a földesuri fennhatóságról és az igazságszolgáltatásról való lemondás révén biztosítékot kaptak az uralkodótól a dolgok jelenlegi állásának a szentesítésére. A konzulátus kinevez egy bűnügyi felügyelőt és egy polgári bírót, akik mindketten a kommuna vezetőinek a nevében hozzák meg ítéleteiket. Végrehajtók, törvényszéki írnokok, ügyvédek, ügyészek, egy börtönőr és egy hóhér teszik teljessé a személyzetet. Ez az állapot egészen 1539-ig marad érvényben.

Louis Guibert szerint a limousini helytartó a városban tartotta esküdtbíróságí tárgyalásait és ünnepélyes kihallgatásait. A magisztrátus a Saint-Maurice templom parókiája melletti épületben állította fel törvényszékét 1308-at megelőzően. 1370-ben a kihallgatások szokásos helyét átteszik a várba.

3. A limousiniak helye a királyi közigazgatásban, és az uralkodóra gyakorolt limousini befolyás

A következőkben inkább csak kezdeti stádiumban levő vizsgálatokról, nem pedig kiérlelt kutatási eredményekről lesz szó. Ezt a részt párhuzamba lehet állítani azokkal a fejezetekkel, amelyek a százéves háború alatti különböző szövetségekkel foglalkoznak, hogy szélesebb áttekintést nyerhessünk.

a/ A limousiniak helye a királyi közigazgatásban

Meg kell jegyezni, hogy az uralkodói birtokok szolgáltatják a királyi közigazgatás nagy részét. A Francia Középhegységben mindenek előtt Auvergne és Clermont tűnnek ki a királyi szolgálatában. Példának íme Nagy Kamara tagjainak a származása, R. Czelles táblázata nyomán:

Földrajzi eredet	1328	1336	1340	1345
Languedoc, Gascogne	4%	9%	6%	0
Francia Középhegység	27%	26%	17%	0
Burgundia, Champagne	19%	21%	26%	24%
Ny-Franciao., Normandia,				
Bretagne	31%	21%	21%	19%
Orléans vidéke, Ile de France	8%	9%	11%	10%
Oise, Somme, Aisne	11%	14%	19%	47%
Ismeretlen eredetű	5%	6%	15%	11%

Itt nem bukkan fel annyi limousini mint a királyi közigazgatásban; kétségkívül nem voltak számosan. Mindazonáltal rábukkantunk a középfokú föllebviteli bíróság egy tagjának, Raymond de Saint-Crépinnek a nyomára, aki, miután sokáig

bíráskodott, engedélyt kért a királytól és a kancellártól, hogy visszavonulhasson szülőföldjére, Limousinbe. Az uralkodó megadta erre az engedélyt. Megőrizvén a „királyi tanácsos” cím viselésének a lehetőségét, a királyi tisztviselő visszavonult hát és egyfajta tisztelbéli tanácsos lett belőle. Az uralkodó azonban azt akarta, hogy helyi hivatalnokai, a helytartó és mások a jövőben kikérjék a volt parlamenti tag véleményét. Sikerült fellelnünk V. Károly egyik titkárának, „Jehan Tabari mester”-nek a nyomát is, akinek az aláírása lényegében rendszeresen szerepel a királyi rendeletek alján, és aki 200 aranyfrankot kap az uralkodótól elvégzett szolgálataiért, valamint azért, hogy „segítsen neki azon költségek viselésében, amelyeket két unokahúga házassága alkalmával kellett előteremtenie, akiket Lymosin földjére házastott ki”. Mivel e patronimikon helyi eredetét kimutatták (Tabart, és származékszavak, „aki köpenyt visel”, Dél-Nyugat, Limousin, a Larousse szótár felvilágosítása szerint), arra gondolhatunk, hogy Jehan Tabari limousini eredetű volt.

b/ A királyra gyakorolt limousini befolyás

Mindennek ellenére szolgáltak limousini eredetű emberek a királyi közigazgatás kötelékében: közéjük tartozott például Etienne Aubert, a jövő VI. Ince; Simon de Cramaud, akiből bíboros lesz; Raynaud de la Porte, Szép Fülöp tanácsosa; Pierre Roger, az eljövendő VI. Kelemen; azt képzelhetnénk, hogy a királyi környezettel vagy magával az uralkodóval való találkozásaik alkalmával közbenjárnak Limousin ügyében. Valójában ez nem így van: mindenekelőtt családjaikkal foglalkoznak, nem pedig régiójuk érdekében tevékenykednek, mint ezt Limousin fejlődése is bizonyítja majd az onnan származó pápák idejében: a rokonság magas állásokba való ültetése természetesen folyik, de szinte semmi haszon maga a terület számára.

III. A hatalom és a konzuli városok

1. Alapfogalmak

A konzuli városok elsősorban Occitániában találhatóak, Franciaország déli részén, ahol a hűbéri rendszer kevésbé volt szigorú, mint északon. Ez a fajta berendezkedés elvileg több társas szervezet létén nyugszik:

- a konzulokon, akik kiterjedt hatáskörrel rendelkeznek;
- a nagygyűlésen, amelyiknek utólagos jóváhagyási jogköre van a konzuli intézkedéseket illetően.

A XIII. században az angolok a városi szabadságok valódi védelmezőinek mutatkoztak. A francia királyoknak, mint látni fogjuk, szükségük van a városok támogatására, jöllehet csupán a százéves háború alatt hadászati okokból. V. Károly például jóindulatot tanúsít a városok irányában: megújítja a a kiváltságolt helységek, így Brive diplomáit. Fennhatósága áthatja a városokat. Attól fogva, hogy elismeri sajátos szokásaikat, a városok bármikor készek engedelmeskedni: rendet, valamint a „király békéjét” kívánják, és Károly „kifejezetten a polgárok szíve szerinti uralkodó lett volna, ha nem kellett volna oly sok pénz a háborúihoz”.

Végül meg kell jegyeznünk, hogy nem csak a régi hűbéri keretek inognak meg; a XIV. században az újabb városi struktúrákat és az ezekben folyó kézműves tevékenységet szintén próbára teszi a gazdasági visszaesés megrázkódtatása. A városi viszályokat időnként a háború is elmélyíti. Létezik egyfajta társadalmi feszültség: a nemességet, főleg a poitiers-i vereséget követően bírálatok érik, vidéken parasztfelkelések törnek ki, a városokban pedig viszontagságos felfordulásnak és a polgárság felemelkedésének vagyunk tanúi.

Ami a municipális szervezetet illeti, a városok változatos helyzetben vannak, innen merítettünk néhány példa értékű esetet.

2. Az önállósult városok

a/ A limoges-i vár

A konzulok

A konzulok működésének a vörös damasztapka és a fekete damasztruha az ismertetőjele vagy jelvénye. A gyapjúból vagy selyemből készült szövet színei önmagukban a konzulok egész tevékenységét szimbolizálják: valójában a középkor hét alapvető színéhez tartoznak; jelentésük széles skálát fog át: a fekete az akarathoz kapcsolódik, míg a vörös a könyörületesség és a győzelem színe. A konzulok ezenkívül még Szent Martialis armásával ellátott pecséttel is rendelkeznek, amellyel okmányaikat hitelesítik. A külvárosok és a szekérutak lakói választják őket: „a város hivatalosan tíz kerületre vagy szekérútra volt osztva (valójában a szekérút a negyed főutcáját jelentette)”. Az egyes szekérutak elektorai egy másik negyed konzulját választották meg. A konzult nem lehetett két egymást követő évben ugyanazon a szekérúton megválasztani. Feladatukhoz tartozott a város védelme is. A XIV. században, mint még látni fogjuk, a királyi hatalom bátorítja a városok védelmi erőfeszítéseit. A Vár konzuljai felelnek a bástyák védelméért, összehívják a hadsereget és irányítják gyakorlatozásait. Bár a királyi hatalom emlékezteti a városokat azon kötelezettségükre, amelyik őrszolgálat felállítását írja elő a számukra, a polgárok azonban szabadon gondoskodnak az őrség és az utóvéd felszereléséről. A konzulok a pallosjogot és az alsófokú igazságszolgáltatási jogkört is gyakorolják: kimondhatják a halálos ítéletet és bitófák (vesztőhely) állanak a rendelkezésükre. Polgári igazságszolgáltatással is foglalkoznak. Az ő hatáskörükbe tartozik az úthálózat karbantartása, valamint a la Motte-i kis tavak és a források felügyelete, a terek felszerelése és a fák ültetése is. Egyaránt ők irányítják a szociál- és a kereskedelempolitikát: ellenőrzik a portékák árát, ügyelnek a csalásokra, betartatják az előállítási szabályokat. Nekik jut az a feladat, hogy gyámot találjanak az árváknak, figyeljenek a legelesettebbek létfenntartására. A költségek előteremtése érdekében a konzulok adót szednek, behajtják az illetékeket a mészárszékek és a bor után (suquet). A pénzbírságok őket illetik meg.

Időnként, peres ügyek kapcsán, szembekerülnek a püspökkel: a XIV. század elején, a Szent Martialis hídtól nem messze levő malom tárgyában még bírósági harc is kezdődik közöttük, ami a konzulok elítéléséhez vezet. Az igaz, hogy már régóta hasznosnak bizonyult a jó malmok birtoklása. Ezenkívül 1321. július 20-án a konzuloknak a bourges-i érsekhez és a Szentszékhez kell fellebbezniük az egyházmegyei hatóság kiközösítő és interdiktumot kimondó ítélete ellen, amely a városi és külvárosi

papok megadóztatása miatt fenyegeti őket. Pedig 1283-ban a Parlament már elismerte azt a jogukat, hogy adót hajtsanak be a papok javai után.

1362. október 24-én Barthélémy Reynaud a konzulokra és a kommunára testál egy házat, hogy városházként használják: „Item...lego matri mee domum meam appellatam de la Porta, sitam inter domum heredum Johannis Amici, ex una parte, et domum Bernardi Balharget ex altera, tenendam, possidendam, exspectandam per ipsam, ad vitam ipsius duntaxat, et post mortem dicte domine matris mee, dictam domum cum omnibus pertinenciis quibuscumque do et lego perpetuo dominis Consulibus qui pro tempore fuerint Ville Castri lemovicensis et communitati ejusdem, pro tenendo et faciendo ibidem, si velint, consulatum seu officium consulatus et consilium seu officium consulatus et consilium ville seu castri predicti, vel alia negocia dicte ville”. Ez az adomány annál inkább érdekes, mivel a „városi hazafiaság” tettének minősül: az emberek gyakran tesznek adományokat az egyház számára, hogy üdvözülésüket biztosítsák; a konzulátus megajándékozásának a ténye azonban az ehhez az intézményhez és a városhoz való ragaszkodásról tanúskodik.

A liberális viszonyok jótékony hatása a gazdasági életre

Robert Delort szerint a XIV. században „alig ismerünk szabad munkásokat, jöllehet számos városban valószínűleg többségben voltak”. Limoges-ban, az átnézett szövegek alapján nem fordul elő a „mester” szó: M. Veyrinaud szerint „a kézműveség nagyobb szabadságot élvez, mint máshol... Ez a mesterség megvalósításából álló szabadság ritka dolog ebben a korban és méltó a figyelemre. Tegyük hozzá, ami talán még jelentősebb tény, hogy tetszése szerint lehetett valaki munkás vagy főnök, legalábbis a XV. század elejéig.” A XIV. században tanúi vagyunk a céhek, vagyis az ugyanazon mesterséget űző, „és az előírt szabályok betartására, valamint a felügyeletet végző hites emberek önállósága tiszteletbentartására felelködött” munkások egyesületei megerősödésének. A konzulok állítólag minden tudomásukra jutott hibát megbüntethetnek. Az L. Guibert vagy M. Chabanneau által közzétett okmányok átnézése lehetővé teszi annak a megerősítését, hogy általában a konzulok szabályozzák a helyi kereskedelemet: üzleti bírók, rögzítik a forléalt, a gabona és bor árát. Még a védővámrendszert is megvalósítják: vámkokat vetnek ki a várba bejutó árukra. A konzulok által támogatott gazdasági élet két évszázadon keresztül virágzik.

b/ Brive-la-Gaillarde

Ez a rész teljes egészében H. Delsol alapvető tanulmányán nyugszik: „A brive-la-gaillarde-i konzulátus. Tanulmány a város 1789 előtti politikai és közigazgatástörténetéről”, 1936.

A konzulok

A konzulokat, szám szerint négyet, a lakosok közössége választja évenként. Noha a kerületek elektorai egy személyre szóló szavazással választják meg őket, a konzulok annak a városi körzetnek a „képviselőivé” válnak, ahonnan származnak, nem úgy, mint Limoges-ban, ahol a konzulokat nem a kerületükbe tartozó lakosok választják meg. A két módszernek vannak előnyei és hátrányai: Limoges-ban a negyed érdekei háttérbe szorulnak a város általános érdekeivel szemben, míg Briveben kétségkívül nagyobb a „képviselési lehetőség”: ennél fogva az H. Delsol által idézett Etienne Dolin, a brive-i Puyblanc városrész konzulja a negyed problémáit és embereit ismeri jobban. A brive-i választás lajstromos szavazással is történhet.

A hűbéri rendszerben született brive-i kommuna maga is egyfajta kis hűbérség, melynek a konzulok a hűbérujai: polgári, bűnügyi, közigazgatási témakörbe tartozó ítéleteket hoznak. Ők a felelősei a közrendnek és a köznyugalomnak: felügyelnek a rendre, szemmel tartják a városba lépő idegeneket, a vallást és a jó erkölcsöt érintő intézkedéseket hoznak, óvják a közutakat, ügyelnek arra, hogy az élelmiszereknek megfelelő legyen az ára, főleg a pékeknél és a mészárosoknál, végül felügyelik a testületeket. Rendelkeznek a kereskedők által használt súlyok és mércék ellenőrzésére szolgáló alapsúlyokkal is. Ugyancsak ügyelniük kell az ügyletek tisztaságára. A levéltárakban vannak nyomai olyan büntető ítéleteknek — mint Limoges-ban is —, amelyeket csalók ellen hoztak.

A brive-i kommuna rendelkezik ingatlan javakkal és bérbe adja őket. Hasznot húz egyebek mellett a bíraskodási és a törvényszéki hivatalokhoz, valamint a méréshez fűződő jogokból, a kereskedőkre kivetett illetékekből. Megtörténik, hogy rendkívüli adót szed be, főleg háborús időben, amikor biztosítani kell a védelmet, természetbeni segítséget kell nyújtani vagy fegyveres embereket kell felszerelni.

A gazdasági élet

Brive-nek előnyére válik az útkeresztesződés mentén való fekvése, ami kereskedelmi központ jelleget kölcsönöz neki, ahol vásárok és piacok vannak. Miként Limoges-ban, itt is adó sújtja a külföldről származó áruknak a kommunába történő importálását: ez a *courtage*. Ezt 1344-ben például bérbe adják Jean Chabrat-nak 5 font, 6 sou, 6 dénár ellenében. „Essai sur le rôle politique du Tiers-Etat dans les Pays de Quercy et de Rouerque (XIIIème — XVème siècles) — Consulats et relations consulaires” c., 1979-ben megvédett értekezésében Pierre Flandin-Blety kimutatta, hogy a konzulátusok folytonos kapcsolatokat tartottak fenn egymással. Brive sem marad ki a sorból, mivel Delsol felidézi a Brive-i konzulok, valamint Périgueux, Sarlat vagy Figeac városok konzuljai között megkötött szövetséget.

A limoges-i várnak és a brive-la-Gaillarde-i konzulátusnak tehát előnyére válik a kiváltságolt kommuna-állapot: egyesek még egyfajta „polgári köztársaságok”-ról is beszéltek; a királyi hatalom törekvése pedig arra irányul, hogy megerősítse ezt az autonómiát.

3. Példák a kevésbé önállósodott városokra

Ussel

Úgy tűnik, hogy az usseli konzulátus nem élvezett olyan nagy függetlenséget, mint a limoges-i vár. A konzulátus első említése a XIII. századból való. A konzulok és a város, ismeretlen időpontban, a király oltalma alá helyezték magukat. A királyi hatalom valójában régen megelgte azt a megfelelő módot, amelynek a segítségével kiterjeszthette a fennhatóságát: az apátságoknak, menhelyeknek, kommunáknak vagy akár magánszemélyeknek nyújtott pártfogást vagy védelmet. A háborús veszélyek keresetté tették ezt az oltalmat. Ott, ahol a védelem létezett, megjelentek a királyi biztosok és az uralkodói igazságszolgáltatás is. Az 1332. július 14-i pátens ellenére — amelyik megtiltotta a földesúri jogok kárára történő oltalom felállítását és visszavonta a korábban létrehozottakat — Ussel a király védelme alatt kívánt maradni. 1338-ban a konzulok megerősítették ezt a kívánságot. Az oltalom mindenféle veszélyeztetése királyi ügygé vált, tehát a királyi igazságszolgáltatás hatáskörébe tartozott. Ez a helyzet lehetővé tette ekképpen a konzulok számára, hogy a társfö-

desurral való ellentét esetén a királyi tisztviselőkhöz és a Parlamenthez folyamodjanak. A konzulátus politikai jogköre be volt határolva és nem rendelkezett igazságszolgáltatási hatalommal.

Limoges város sajátos esete

1260-ban, a IX. Lajos és III. Henrik közötti szerződés következtében Limousinból újra angol terület lett. Az angolok visszatértek több város polgársága megkísérelte lerázni a világi vagy egyházi földesurak igáját és új kiváltságokat próbált elnyerni. 1283-ban a Parlament elismerte, hogy a város kommunájának és magisztrátusainak jogukban áll a hidak, kutak, városfalak, közutak érdekében, valamint a király körutazása és hadserege számára megadóztatni a papok javait. 1288—1307 között nagy pereskedés zajlott az igazságszolgáltatás tárgyában a város konzuljai és a püspök között. Amikor létrejön a pariage-szerződés a király és a püspök között, a konzulátus fokozatosan elveszíti kiváltságait. Pecsétjét, hatalmának a szimbólumát 1308-ban említik utoljára.

c/ A konzulok említései la Marche-ban és a guéret-i konzulátus (1406)

L. Duval 1877-ben közzétette Creuse megye kommunális okleveleit és a helyi kiváltságokat. A konzulok vagy konzulátus említése meglehetősen ritka ezekben a szövegekben; két ízben találunk ilyet, La Courtine-ra és Aubussonra vonatkozóan. 1224-ben Humbert de Tinières lovag, La Courtine és Farnoël földesura jóváhagyja La Courtine lakói és konzuljai számára a szokásjogot és a kiváltságokat. Sajnos ez az okmány nem nyújt felvilágosítást a konzuloknak a mezőváros közigazgatásában elfoglalt helyéről, mégha úgy tűnik is, hogy rendelkeztek bizonyos hatalommal, mivel szó esik arról, hogy „minden rossz életvitelű, rossz hírű férfi és nő pénzbírságra ítéltetik és La Courtine városában csak a földesúr és a konzulok engedélyével maradhat”. Mindazonáltal arra gondolhatunk, hogy a La Courtine-i konzuli szervezet semmiben sem hasonlított a limoges-ira vagy akár az ussellire.

1571-ben Charles Imbeuf, Ver báró ura Jean Mage konzul kérésére a maga részéről megerősíti Aubusson néhány privilégiumát. Ez a megerősítés feleleveníti la Marche grófjának, Károlynak — Franciaország jövőd királyának — 1321. augusztus 10-i levelét, amelyben arról van szó, „hogy Aubusson lakói megalapozottan kérik őfelségétől a konzulátus jogának a megerősítését, hogy minden évben megválaszthassák maguk közül az említett város konzulját, akinek hatalmában áll tárgyalásokat folytatni a nevezett város ügyeiről, s akinek joga van megismerni a városlakók egymás közötti viszályait, vitás kérdéseit, joga van ítélni és első fokon dönteni ezekkel kapcsolatban.” Kétségkívül egy jobban szervezett konzulátus tanúbizonysága. Az a tény, hogy a kiváltságokat Károly, a király fia, az uralkodó testvére, maga is elővendő király ismeri el, kétségtelenül jelzi a királyi hatalomnak a konzuli intézményhez való ragaszkodását, miképpen Károly marche-i gróf kötődését is egy hatáskörébe tartozó városhoz.

Guéret városát csak 1406. július 22-én szabadítja fel Jacques de Bourbon, la Marche grófja. Mégis úgy döntöttünk, hogy erről is említést teszünk tanulmányunkban. A gróf abban a reményben szabadítja fel a várost, hogy még inkább fejlődésnek fog indulni és ily módon is erősíti majd a grófságot. Engedélyt ad a konzulátus felállítására: „a mondott város említett lakói négy konzult állítanak minden évben, akik hivatalba lépésük alkalmával minden évben esküt tesznek Marche tartományunk kedves és hön szeretett kormányzója előtt..., hogy jól és hűséggel kormányoz-

zák a mondott várost”. Hűségesküt tenni a marche-i sénéchalnak, a XIV. században — miként láthattuk — egyenértékű volt a francia király ügye iránt teljes mértékben elkötelezett embernek tett hűbéri hódolattal.

A XIV. században, mint láttuk, voltak városok, amelyek különböző formájú és hatalmú konzulátusokkal rendelkeztek, mások viszont nem, miként Tulle sem, amelynek csak egy évszázad múlva lesz konzuli hivatala. Bizonyos esetekben, amikor szüksége van rájuk, a király támogatja ezeket a konzulátusokat, tárgyal velük, látogatást tesz náluk (Limoges vára, Brive); amint azonban érdeke azt követeli, habozás nélkül hagyja őket tönkremenni (Limoges város).

A polgárság eljövendő hatalmának a kezdetekor a konzulátusok ügyesen gondoskodtak a francia vagy angol király ügyének a segítéséről, bármily csekély hasznuk származott is ebből(...)

A XIV. században Limousinben létezik az uralkodó képviselével megbízott királyi közigazgatás. A sénéchali intézmény nincs híján az eltökéltségnek, mivel sikerül bizonyos módszerek segítségével kieroſttennie néhány pariage-szerződést, amelyek a királyi hatalom meggyökerezése segítőinek bizonyulnak Limousinben. A központi hatalom növekedésének másik jele: a királyi örökrész darabjává váló la Marche megszerzése. Végül a király arra használja fel a rendeket, hogy szándékait ráeröſttesse a pápára, a limousiniek pedig küldöttség formájában részt vesznek ezeken a rendi gyűléseken. Ez az uralkodó és alattvalói közötti új típusú érintkezési módot jelent.

Másfelöl, jöllehet az uralkodó érezhetően növeli a hatalmát Limousinben, azért egyes városok — a legfontosabbak — meglehetősen függetlenek maradnak: Brive-röl és Limoges-röl van szó. A francia—angol küzdelem alatt segítséget nyújtanak a királynak több privilégiumért cserébe... És ha a király nem is tud pestis-ellenes egészségügyi politikát alkalmazni (Franciaországban a XVIII. századig kell várni az első közegészségügyi programok létrejöttére), az nyilvánvaló, hogy a XIV. század első felében kézzelfogható módon fejlődik a hatalma.

Fordította: Kordé Zoltán

**Az ófrancia szövegrészleteket
Újfalusi Németh Jenő fordította**

Irodalom:

- Annales Manuscrites de Limoges. Kiad.: E. Ruben F. Achard—P. Ducourtieux. Limoges 1867.
- Barrière, B.: Le Limousin. Paris 1984.
- Cazelles, R.: La société politique et la crise de la royauté sous Philippe de Valois. Paris 1958.
- Coville, A.: Histoire de la France illustrée de Lavis. IV. Paris 1911.
- Delisle, L.: Mandements et actes divers de Charles V. Paris 1874
- Delort, R.: La vie au Moyen-Age. Paris 1982.
- Delsol, H.: Le consulat de Brive La Gaillarde. Treignac 1982.
- Ducourtieux, P.: Histoire de Limoges. Limoges 1925.
- Duval, L.: Chartres communales et franchises locales du département de la Creuse. 1887.
- Duby, G.: L' économie rurale et la vie des campagnes dans l' Occident médiéval. Paris 1962.
- Duby, G.: Histoire de la civilisation française. Paris 1968.
- Favier, J.: Les templiers ou l' échec des banquiers de la croisade. L'Histoire 47. sz. /1982/
- Grenier, J. L.: La Cité de Limoges, son évêque, son chapitre, son consulat. Paris 1907.
- Guibert, L.: Notes pour servir à l' histoire de Solignac. Limoges 1883.
- Guibert, L.: Foires et marchés limousins aux XIIIème et XIVème siècles. Limoges 1887.
- Guibert, L.: La commune de St-Léonard. Limoges 1890.
- Guibert, L.: Recueil des Archives Anciennes du Limosin. VII. 1897.
- Guibert, L.: La Cour royale de Limoges. Ducourtieux 1904.
- Krynen, J.: Idéal du prince et du pouvoir royal en France à la fin du Moyen Age. Paris 1981.
- Lanthonie, A.: Histoire de l'abbaye de Grandmont. Limoges 1979.
- Lemaître, J. L.: Ussel, une ville de consulat. Tulle 1969.
- Leroux, P.: Chronologie de l'histoire de St-Yrieix-La-Perche. Limoges 1893.
- Morel, P.: La pénétration du pouvoir royal en Limousin. Limoges 1890.
- Morel, P.: Troubles Populaires à Solignac. Limoges 1938.
- Morel, P.: Les parages et notamment celui de Solignac. Limoges 1943.
- Picot, G.: Documents relatifs aux Etats Généraux réunis sous Philippe le Bel. Paris 1801.
- Timbal, P. C.: La guerre de 100 ans vue à travers les registres du parlement. Paris 1962.
- Thomas, A.: Le comté de la Marche et le parlement de Poitiers. Paris 1910.
- Veyrinaud, G.: Histoire de Limoges. Limoges 1973.
- Voisin-Serrier, C.: Roi, seigneurs et villes limousines au XIIIème siècle. Limoges 1986.

KUBINYI ANDRÁS:

A KÖZÉPKORI ANYAGI KULTÚRA KUTATÁSA ÉS NÉHÁNY MÓDSZERTANI PROBLÉMÁJA

Az anyagi kultúra fogalmával és jelentésével, amennyiben ezt alaposan szeretnénk kifejezni, akár kötetnyi terjedelemben is foglalkozhatnánk. Számos definíció született és fog még születni. Ezekből csak egy-kettőt szeretnék említeni: a hetvenes évek elején a lengyel Tadeusz Roslanowski mint „a mindennapi élet nívóját” határozta meg.¹ Hanák Péter pedig 1974-ben ezt írta „Az un. anyagi kultúra történetének centrális témaköre, gerince, az életmód kutatása.”² Kapcsolatba lehet hozni még az életformával is, ahogy erre a Magyar Értelmező Kéziszótár is utal.³ Számos más definíció lehetséges, azonban az említett idézetekből nyilvánvaló, hogy az anyagi kultúra egyfelől az emberi élettevékenységhez kapcsolódik, és annak mintegy kézzel fogható kereteit adja. Másfelől szorosan kötődik az anyagi valósághoz, ezért nem véletlen, hogy a szakirodalomban olyan terminusok is megjelennek, mint pl. a Sachkultur⁴, és a vele foglalkozó tudományágat nem egyszer a Realienkunde fogalmával határozzák meg, mint pl. a kremsi intézet is.⁵

Tanulmányomban nem kívánok ezekkel a fogalmakkal foglalkozni. Tisztában vagyok ugyan azzal, hogy ezek nem egymás szinonimái, van köztük kisebb-nagyobb árnyalatú eltérés, ezeknek meghatározása azonban egy elméleti kérdéseket megvitató konferencia tárgya lehetne. Több mint huszonöt éve annak, hogy feldolgoztam Gallinczer Lénárt budai polgár 1525. évi háztartási számadáskönyvét⁶, azóta izgat a kérdés: hogyan éltek a középkorban. Már ekkor észrevettem, hogy az a tárgyi anyag, amelyet a Budapesti Történeti Múzeum munkatársaként az ásatásokból megismertem, nem egyezik a középkori tárgykultúráról az említett számadáskönyvből, és más írásos forrásokból nyert képpel. Világossá vált tehát, hogy egyetlen forráscsoport nem alkalmas a középkori ember életének, és konkrét tárgyakban megfogható környezetének hiteles megvilágítására. Komplex, több tudományra kiterjedő kutatásra van szükség. Ez természetesen nem új felfedezés, erre már mások is rájöttek, ahogyan erre rövidesen ki fogok térni. Mindezzel csak azt akartam bemutatni, hogy én hogyan találkoztam ezzel a kérdéssel, akkor, amikor még eszem ágában sem volt az anyagi kultúrával foglalkozni.

Engem elsősorban a mindennapi élet története érdekel, amihez természetesen nem csupán az anyagi, hanem a szellemi kultúra is hozzátartozik. A kettő sokszor nem is választható el egymástól, gondoljunk például a temetkezési rítusokra.⁷

A történettudomány hosszú ideig mintegy mostohagyermekként kezelte a mindennapi élet kutatását. A politikai történet, de még a gazdaságtörténet művelése sem biztosított megfelelő táptalajt ilyen kutatások számára. A századforduló művelődéstörténeti iskolája volt lényegében az első, mely lehetőséget nyújtott ilyesmire. Talán nem véletlen, hogy akkor jelentek meg Alwin Schultz munkái⁸, amelyek nem csupán gazdag anyagot mutatnak be, de beosztásukban is máig ható példát nyújtanak. Más szempontú, de ugyancsak nagy hatást gyakorló mű volt a francia Langloisnak a húszas években megjelent, négy vaskos kötetből álló „La vie en France au Moyen Age” című impozáns munkája. Szemben a rendszerező, nem csupán egy

forráscsoportot felhasználó Schultzal Langlois a XII-XIV. század gazdag irodalmi hagyatékát dolgozta fel a lovagregényektől az oktatási célú munkáig. Tulajdonképp tartalmi kivonatokat ad munkája, amelyben a mindennapi élet bemutatásához szükséges részek a súlyosabbak, összegzést lényegében csak a bevezetések nyújtanak.⁹ Érdekes, hogy Langloisval szinte egy időben jelent meg az angol Joan Evans hasonló tárgyú munkája; *Life in Medieval France* (1925), amely azóta 1969-ig három kiadást ért meg.¹⁰ Evans részben társadalmi csoportok, részben bizonyos kulturális tevékenységek (pl. oktatás) alapján tagolta művét, szintén elsősorban írott források adatait idézve, de forrásként felhasználta a képzőművészet alkotásait is. A két világháború közti angol irodalom — Anglia vonatkozásában — bizonyos mértékben hasonlóan járt el, pl. Coulton művei.¹¹

A kiválasztott példákkal csak néhány típusra akartam felhívni a figyelmet, és arra, hogy egyre inkább nőtt az érdeklődés a téma iránt. Ennek különben az is bizonyítéka, hogy a francia Hachette kiadó már a két világháború között megkezdte a „*La vie quotidienne*” sorozatának kiadását, természetesen nem csupán középkori témákkal.¹² Az igazi áttörés, a mindennapi élet témaköre hatásának önálló diszciplínává válása azonban csak a második világháború után következett be. Ma már olyan mérvű irodalommal számolhatunk, hogy ezek vázlatos ismertetése is igen nagy teret foglalna el. Az utóbbi években pedig immár nagy számban jelennek meg összefoglaló igényű munkák is, olykor évente nem is egy.¹³ Ami újat hozott, az a középkori régészet háború utáni nagy fellendülése volt, hiszen tömegével kerültek elő addig még számba sem vett források, nem utolsósorban tárgyi anyag. E területen a magyar tudomány élenjárónak számított. László Gyula 1944-ben megjelent nagy művében már régészeti anyag alapján rekonstruálta a honfoglaló magyar nép életét.¹⁴

Visszatérve a külföldi fejlődéshez, 1945 után elsősorban Lengyelországban¹⁵ és a Szovjetunióban¹⁶ alkalmazták a régészeti módszerekkel feltárt forrásokat a mindennapi élet rekonstrukciójánál. Itt terjedt el az „anyagi kultúra” fogalma a mindennapi élet tárgyi emlékei kutatására. Már senki sem vonja kétségbe, hogy a — jelentős mértékben régészeti módszerekkel feltárt — tárgyi emlékanagynak nélkül nehéz lenne az egykorú mindennapi élet rekonstrukciója. Ma különben már több centruma van a középkori anyagi kultúra kutatásának. A kreamsi Institut für mittelalterliche Realienkunde mellett említhetnénk pl. a Lengyel Tudományos Akadémia Anyagi Kultúra Története Intézetét, amely immár több kötetben bocsátotta közre a lengyel anyagi kultúra történetét feldolgozó összeállítását.¹⁷ Itt jegyzem meg, hogy 1982 óta már nemzetközi egyesület tömöríti a témakör kutatóit, a kreamsi Intézet mellett alakult meg a *Medium Aevum Quotidianum, Gesellschaft zur Erforschung der materiellen Kultur des Mittelalters*, amely rendszeresen egy Newslettert ad ki, ahol beszámolókat, sőt bibliográfiákat közölnek a témakörbe eső nemzetközi tudományos találkozókrol, illetve megjelent munkákról.¹⁸

Úgy vélem, ez felment engem attól, hogy részletesebben ismertessem a középkori anyagi kultúrával foglalkozó intézményeket, és a témakör kutatásában különösen az elmúlt másfél évtizedben elért hatalmas eredményeket, hiszen ezeket a *Medium Aevum Quotidianum* Newsletterben bárki gyorsan megtalálhatja. Sokkal fontosabb azonban a magyarországi helyzet felmérése.

Magyarországon kezdetben megvoltak a mindennapi élet történetével való foglalkozás alapjai. A század elején Békefi Remig professzor számos olyan disszertációs témát adott ki, amelyek általában egy forrás elemzését, „művelődéstörténeti” értékelését tűzték ki célul.¹⁹ Ezekben gyakran kitűnő anyag gyűlt össze, és ennyiben

kár, hogy Békefi Remig zirci apáttá választva egyetemi tanárságát feladta, és munkája abbamaradt. Az utókor a disszertációsorozatról igen elítélőleg nyilatkozott²⁰, hiszen ez a típusú forrásfeldolgozás a korszak tudományosságában nem számított komoly értékűnek. Érdekes viszont, hogy hasonló jellegű munkák épp az újabb időben jelennek meg külföldön, így talán indokolatlan a Békefi-iskola tevékenységének lebecsülése. A baj csak annyi, hogy világosan látszik, a professzor disszertációsorozatot indított, hogy majdan annak alapján írja meg a magyar művelődéstörténet összefoglalását, de mivel a tudománynak hátat fordított, ez a terv torzó maradt.

Később az összefoglaló Magyar Művelődéstörténetet még a második világháború befejezése előtt Békefi tanszéki utóda, Domanovszky Sándor hozta tető alá. Ez a ma is nélkülözhetetlen munka első két kötetében foglalkozik a középkorral²¹, viszont csak nagy jóindulattal nevezhető művelődéstörténetnek. Alapját a gazdaság és társadalomtörténet képezte, igaz, nem hiányoznak az irodalom-, művészet-, oktatás-, viselet- stb. történeti fejezetek sem. Általában található olyan tanulmányok is, amelyek valamely társadalmi réteg életével foglalkoznak. Minden tanulmányt más szerző írt, így mintegy seregszemléjét nyújtja a két világháború közti magyar tudományosságnak. Különösen fontos viszont az öt kötetes munka illusztrációs anyaga. Igaz, csak nagyon lazán kapcsolódik a tanulmányok szövegéhez, de a képszerkesztő, a kiváló múzeumi szakember, Varjú Elemér — egy-két hibától eltekintve — jól adatolt egykorú ábrázolásokkal és tárgyakkal illusztrálta a köteteket, amelyeket olyan jól válogatott össze, hogy sokszor ma is nehéz lenne jobb példát találni.

Míg a Magyar Művelődéstörténet elsősorban a Varjú-féle képanyaggal járult hozzá a hazai tárgykultúrtörténet fellendüléséhez, addig az akkor még gyerekcipőben járó középkori régészet kezdettől fogva felismerte a régészet nyújtotta lehetőségeket a művelődéstörténet számára. Ebből a szempontból korszakalkotó jelentőségűnek tartom Szabó Kálmán 1938-ban „Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei” címen megjelent könyvét.²² A Kecskemét környéki ásatások anyagát igyekezett művelődéstörténeti kategóriákban közre adni. Fontos eredményekre vezetett Gerevich László csúti temetőásatása is, aki a leletek alapján viselet-történeti következtetésekhez juthatott.²³ László Gyula könyvéről már az előbb megemlékeztem.

Az 1945 előtti középkori régészeti munkákban egyrészt a néprajz, másrészt a művészettörténet hatása volt megtermékenyítő, a recens néprajzi anyag, illetve a kortárs középkori ábrázolások segítettek a kutatásokat a feltárt anyag értékelésében. Mindez azzal kecsegtethetett, hogy a háború után az anyagi kultúra történetének kutatása jelentősen fellendülhet, sőt központi támogatásban is bízhat, hiszen a dolgozó nép életének bemutatása lehetett volna a cél. Látszólag ez a fellendülés be is következett. Régészetileg főként Méri István kutatásai hozták a falusi életre,²⁴ a Gerevich-vezette budai kutatások pedig a városi, illetve a királyi udvari életre²⁵ fontos új tárgyi anyagot. Folytatódott a néprajzi anyagi kultúrára vonatkozó kutatások — amelyek mégis inkább a recens anyagból indultak ki, — és a középkor kutatás közti erőteljesebb kapcsolat kiépítés.²⁶ A történettudomány is figyelembe vette már az anyagi kultúra története kutatását. Az 1958-ban meginduló Történelmi Szemle eleinte — Makkai László kezdeményezésére — évente külön számot bocsátott anyagi kultúra történeti tanulmányok közlésére, amely lehetőséget nyújtott a különböző tudományágak képviselőinek, hogy egymás mellett közöljenek hasonló témájú tanulmányokat.²⁷ A legfontosabbnak azonban talán azt tarthatjuk, hogy 1952-ben megalakult Belényesy Márta vezetésével az „Anyagi kultúránk a XV. században” című munkaközösség. Ez a munkaközösség kiváló, az ötvenes évek elején zömében

állás nélküli kutatók — többnyire felosztott szerzetesrendek magas képzettségű paptanárai — által másoltatta az anyagi kultúra története szempontjából fontos kiadatlan levéltári forrásokat. Igen gazdag anyag jött össze. Néhány ilyen forrást Belényesy a dokumentum másolójával valamely szakfolyóiratban leközöltetett, hozzá pedig ő maga értékelő tanulmányt írt.²⁸ Sajnos a munkaközösség megszűnt, s az összegyűjtött anyag hollétéről sincs tudomásunk.

Azt ugyan nem állíthatjuk, hogy a középkori anyagi kultúra története iránt megszűnt az érdeklődés,²⁹ de nyoma sincs olyan interdiszciplináris összefogásnak, amelyet a második világháború utáni első közel két évtizedben tapasztalhattunk. Ez igen sajnálatos, hiszen mint láttuk, külföldön épp most érkezett el ennek az ideje, hogy ilyen összefogások jöjjenek létre. Bár ma is akadnak nem kevesen a régészek, történészek, vagy más tudományágak kutatói közül, akik a tárdiszciplína eredményeit tudomásul véve dolgoznak³⁰, de újra szükség lenne az intézményesebb kapcsolattartásra, egymás eredményeinek fokozottabb figyelembevételére.

Abban a jelen kutatás egyetért, hogy a középkori anyagi kultúra forrásait három csoportra oszthatjuk: írott források, tárgyi emlékek és egykorú ábrázolások.³¹ Teljességre való törekvés nélkül azt mondhatnám, ha valaki a középkori anyagi kultúra forráscsoportjait akarná értékelni, akkor a szorosan vett történettudomány és segéd tudományain kívül értenie kellene a jogtörténethez, régészethez, technika-történethez, néprajzhoz, művészettörténethez, nyelvészetéhez, irodalomtörténethez és még sorolhatnám. Mivel elképzelhetetlen, hogy erre egy személy alkalmas, óhatatlanul szükséges az interdiszciplináris együttműködés.³² Ahogy arra már utaltam, hogy néprajzi analógia segíthet régészeti jelenségek, ill. tárgyak interpretálásához, ilyen kapcsolat valamennyi tudományág között létrejöhet. Épp a kremsi Institut für mittelalterliche Realienkunde tematikus konferenciái, kerekasztalbeszélgetései, az ezek eredményeit közlő kiadványok bizonyítják, hogy különböző tudományágak képviselői egy bizonyos témára igen hasznos, olykor döntő fontosságú szempontokat nyújthatnak egymásnak.

Úgy vélem, szükséges lenne egy olyan hazai fórum talán kötetlen formájú megteremtésére, ahol a társtudományok képviselői között kicsiben valami hasonló kapcsolat jönne létre, mint a Medium Aevum Quotidianum társaságában. Mielőtt befejezném általános jellegű bevezetésemet, szükséges arról is szólnom, hogyan került sor az ELTE Magyar Középkori és Korajújkori Régészeti Tanszékén az anyagi kultúra történeti kutatására. Már a tanulmány kezdetén említettem a mindennapi élet története iránti érdeklődésemet. A középkori régészet egyetemi oktatásában ezért nem véletlenül igyekeztem az anyagi kultúra története régészeti forrásai iránt felkelteni hallgatóim figyelmét, ami immár szakdolgozatokban, disszertációkban is kezd megmutakozni.³³ Most OTKA pályázat alapján lehetőséget kaptunk, hogy ezt a munkát intézményes keretbe foglaljuk.

Ha munkánk elsősorban régészeti jellegű is, az interdiszciplinaritás szükségessé teszi a többi tudományág bizonyos mértékű bevonását, ami történhet tudományos konferencia formájában, de közvetlen kapcsolatfölvétellel is. Itt különösen az írott források ismerete szükséges. A továbbiakban épp arra szeretnék rámutatni, hogy egy-két kiragadott példa esetében hogyan egészítik ki egymást az írott források tudósításai és a régészet eredményei.

A levéltári források különböző mértékben tartalmaznak a mindennapi életre és az anyagi kultúrára vonatkozó adatokat. A birtokjoggal kapcsolatos igen nagyszámú oklevél fontos településtörténeti ismeretekkel szolgálhat, egy vár vagy kastély

felosztása pedig a lakókörményekre is nyújthat támpontokat, sőt olykor — amennyiben volt ott régészeti kutatás — a két forráscsoport egymást értelmezi, mint pl. a bátmonostori Várdai-kastély XV. század végi felosztásának esetében.³⁴ Sokkal fontosabbak a mi szempontunkból a hatalmaskodások ügyében vezetett vizsgálatok eredményei. Itt olykor plasztikusan mutatkozik meg a mindennapi élet a gyümölcszedő asszonyok megtámadásától³⁵ a kocsmai verekedésekig.³⁶ Ritkábban keletkeztek pontos kárbecslések, amelyekből megismerhetők a parasztembertől elvett tárgyak, sőt azok értéke is.³⁷ Itt persze már figyelembe kell venni a forráskritikát, a tárgyak felértékelését. Ezeknél lényegesebb források a végrendeletek, leltárak, és számadások. Kár, hogy az ilyen jellegű paraszti források rendkívül ritkák.

Nem szabad azonban arra gondolnunk, hogy ez utóbbi írott források teljes képet nyújthatnak azok tárgykultúrájáról, akiknek anyagát tartalmazza. 1980-ban pl. a nyugatnémet Horst Löbert a Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters hasábjain vetette össze egy göttingeni hulladékgödör tárgyi anyagát az onnan fennmaradt írásos emlékekkel, és kiderült, hogy a két forrástípusból származó anyag nem egyezik egymással.³⁸ Magam hasonló megállapításra jutottam néhány éve: az írott források bizonyos értékhatár alatt csak nagyon ritkán említik a tárgyakat, ez az értékhatár pedig — legalábbis végrendeletek és hagyatéki leltárok esetében — társadalmi réteg szerint módosul. Arisztokrata pl. nem szokott faedényeket, sőt ón és ólomedényeket is csak ritkán felsorolni, míg ezek polgári eredetű forrásban egyáltalán nem mondhatók szokatlannak.³⁹

Ez már önmagában is mutatja, a középkori tárgykultúrát nem lehet egyetlen forrástípus alapján rekonstruálni, azaz ehhez a már többször említett interdisciplinaritásra van szükség. Van azonban még egy nehézség, a tárgyak leírásánál használandó terminológia. A régésznek az előkerült — többnyire töredékes — tárgyat meg kell határoznia: tudnia kell, mire használták, és mi a tárgynak a neve. Itt többek közt a néprajz nyújthat támpontot a munkához. Nehezebb a helyzet, ha ezeket az írott forrásokban említett tárgyakhoz kívánja kötni, és természetesen fordított esetben az utóbbi forráscsoportot felhasználó kutató is hasonló nehézségekkel találja szemben magát. Egyáltalán nem biztos ugyanis, hogy az a latin terminológia, amelyet az oklevél, vagy összeírás írója használt, egyezik a klasszikus latinitásban kimutatható jelentéssel. Bonyolítja a helyzetet, hogy gyakran a forrás megszövegezője sem ismerte a megfelelő szót, és ezért vagy magyarul adta meg, vagy a latin szó mellé biztonság kedvéért még a vulgáris, anyanyelvi jelentést is leírta. Ilyen adatokból jött létre a Szamota—Zolnai—féle Magyar oklevélszótár⁴⁰, egyik legfontosabb segédeszközünk az oklevelek magyar szórványai jelentése tisztázására. Sajnos, épp a „vulgo” forma miatt — amit nem egyszer azért használtak, mert az írnok nem volt biztos a jelentésben — elképzelhető, hogy így téves szóértelmezések is közkeletűvé válhatnak. Valamivel pontosabb eredményekhez vezethetnek a középkori szótárak, szójegyzékek és glosszák adatai, amelyeket a néhány éve Berrár Jolán és Károly Sándor által összeállított Régi magyar glosszáriumban felhasználhatunk.⁴¹ Sajnos, ezek a kitűnő segédeszközök csak a magyar kifejezések értelmezését segítik elő, a latin (városokban pedig a német) szavakét nem. A Magyarországi Középkori Latinság Szótára még csak megjelenése kezdetén áll⁴², így még ma is Bartal munkájához kell visszanyúlnunk.⁴³ Arra senki sem tett kísérletet, hogy a középkori szójegyzékeink stb. latin, vagy német anyagát is szótárként kiadja, márpedig ez óriási segítség lenne.

A közkézen forgó segédeszközök szójelentés értelmezése ugyanis nem mindig felel meg a középkori valóságnak. Most csak két példát említek, gondolok a Hoffmann Tamás által megmagyarázott horreum kifejezésre⁴⁴, vagy a bicellus-nak

nevezett fegyverfajta esetére, amelyet a kétféleképpen értelmezhető írásos források mellett a két másik forráscsoport, az egykorú ábrázolások és a régészeti tárgyak segítségével lehetett meghatározni.⁴⁵ Máskor fogalmunk sincs arról, hogy mit jelent a forrásban említett szó. Ilyen nehézségekkel különben nem csupán a magyar középkori tárgytörténész küzd. A kremsi kerekasztalkonferenciákon is felmerült ez a probléma, és pedíg nem csupán történész oldalról, hanem régészetiről is.⁴⁶ A tanulság az, hogy lassan elkerülhetetlenné válik egy középkori tárgytörténeti terminológia kidolgozása és ennek a külföldi kutatásokkal való egyeztetése. Ebben régészeken és történészeken kívül feltétlenül részt kellene venni néprajzkutatóknak, magyar, latin és német filológusoknak, művészettörténészeknek.

A továbbiakban néhány írásos forrásból levonható életmódtörténeti következtetést ismertetek. Itt jegyzem meg, hogy a magyar életmódtörténeti kutatás egyik máig szinte felülmúlhatatlan értékű munkáját, Radvánszky Béla múlt század végi Magyar családélet és háztartás című művét⁴⁷ eddig szándékosan nem idéztem, hiszen zömében újkori anyaggal foglalkozik, azt azonban meg kell jegyezni, hogy számos nála található adat és jelenség visszamegy a középkorra. Az idézendő témákra is gazdag anyag található Radvánszky-nál, arra azonban most nincs időnk, hogy összehasonlítást tegyünk a kései XVI. és a XVII. század állapotával.

Az első téma, mit példaként idézek, az ételmezés kérdése. Itt a régészet annyiban tud segíteni, hogy az ásatásoknál előkerült állatcsontok,⁴⁸ valamint kisebb mértékben növényi magvak⁴⁹ valamiféle támpontot nyújthatnak a középkori étrendhez.⁵⁰ Korai korszakokra ez is marad gyakorlatilag egyetlen forrásunk. A középkor végéről azonban már szép számmal maradtak fenn számadások, amelyek pontosan feltüntetik az ételmezésre fordított kiadásokat, és amennyiben nem számolhatunk saját tenyésztés, vagy termelés következtében felhasznált ételekről, gyakorlatilag megismerhető a felhasznált teljes ételmezési nyersanyag, vagy esetleg a vendégfogadóban kifizetett tétel. Sajnos, az újkortól eltérően ezek az adatok nagyon sommásak, szakácskönyv sem maradt fenn. Uradalmi számadáskönyvek csak részadatokat adhatnak, hiszen az urasági konyhát részben önellátó módon látták el.

Ami viszont egybehangzóan megállapítható, hogy társadalmi rétegtől függetlenül a középkori magyarországi ember naponta kétszer étkezett: délelőtt a prandiumra, este a cena-ra került sor. Az előbbi talán villásreggelinek, az utóbbit estebédnek lehetne fordítani. A kettő között sem mennyiségi, sem minőségi különbség nem volt, ill. talán a villásreggeli volt a bővebb, de az is lehet, hogy ez a konkrét esettől és időponttól függött.⁵¹ Nem zárható azonban ki, noha erre alig van nyom, hogy olykor sor került több étkezésre is. Igen-igen ritkán előfordul egy prelibatio-nak, „előkóstolás”-nak nevezett étkezés (?) minimális pénzkiadással.⁵² Ide tartozik valószínűleg az is, amikor Esztergomba érkező pozsonyi kanonokok nyáron sört isznak prandium előtt.⁵³ Az viszont nem lehet véletlen, hogy ez a reggeli vagy délelőtti evés, vagy talán főként ivás, alig-alig adatolható a számadásokkal. Ismerték az uzsonnát is, legalábbis a Régi Magyar Glosszárium számos adatot hoz rá. Leggyakrabban antecenium-nak fordítják le szójegyzékeink, a Gyöngyösi Szótártörődék részletesebb: „cibus: qui ante cenam sumitur.”⁵⁴ Ebből világos, hogy a délután, az estebéd előtt fogyasztott ételről van szó. Konkrétan csak ritkán lehet forrásokkal adatolni, így ez nem lehetett általános.⁵⁵

Feltűnő tovább, hogy a prandiumon és cenán fogyasztott ételek esetében nem igen lehet — legalábbis az ország központi fekvésű területein — városi és falusi lakos, német és magyar között különbséget felfedezni, és mivel a legjobban felhasználható

adatok budai német polgári háztartásból, ahol többnyire csak a cselédség volt otthon, illetve középbirtokos nemes ispánja szolgálati útjairól, amelyre mindig elkísérték a béresek is, maradtak fenn⁵⁶, ezért az étrend az alacsonyabb néposztályokra is jellemzőnek tűnik. Vasárnaptól csütörtökig bezárólag húst fogyasztottak: ez marhahúsból vagy pecsenyéből állt, ami biztos, hogy lehetett szintén marhahús is. Az assatura, pecsenye szó pontos jelentése bizonytalan, noha a szójegyzékek ezt a jelentést adják meg⁵⁷, ugyanis általában kiteszik melléje az „egy” számnevet, míg a marhahús mellé sohasem. Előfordult marhahús és assatura együtt is. Ezenkívül kenyeret és bort fogyasztottak, a borra fordított kiadások az összes étkezési kiadások 1/3-a és 2/3-a között váltakoztak. Pénteken és szombaton a hal és a rák pótolta a húst. A rendszeresen előforduló marhahús, pecsenye, ill. hal és rák mellett gyakran előfordulnak egyéb ételek, pl. a tojás, káposzta, borsó, lencse; zsiradékot a vaj és olaj szolgáltatta, ízesítőül, vagy fűszerként a hagyma, bors, sáfrány és torma. A tej viszonylag ritka volt. Csirkét a budai háztartásban csak ritkán, főként ha otthon volt valaki a háztulajdonos családjából, vagy vendég volt, vettek.⁵⁸

Az átlagoshoz hasonlót ettek az említett pozsonyi kanonokok, függetlenül attól, hogy Budán, vagy Esztergomban, esetleg Solymáron, vagy Nyergesújfaluban étkeztek. Ez az adat azért fontos, mert itt tudjuk, hogy két személy étkezéséről maradtak fenn az adatok, a többinél az együtt étkező cselédek, ill. béresek száma ismeretlen. E szerint 1508-ban egy személynek Budán 5 dénárba került a napi kétszeres étkezés bor nélkül.⁵⁹ Itt jegyzem meg, hogy a halakat csak ritkán különböztetik meg, pl. ha szózott halat, esetleg megmondva, hogy heringet vettek.

Más volt a jelek szerint a felsőbb rétegek étrendje. Már a tekintélyes középnemességénél is következtethetünk erre. A XV. század végén pl. Himfi Imre pénteken, de Mária születésnapján, sós halat, nyulat, káposztát, hagymát, vaját és tojást, szombaton nyulat, rákot és borsot vásárolt. Keveredett a böjti és a húsos étrend. A halaknak is sok fajtáját fogyasztották, pl. a bátmonostori Várdai-konyhára kecségét, harcsát és csíkhalkat vásároltak. Csíkhalkat más szempontból is érdekes. A bajai piacon vették 28 dénárért a csíkokat — megjegyzem, hogy a harcsa darabja 3 és 14 dénár között váltakozott — és mivel a csíkokat haza kellett szállítani, a sáfár vett egy kancsót (amphora) 1 dénárért.⁶⁰ A csíkok magas árak miatt nagy mennyiséget képezhettek, így az „amphora” is nagy lehetett, ennek ellenére csupán 1 dénárba került. Nyilván ezért fordul elő a fazekak vásárlása csak globálisan a számadásban, túl olcsó volt a kerámia.

Arisztokrata étrendre két példa. Amikor 1521-ben Nándorfehérvár ostroma miatt általános mozgósítást rendeltek el, ami azonban nem akadályozta meg a vár elestét, egy mágnás, valószínűleg Kanizsai László, tíz napig tartózkodott a mohácsi táborban. Konyhájára a helyi piacon vásároltak be. Két „étlapját” ismertetem. Szeptember 22-én, vasárnap prandiumra marhahúst, szalonnát, kappant, sajtot, vaját, káposztát, vöröshagymát, kenyeret, almát, körtét vettek. Cena-ra marhahús, szalonna, lencse, vaj és körte került az asztalra. A pénteki, szeptember 27-i böjti egész napi étlap: vizaikra (így, magyarul a számadásban), hal, lencse, és kenyér volt. Mindennap — véletlenül csak e két nap nem — vettek bort és ecetet. Kenyér lehetett fehér és fekete is. Többször evett csirkét és tojásokat. Ízesítésül pedig a fahéj, bors, sáfrány, só és méz szolgált. Az almán és körtén kívül egyszer barackot is evett.⁶¹ Ez tehát egy arisztokrata úr „tábori” étrendje volt.

Ennél összehasonlíthatatlanul előkelőbb volt Szapolyai János erdélyi vajda menükártyája. 1522. november 14-17 között Brassóban tartózkodott, konyháját pedig

a városi tanács látta el élelmiszerekkel. Egy szombati, tehát böjti prandium: sózott pontyok, viza, árpakenyér, zsemlye, köles, mazsola, kökény, méz, olivaj és lenolaj, tojások, vaj, káposztafejek, tésztát is sütöttek neki, ehhez lisztet, vaját, mazsolát, cukrot, tojásokat használtak fel. A következő vasárnapi prandium: marhahús, disznóláb, fej és nyelv kocsonya számára, őz, nyúl, fogoly, borjú, ürü, juhok, tuzok, lúd, tyúk, mazsola, vaj, árpakenyér. A vajda ott tartózkodása alatt a következő fűszerfeléket használták fel: sáfrány, bors, gyömbér és szegfűszeg. Nos, ez a vajdai étlap természetesen a nagyúr teljes kísérete ellátását szolgálta, ami a felhasznált ételfélések mennyiségéből is nyilvánvaló; azt is figyelembe kell venni, hogy a város nyilván le akarta kötelezni előkelő vendégét. Mégis bizonyosnak látszik, hogy az ország vezetőrétege jóval bőszesebben és változatosabban étkezett, a baromfi és vad inkább rájuk volt jellemző, míg másutt ez inkább ünnepi ételnek számított⁶³. Az általánosan elterjedt marhahús viszont még a leghatalmasabb bárók asztaláról sem hiányozhatott. Sajnos a parasztságra ilyen jellegű forrásaink nincsenek.

A továbbiakban öt Jagelló-kori köznemesi leltár tanulságait ismertetem. Nem foglalkozom az arany-ezüst tárgyakkal, a ruházattal, ágyneműkkel, fegyverekkel, állatokkal. Az első 1491-ből való, egy Fahidi János nevű erdélyi nemesé.⁶⁴ A következő 1505-ös, az előkelő nemes Várdai család egyik tagjáé.⁶⁵ Következik a Batthyány család battyáni kuriájának két leltára, 1521-es az első és néhány év múlva kelt a következő⁶⁶. Ekkor már arisztokrata Batthyány Ferenc, de battyáni birtokközpontja változatlanul köznemesi jellegű. Az utolsó a Bars megyei Maróti családé 1526-ból.⁶⁷

Közlekedési eszközök közül Fahidinek két vasalt szekere volt. Battyánban 1521-ben három szekér, egy szekénderék, két szekérhez való láncok és két szán volt. Néhány év múlva csak két vasalt szekeret és a láncokat írták össze. Maróti Györgynek egy vasalt kocsját, egy társzekeret, két vasalt szekere, egy kólyaszekere, láncjai voltak, de még hatvan patkót is összeírtak. Ez azért érdekes, mert számadási adataink szerint egy patkoltatás igen sokba került, nyilván akkor, amikor a patkót a kovács adta.⁶⁸ Feltűnő az is, hogy a vasalt szekereket emelik ki.

Mezőgazdasági munkaeszközként Fahidi Jánosnál csak két ekét említenek minden tartozékával, valamint egy prést. Várdai leltára, aminek zömét az ékszer és ruházat teszi ki, semmit sem említ. Az 1521-es Batthyány-leltár viszont részletes: három eke, négy ekevas, két csorozlya és két eketaliga. Egy verőnek nevezett kalapács, egy fogó és két kovácsfújtató utal a kovácsmesterségre. Van 12 vasas lapát, egy fűrész, két vasrúd, két vaskerek, egy csákány, nyolc vaskarika, két furó, egy rézcsiga és 4 bárd (securis). Itt valószínűleg ácsszekercére gondoltak, mert ugyanebben a leltárban a konyhai eszközök között szerepel a bárd, immár magyarul. Érdekes, hogy néhány év múlva egész más jellegű a leltár. Hét ekevas képviseli a szántást. Három kasza (falx) fordul elő azzal, hogy ezzel vágnak szalmát a lovaknak. Csákány három, valamilyen súly kettő, hat nagy és kisebb furó, négy kapa, két pintérek és egy vonókés, valamint 6 nagy, 3 kis és 6 a béresek számára való bárd (securis) található még itt. Maróti Jánosnál három eke minden tartozékával, hét csáklya, öt kapa, három ásókapa, négy töltőkapa, három mészkanál, két véső, egy ácsfejsze, nyolc nagy furó, négy kétkézvonó, három közepes fűrész, öt gyalu, négy lóbékó lett összeírva. Nos, ezek az adatok pontosan mutatják, hogy nem lehetett nagy a földesúr majorsági földje. Más adatok szerint a felsorolt tárgyak nem voltak olcsók, pl. 1526-ban a bátmonostori sáfár egy ft-ért vett két securist, hat dénárért pedig egy vonókést.⁶⁹

A konyhai és asztali edények, ill. eszközök közül a nemesfém-ből készítteteket nem idézem. Fahidi Jánosnak három vas és három réz fazeka volt, valamint egy réz

üstje, továbbá tudunk egy-egy serpenyőjéről, ill. rostélyáról, hét óntáljáról, négy vaskanaláról, két nagy capisteriumjáról, ami lehet épp úgy szórólapát, teknő, vagy mosdó, két réz mosdómedencéről, egy nyársáról, valamint egy a tűz felett lógó láncról, amire nyilván az üstöt akasztották. Várdainak hét nagy, 13 közepes, hét kicsi és hét igen kicsi ólomtálja, 18 ólom tányérje, kilenc nagy kannája, négy olasz bokálya, két mosdómedencéje egy kancsóval, valamint egy palackja volt. A palackot „cum duobus theris”-szel említik, sajnos, nem tudom, hogy mit értettek alatta. Az 1521-es Batthyány-leltár négy kristálypoharat, nyolc ólom tálát és két kis ólomtálát, 15 ólomtányért, hét fatálát és 23 fatányért, egy réz mosdómedencét és egy ugyancsak réz mosdót (az előbbi pelvisnek, az utóbbit lavatoriumnak nevezve), egy eltört rézpelvist, egy pintes ólom kancsót, egy serpenyőt, egy vasrostélyt, egy bárdot, négy vágókést és egy konyhakés vonót írtak össze. A néhány évvel későbbi Batthyány-leltár nem egyezik meg vele, bár néhány tárgy felismerhető. Ebben három kristálypohár szerepel, továbbá különböző kannák (cantharus): két hárompintes, két kétpintes, egy másfélpintes, három itcés és három negyedes. A nagy ólomtálak száma 11, a kicsiké 12. Az ólomtányérok száma hárommal kevesebb, mint pár évvel azelőtt: 12 drb. Van három serpenyő, 2 réz „fessoria”, egy réz szita, öt vaskanál, 5 vágókés, 7 vasfazék és 8 kisebb fazék. Ezekon kívül volt két üst, három kis rostély, két bárd, egy halvágókés, egy szenteltvíztartó ólomkancsó. A Maróti-leltár ólomtárgyakat sorol fel: kilenc kannát, 16 tálát és 12 tányért, valamint 5 palackot, továbbá egy rézmozsarat és két réz mosdómedencét.

A háztartási adatok elsősorban a fémtárgyakat sorolták fel, de bizonyára nem a teljes anyagot. Az ugyanis nem lehet véletlen, hogy fatálakat stb. csak az egyik, míg vasfazekakat csak a másik (ill. még a Fahidi-leltár) Batthyány-leltár sorol fel. Bizonyos értékhatár alatt úgy látszik a leltározó döntötte el, hogy mit tartott fontosnak felvenni. Két dolog látszik annak, amit mindig össze kellett írni: az ólom asztali edények és a réztárgyak, ezek mind az öt leltárban előfordulnak. Ami viszont ebből eddekes: a köznemesség felső, arisztokrácia határán levő Várdai és Batthyány familiák leltáraiban nem találunk lényegében több ilyen tárgyat, mint a jelentéktelen Maróti családnál. A Fahidi-leltár ugyan valóban kevesebb óntárgyat ad meg (itt nem ólomnak nevezik az ón-ólom ötvözetű tálakat), réz üstje, mosdómedencéje viszont ugyanannyi volt mint előkelőbb társaiknak. (Az ón-ólom tárgyakkal máshol foglalkoztam⁷⁰). Ha szabad ennyi adatból következtetést levonni, ez csak annyit jelenthet, hogy a tárgyak szükséglete döntötte el, mennyit tartottak belőle.⁷¹

Kissé más a lakberendezési tárgyak aránya. itt viszont olyan eltérések vannak, amelyek nem magyarázhatók meg mással, mint eltérő leltározási szempontokkal. Az ékszereket és ruhákat leszámítva legkevesebb részletes Várdai-leltár mindössze két ágy feletti sátort említ, ágyakat azonban nem. Az is valószínűtlen, hogy Fahidi Jánosnak mindössze három asztala, két padja és két ágya volt. Már a három asztalhoz is több üldalkalmatosságra lett volna szüksége. Maróti János is csupán négy asztalt sorol fel. (Most a tapétákról, és más textiliákról nem szólok.) A két Batthyány-leltár megint csak különbözik. Az 1521-es említ négy nyoszolyát, a későbbi egyet sem. 1521-ben három asztal van, néhány év múlva 12. A korábbi négy széket és egy zsölljét vesz fel — ez is kevés három asztalhoz —, míg a későbbi egy bőr és két fa zsölljét, hat könyöklő széket és 11 közönséges padot írt össze. Tároló eszközökről viszont csak az 1521-es leltár emlékezett meg: volt egy nagy armarium, 4 „bakonyinak” nevezett scrinium, egy-egy „thartha” és „gernyel”.

Az öt leltár egymás mellé állítása gondolom világosan mutatja, hogy egyrészt a leltárak — még ha a nem említett kerámiától el is tekintünk — nem adnak hiánytalan

képet a nemesi udvarházakban őrzött tárgyakról, másrészt azonban mégis következtetést engednek meg arról, hogy mit kereshetünk itt. Ezek egy része — a vastárgyak — ásatásoknál is előkerülnek, a réz, és ólomtárgyak nagy része azonban csak véletlenül, ezeket nyilván újra felhasználták, beolvasztották. (Gondoljunk arra, hogy az összetört rézmedencét leltári tárgyként vették fel.) A példákból is látni lehet, hogy egyes esetekben a tárgy pontos azonosítása nehézségeket okoz.⁷²

Arra most nem volt időm, hogy a leltárakban említett tárgyak értékét a számadások alapján meghatározhassam, sem arra, hogy egybevessem akár a hatalmaskodásokból, stb. megállapítható paraszti tárgyi anyaggal, akár az ásatások eredményeivel. Minden esetre az eddig kutatásaim alapján azt állíthatom, hogy legalább is a gazdag parasztok hasonló összetételű, de kisebb számú tárggyal rendelkeztek. (Ez utóbbi megjegyzés az ólomtálakra vonatkozik.) Nagyjából meghatározhatók az árak is, a középkorvégi magyarországi lakosság megélhetési viszonyaival azonban külön kell majd egyszer foglalkozni.

Jegyzetek

1. *Tadeusz Roslanowski*, Les études médiévales en Pologne après 1945, Anuario de estudios medievales 8 (1972—1973) 549. — Francia megközelítés szerint „le champ de la culture matérielle est, dans le domaine infrastructurel, celui de la relation de l'homme aux objets”, *Françoise Piponnier*, Les sources de l'histoire de la culture matérielle à la lumière des recherches récentes, Die Erforschung von Alltag und Sachkultur des Mittelalters — Öst. Akademie der Wissenschaften Phil.-Hist. Klasse, Sitzungsberichte, Bd. 433. — Veröffentlichungen des Instituts für mittelalterliche Realienkunde Österreichs Nr. 6. Wien 1984. 23.
2. *Hanák Péter*, A kultúrtörténeti szintézis problémái, Tört. Szemle 17 (1974) 448. — Hanák különben elsősorban az „életmód” kifejezést használja, v.ö. pl. *Hanák Péter*, Életmód és gondolkodásmód — történelmi összefüggésben, Magyar Tudomány Új folyamán 25 (1980) 84—90.
3. Magyar Értelmező Kéziszótár, Bp., 1972, 277: az életmód szónál is utal az életformára, az életforma pedig szerinte: „A társadalmi, anyagi, műveltségi stb. viszonyoktól meghatározott életmód.”
4. V.ö. *Harry Kühnel*, Ziele der Erforschung der Sachkultur des Mittelalters, Rotterdam Papers 4 (1982) 119—130.
5. Institut für mittelalterliche Realienkunde Österreichs.
6. *Kubinyi András*, A mezőgazdaság történetéhez a Mohács előtt Budán. (Gallinczer Lénárt számadáskönyve 1525-ből), Agrártörténeti Szemle 6 (1964) 371-404.
7. Itt jegyzem meg, hogy az „anyagi kultúra” kifejezéssel szemben bizonyos ellenézés tapasztalható újabban. Ez nyilvánvalóan azzal van kapcsolatban, hogy a kifejezés a keleteurópai országokban (Szovjetunió, Lengyelország) erősen el van terjedve. Viszont ez Nyugat-Európában is használatos. V.ö. pl. *Jean-Marie Pesez*, Histoire de la culture matérielle, in: La nouvelle histoire, ed. Jacques Le Goff, Paris 1978, 98—130. — A krensi Intézet mellett alapított nemzetközi társulat is alkalmazza nevében az „anyagi kultúrát”: Internationale Gesellschaft zur Erforschung der materiellen Kultur des Mittelalters „Medium Aevum Quotidianum.” — Így nem indokolatlan a kifejezés alkalmazása, igaz, a szövegben jelzett megkötéssel. A néprajztudomány is tárgyalja az „anyagi kultúrát”, v.ö. pl. *Tálas István* tanulmányait, pl. *Tálas István*, Néprajzi tanulmányok, írások I. (Dissertationes Ethnographicae. Tanulmányok az anyagi kultúra köréből 3-4.) Bp. 1979—80, 103—213. — A temetkezési rítusokra ld. pl. Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 10. k. Bp. 1982, c. kötetben *Kovács László*, *Tettamanti Sarolta és Selmeczi László* tanulmányait, u. o. 58—109.
8. *Alwin Schultz*, Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger I-II. k. Osnabrück 1965. (Reprint kiadás.) — U.ö. Deutsches Leben im XIV. und XV. Jahrhundert, Wien-Prag-Leipzig 1892. — U.ö., Das häusliche Leben der europäischen Kulturvölker vom Mittelalter bis zur zweiten Hälfte des XVIII. Jahrhundert, München-Berlin 1903.
9. *Ch.-V. Langlois*, La vie en France au Moyen Age de la fin du XIIe au milieu du XIVe siècle, I-IV. k. Paris 1925-1928.
10. *Joan Evans*, Life in Medieval France, New York 1969.
11. V.ö. pl. *G.G. Coulton*, Medieval Panorama. The English Scene from Conquest to Reformation, Cambridge 1938.
12. *A. Lefranc*, La vie quotidienne au temps de la renaissance, Paris 1938. — *E. Faral*, La vie quotidienne au temps de Saint Louis, Paris 1942. — *M. Defourneau*, La vie quotidienne au temps de Jeanne d'Arc, Paris 1952. — *L. Moulin*, La vie quotidienne des religieux au Moyen Age, Paris 1978. — *M. Pastoureaux*, La vie quotidienne en France et en Angleterre au temps des chevaliers de la Table ronde, Paris 1976. stb.
13. Csak néhány példa: *Arno Borst*, Lebensformen im Mittelalter, Frankfurt/M.—Berlin—Wien 1979. — *Ernst Englisch—Gerhard Jaritz*, Das tägliche Leben im spätmittelalterlichen Niederösterreich, St. Pölten — Wien. 1976. — *Otto Borst*, Alltagsleben im Mittelalter, Frankfurt am Main 1983. — *Harry Kühnel*, Alltag im Spätmittelalter, 2. kiadás, Graz—Wien—Köln 1985. — *Hans—Werner Goetz*, Leben im Mittelalter vom 7. bis zum 13. Jahrhundert, 2. kiadás, München 1986. — A francia irodalomban az Annales-iskola

civilizáció-történeti feldolgozásai is figyelembe veendőek: pl. *Fernand Braudel*, *Civilization matérielle, économie et capitalisme, XVe — XVIIIe siècle, I—III. k.* Paris 1979. (Az első kötet magyarul is megjelent: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV—XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen*, Bp. 1985.) — *Robert Delort*, *La vie au Moyen Age*, Paris 1982. — *Jacques Le Goff*, *La civilization de l'occident médiéval*, Paris 1984. — Jelentős összefoglalás: *Philippe Ariès et Georges Duby*, *Histoire de la vie privée*. 2. k. *De l'Europe féodale à la Renaissance*, szerk. *Georges Duby*, Paris 1985.

A fenti tudományos igényű munkák mellett gyakoriak a tudományos-népszerűsítő, gazdag illusztrációs anyagot tartalmazó munkák is: *Suzanne Comte*, *La vie en France au Moyen Age*, Genève 1978—1981. — *Das hohe Mittelalter. Besichtigung einer fernen Zeit*, hsg. von *Rolf Toman*, Köln 1988. — Számos kiállítást is rendeznek ebből a témakörből, és a kiadott katalógusok az anyag mellett összefoglaló tanulmányokat is tartalmaznak, csak két példa: *The Secular Spirit: Life and Art at the End of the Middle Ages*, New York 1975. — *Aus dem Wirtshaus zum Wilden Mann. Funden aus dem mittelalterlichen Nürnberg*, Nürnberg 1984.

14. *László Gyula*, *A honfoglaló magyar nép élete*, Bp. 1944. (Reprint: 1988.)
15. Ld. alább, 17. j., valamint az 1. j.-ben idézett Roslanowski-tanulmányt.
16. *N.N. Woronin, M.K. Karger, M.A. Tihonov*, *Die materielle Kultur der alten Rus'*, (*B.D. Grekow-M.L. Artamonow*, *Geschichte der Kultur der alten Rus'. Die Vormongolische Periode*, I.k.) Berlin 1959. (1951-es orosz kiadás fordítása.)
17. *Witold Hensel — Jan Pazardur*, *Historia kultury materialnej Polski w zarysie*, I—II. k. Warszawa 1978. — Jó összefoglalás még *Maria Bogucka*, *Das alte Polen*, Leipzig—Jena—Berlin 1983.
18. *Medium Aevum Quotidianum*. Newsletter 1—17, 1982—1989. — Kötetlen sorrendben jelenik meg, és fontos tanulmányokat tartalmaz. Újabban tematikus számok, sőt füzeteként egyetlen munka is található köztük.
19. *Művelődéstörténeti Értekezések 1—60.sz.* Bp. 1901—1911. Listájukat ld. Békefi Emlékkönyv, Bp. 1912. Azaz egy évtized alatt 60 disszertáció jelent meg!
20. *Lederer Emma*, *A magyar polgári történetírás rövid története*, Bp. 1969, 72—74. — Megjegyzem, hogy hasonló, egy forrást elemző, művelődéstörténeti tanulmányok az újabb külföldi történetírásban nem ritkák, v.ö. pl. *Die Funktion der schriftlichen Quelle in der Sachkulturforschung*, (Veröffentlichungen des Instituts für mittelalterliche Realienkunde Österreichs Nr.1. = Österreichische Akademie der Wissenschaften, Phil.—Hist.Klasse, Sitzungsberichte, Bd. 304.) Wien 1976.
21. *Magyar Művelődéstörténet*, szerk. *Domanovszky Sándor*, I-V.k. Bp. é.n. (Az első két kötet középkori vonatkozású.)
22. *Szabó Kálmán*, *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei*, (Bibliotheca Humanitatis Historica III.) Bp. 1938.
23. *Gerevich László*, *A csüti középkori sírmező*, Budapest Régiségei 13 (1943) 103—166.
24. Lehetetlen Méri valamennyi jelentős munkáját idézni: ld. pl. *Méri István*, *Beszámoló a Tiszalök-rázompusztai és Turkeve-mórici ásatások eredményeiről*, *Archeológiai Értesítő* 79 (1952) 49—67, 81 (1954) 138—154. — *U.ö.*, *Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában*, Bp. 1964. — Méri tevékenységére ld. még: *Kovalovszki Júlia*, *Településásatások Tiszaeszlár-Bashalmon*. (Bronzkor. III-IV. és XI-XIII. század.) Bp. 1980, 9—14.
25. Gerevich kutatásai elsősorban a budai Várhegy és Palota tekintetében fontosak, v.ö. *Gerevich László*, *Gótikus házak Budán*, Budapest Régiségei 15 (1950) 121—238. — *U.ö.* *A budai vár feltárása*, Bp. 1966. — Gerevich tanítványai közül különösen Holl Imre említendő, helyhiány miatt csak két művét idézem. *Imre Holl*, *Sopron (Ödenburg) im Mittelalter*, *Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 31 (1979) 105—145. — *Imre Holl — Nándor Parádi*, *Das mittelalterliche Dorf Sarvaly*, Bp. 1982. — (Tehát nemcsak Budával, hanem más városokkal, ill. falvakkal is foglalkozik.)
26. Csak jelzésszerűen idézhetek néhány munkát. *Hoffmann Tamás*, *Néprajz és feudalizmus*, Bp. 1975. — *Tálasz i.m. — K. Csilléry Klára*, *A magyar népi lakáskultúra kialakulásának kezdetei*, Bp. 1982. — *Balassa M. Iván*, *A parasztház évszázadai. A magyar lakóház középkori fejlődésének vázlatja*, Békéscsaba 1985. — *Barabás Jenő — Gilyén Nándor*,

- Magyar népi építészet, Bp. 1987. — Fontos a középkorkutató számára a Magyar Néprajzi Lexikon, I-V.k.Bp. 1977—1982. is.
27. Történelmi Szemle 1 (1958) 3—4. füzet, 3 (1960) 1. füzet, 4 (1961) 1. füzet. Zömében újkori tanulmányokat tartalmaznak, de van középkori is. Van azóta egy Technikatörténeti Szemlének is.
28. *Belényesy Márta*, Anyagi kultúránk a XV. században: a munkaközösség öt esztendeje, Agrártörténeti Szemle 1 (1957) 73—74. — Példák módszerére: a munkaközösség három tagja külön-külön kiadott egy-egy forrást, ő pedig interpretálta. *Oszwald Ferenc*, Jenei Ferenc gazdasági hagyatéka 1480—1500, u.o. 1 (1957) 15—17. — *Pataki János Vidor*, Vasmegyericséi kárbeclés 1520, u.o. 17—26. — *Fekete Nagy Antal*, A szenyéri uradalom urbárium 1524, u.o. 26—36. — *Belényesy Márta*, Három XV-XVI. századi irat mezőgazdasági vonatkozásai, u.o. 36—37. — Egy másik példa: *Belényesy Márta*, A XV—XVI. századi jobbágy-összeírásokról mint a paraszti gazdaság és háztartás egyes formáinak statisztikai értékű forrásairól, Ethnographia 74 (1963) 493. Ehhez járult hozzá a munkatársa által kiadott forrás: *Oszwald Ferenc*, Adatok a paraszti gazdálkodás termelési szervezetéhez — a munkaerő igénybevételével — egy nagy uradalomban, 1525-ben, u.o. 494—500. — *Belényesy* néhány fontos munkája: *Belényesy Márta*, A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. században, Ethnographia 65 (1954) 387—415, 66 (1955) 57—98. — *U.ő.*, A földművelés Magyarországon a XIV. században, Századok 90 (1956) 517—555. (A két tanulmány együtt teljes feldolgozását adja a XIV. századi mezőgazdaság és paraszti életmód történetének.) — *U.ő.* Középkori mezőgazdaságtörténetünk kutatási módszereiről, Gödöllő-Budapest 1957. stb.
29. V.ö.pl. *Zolnay László*, Kincses Magyarország. Középkori művelődésünk történetéből, Bp. 1977. — *U.ő.*, Az elátkozott Buda. Buda aranykora, Bp. 1982. — Hogyan éltek elődeink? Fejezetek a magyar művelődés történetéből. Szerk. *Hanák Péter*, Bp. 1980. — *András Kubinyi*, Die Rolle der Archäologie und der Urkunden bei der Erforschung des Alltagslebens im Spätmittelalter, Études historiques hongroises publiés à l'occasion du XVIe Congrès International des Sciences Historiques par le Comité National des Historiens Hongrois, I.k. Bp. 1985, 615—644. — Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról, szerk. *Fügedi Erik*, Bp. 1986. — Magyar reneszánsz udvari kultúra, szerk. *R. Várkonyi Ágnes*, Bp. 1987. — *Kurcz Ágnes*, Lovagi kultúra Magyarországon a 13-14. században, Bp. 1988. stb.
30. V.ö. a fentiekben idézett munkákat, valamint *Imre Holl*, Mittelalterarchäologie in Ungarn 1946—1964, Acta Arch.Ac.Sc.Hung. 22 (1970), 365—411. — Középkori régészeti tudományos ülésszak, szerk. *Nagy Emese*, (Régészeti Füzetek Ser. II.Nr.14.) Bp. 1971. — Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai, szerk. *Fodor István*, *Selmeczi László*, Bp. 1985.
31. V.ö. *Harry Kühnel*, Vorwort, Das Leben in der Stadt des Spätmittelalters, (Veröffentlichungen des Instituts für mittelalterliche Realienkunde Österreichs Nr.2.), Wien 1977, 5—6.
32. *András Kubinyi*, Die Rolle interdisziplinärer Forschung für die mittelalterliche Realienkunde, Die Erforschung von Alltag und Sachkultur des Mittelalters, (Veröffentlichungen des Instituts für mittelalterliche Realienkunde Österreichs Nr. 6.) Wien 1984, 45—52. A kreamsi Intézet idézett Veröffentlichegen-jeiből eddig 11 kötet jelent meg, és ezek mind interdiszciplinaritásra törekednek. A kötetek egyben az Osztrák Tudományos Akadémia Filozófiai és Történeti Osztályának Sitzungsberichte-inek is számítanak, és ott a 304, 325, 367, 374, 400, 433, 439, 470, 473, 511, 513. sz. köteteket jelentik.
33. Itt elsősorban *Petényi Sándornak* a középkori játékokról írt disszertációját és *Szende Katalinnak* a soporni polgárság késő-középkori anyagi kultúrájáról írt szakdolgozatait kell említeni.
34. A levéltári forrásokra: *Solyvasi László*, A helytörténet fontosabb középkori forrásainak kutatása és hasznosítása, Történelmi Szemle 18 (1976) 123—155. — A várfelosztásokra: *Erik Fügedi*, Castle and Society in Medieval Hungary (1000—1437), (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 187.) Bp. 1986, 82, 116—118. — *Bátmonostorra*: *DI. 88825*. (1498.) — *Biczó Piroška*, Régészeti kutatások a középkori Bátmonostor területén, Műemlékvédelem 25 (1981) 104—108. — V.ö. még *Kubinyi*, Die Rolle i.m. 621—622.
35. *DI. 20121*. (1493.)

36. *András Kubinyi*, Bäuerlicher Alltag im spätmittelalterlichen Ungarn, Bäuerliche Sachkultur des Spätmittelalters, (Veröffentlichungen, a 32.j.-ben id. sorozat, Nr.7.) Wien 1984, 261—262. — Még egy falusi kocsmá adat: *DI*. 15953. (1464.)
37. V.ö. pl. *Kubinyi*, Die Rolle i.m. 636—638.
38. *Horst Löbert*, Das keramische Inventur einer Abfallgrube des 16. Jahrhunderts aus Göttingen, Studien zum Handel, zur Funktion und zur sozialgeschichtlichen Interpretation frühneuzeitlicher Keramik, *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 8 (1980) 7—45.
39. *Kubinyi*, Die Rolle i.m. 617, 627—643. — Szende Katalinnak a 33.j.-ben id. szakdolgozata is összevetette az írásos és a régészeti anyagot, és hasonló megállapításokra jutott.
40. Magyar oklevél-szótár. Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye, szerk. *Szamota István — Zolnai Gyula*, Bp. 1902—1906. (Reprint 1984.)
41. Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára, szerk. *Berrár Jolán — Károly Sándor*, Bp. 1984.
42. *Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungariae. A magyarországi középkori latinság szótára*, Vo. I. Fasc. 1-3., Bp. 1987-1989.
43. *Antonius Bartal*, *Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae*, Lipsiae-Budapestini 1901. (Reprint 1983.)
44. *Hoffmann Tamás*, Horreum — szérű — csűr?, *Ethnographia* 70 (1959) 171—206.
45. *Kubinyi András*, Bicellus — Adatok egy középkori fegyverfajta meghatározásához, *Budapest Régiségei* 23 (1973) 182—193.
46. Erről vitatkozott Kremsben 1982-ben egy kerekasztal-vita, amelynek anyagát a *Die Erforschung von Alltag und Sachkultur* (ld. fenn, 32.j.) kötet adta ki.
47. *Radvánszky Béla*, Magyar családelet és háztartás a XVI. és XVII. században, I—III.k. Bp. 1879—1896. (Reprint 1986.)
48. V.ö. *Sándor Bökönyi*, *History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe*, Budapest 1988. (Második kiadás.) — *Matolcsi János*, Állattartás őseink korában, Bp. 1982. — Régészeti publikációk függelékében is gyakran találunk állatsontmeghatározásokat: pl. *János Matolcsi*, Tierknochenfunde von Sarvaly aus dem 15—16. Jahrhundert, *Holl—Parádi* i.m. 229—253.
49. Érdekes eredményeket hozott többek közt: *G. Facsar*, *Agricultural-Botanical Analysis of the Medieval Grape Seeds from the Buda Castle Hill*, *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 4 (1973) 157—173.
50. Az Árpád-kori hazai ételmezési szokásokra más úton is nyújthat támpontokat a régészet. A X. század óta igen elterjedt cserépüstök pl. eltűnnek a XIII—XIV. század fordulóján. Ezeket vagy tűz fölé akasztva, vagy vas háromlábra helyezve használták, és főztek bennük. Eltűnésük valószínűleg étkezési változásokkal is összefügg. *Miklós Takács*, *Die arpadenzeitlichen Tonkessel im Karpatenbecken*, Bp. 1986.
51. *Kisbán Eszter*, Az étkezések napi rendjének újkori átalakulása, az ebéd, *Magyar Nyelv* 71 (1975) 177—185. — V.ö. még *Kubinyi*, *A mezőgazdaság történetéhez* i.m. 389.
52. Többnyire bort isznak a „prelibatio”-hoz, pl. *DI*. 26363. (1459). — *DI*. 104125. (1502.) — Van azonban arra is adat, hogy ettek is. Rozgonyi Sebestyén vajda pl. egyszer „ante prandium ad prelibationem” tojást, salátát olajjal, kenyeret, zsemlyéket és két pint bort kapott. *DI*. 26363. — Ebben az esetben reggeliről (főlöstök) volt nyilvánvalóan szó. — A céhfelvételnél elkészítendő étkezés is lehetett azonban „prelibatio”, ld. alább. 63.j.
53. (*Knausz Nándor*), Középkori olcsóság, *Magyar Sion* 1 (1863) 222. — Ebben a számadásban alkalomadtán egyéb étkezések is előfordulnak. Amikor egyszer korán elindultak, akkor a kanonokok „collatio”-t tartottak, amikor retket és kenyeret ettek, és bort ittak. (*U.o.* 222—223.) Máskor ugyanezt „gentaculum”-nak (reggeli) nevezték, de nem tudjuk, hogy mit fogyasztottak (*U.o.* 223.) Harmadszor — ugyancsak reggel — „propter repellere Malum aerem” retket, száraz fűgét, diót ettek és bort ittak. (*U.o.* 226.) Az is előfordult itt, hogy prandium és cena között is étkeztek. Említenek gyümölcsöt és bort, gyümölcsöt sörrel és borral, még egyszer gyümölcsöt borral. (*U.o.* 222—224.) stb. Úgy látszik reggelit csak akkor ettek, ha nagyon korán keltek, hiszen az ebéd („prandium”) 10 óra körül lehetett. *Kisbán* i.m. 181—182. Az említett pozsonyi kanonokok ebéd és vacsora között legfeljebb gyümölcsöt fogyasztottak, és hozzá bort vagy sört ittak.

54. A reggeli akkori magyar neve „fölköstököm” volt, amit latinra a cenaculum, gentaculum, ientaculum, prandiculum, prandiolum szavakkal adtak vissza. *Berrár-Károlyi* i.m. 252. — Az „antecenium”-ra *u.o.* 731. Magyar jelentése már akkor is az „uzsonna” volt. Ezt latinra az antecenium mellett még „obsenium” és „merenda” szavakkal fordították. Ez utóbbi azért érdekes, mert ez a középkori szójegyzékekben más jelentéssel is előfordul. A „művesnek való etek” ugyanis szintén „merenda”. (*U.o.* 207.) Az új mester által társainak felszolgált étkezés ugyanis nem mindig egy „prandium”, vagy „cena”. (ld. alább 63.j.) Nem véletlen, hogy a pozsonyi szabók céhlevele szerint az új mesterrel „den Brudern 1 virtel wein vnd ain vntam nach seinem vermügen” adatnak. *Király János*, Pozsony város joga a középkorban, Bp. 1894, 430. (Az „untam” uzsonnát jelent.) Lehet azonban a „művesnek való etket” másként is magyarázni. A kézművesek ugyanis olykor négyyszer ettek napjában. Ezt csak ritkán lehet igazolni, hiszen a legtöbb számadás és más forrás csak a kétszeri étkezést említi, de pl. Sopron városa 1504-ben egy téglagyártónak tizenegy napon át „vierrmall zu essen” adott. *Házi Jenő*, Sopron szabad királyi város története, II/5. k. Sopron 1938. 159.
55. A vendégek — amennyiben nem étkezési időben érkeztek — pl. rendszeren bort kaptak zsemlyével, vagy kenyérrrel, pl. Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen, Bd. I. Kronstadt 1886, 258, 270, 271, 274, 276, 277, stb. (1520.) — *Házi* i.m. II/4.k. 267. (1466.) — Mások e mellett még halat is szolgáltak fel a vendégnek, és nemcsak böjti napon. *Házi* i.m. II/5.k. 91. (1491.), 130. (1503.), 156. (1504.), 162. (1505.) — Quellen zur Geschichte Siebenbürgens aus sächsischen Archiven, Bd. I. Hermannstadt 1880, 439. (1506.) — Quellen z.Gesch.d.St.Kronstadt i.m. I.k. 275. (1520.) stb. — Végül előfordult, hogy a cena, azaz vacsora után, lefekvés előtt „ad bonam noctam” bort ittak. *Di.* 26363. (1459.) — A pozsonyi kanonokok esetében is adtak ki egyszer „pernoctando pro vino” pénzt. (*Knauz*) i.m. 225.
56. A polgári háztartás számadását feldolgoztam: *Kubinyi*, A mezőgazdaság i.m. 371—404. — Az ispán számadása: *Di.* 104125. (1502.)
57. A szótárak csak a „sült” értelmet adják meg. *Mittellateinisches Wörterbuch*, Bd. I. München 1967, 1050. hasáb. — *Lexikon Latinitatis Medii Aevi* i.m. I/2.k. 257. — A számadások többnyire megkülönböztetik egymástól a „comes bovinas” (ill. „bovinales”) és az „assaturat”, amelyet rendszerint „assaturam unam” formában adnak meg. Viszont az előbb id. ispáni számadásban egyszer az „assatura bovina” is előfordul. Hogy máskor esetleg disznósült lett volna, a marhahús pedig általában nem sült formában került az asztalra, azt ma még nem lehet megállapítani.
58. *Kubinyi*, A mezőgazdaság i.m. 372. — A ház ura, Gallinczer Lénárt, ekkor Diósgyőrött tartózkodott, ahol vármagy volt. *András Kubinyi*, Die Pemfflinger in Wien und Buda. Ein Beitrag zu wirtschaftlichen und familiären Verbindungen der Bürgerschaft in den beiden Hauptstädten am Ausgang des Mittelalters, Jahrbuch des Vereines für Geschichte der Stadt Wien 34 (1978) 81—82.
59. (*Knauz*) i.m. 223. Borra napi 3 d.-t adtak ki. u.o. — Saját háztartásban természetesen sokkal olcsóbb volt az ételmezés. Sopronból pl. fennmaradt 1483—1493 közöttől egy gyámi számadás, ahol a gyám a két árvára és a házitanító diákra „pro essen vnd trynken” napi 4 bécsi dénárt költött személyenként. *Házi* i.m. II/4.k. 392. Magyar dénárra átszámítva ez 1,3 dénárt jelentett. Arra is kell azonban gondolni, hogy részben gyermekek étkezéséről, ami nyilván olcsóbb volt, maradt fenn az adat. — A számadást különben mintaszertűen feldolgozta: *Mollay Károly*, Soproni élet a 15. század második felében, Soproni Szemle 5 (1941) 109—122, 153—172. — 1504-ből maradt fenn adat a már említett (54.j.) soproni téglagyártó napi négyzseres étkezéséről. Ételre napi 9, borra 8 bécsi dénárt fizettek, ami magyar dénárban ételre 3, borra 2,7 dénárt jelentett. Ez jobban hasonlít a fenti budai adatra. — 1510-ben Sopron munkásoknak napi 4 krajcárt fizetett „essen vnd trincken” fejében. Mivel a krajcár 4 bécsi dénárt ért, ez 5,3 magyar dénárnak felelt meg. *Házi* i.m. II/5.k. 182. Ez lényegében az 1504-es adattal azonos. A pénzváltásra ld.: *Dányi Dezső — Zimányi Vera*, Soproni árak és bérek a középkortól 1750-ig, Bp. 1989, 43—48.
60. *Himfi*: *Di.* 104614. — *Várdai*: *Di.* 89228. — Halat különben nem csupán böjti napon fogyasztottak. — Halat — hús mellett — a hét bármely napján ehettek. Rozgonyi Sebestyén vajdának pl. 1459 Szent György napjára, kedden, hús mellett kárászt és menyhalat is szolgáltak fel. *Di.* 26363. — A városok is gyakran adtak ebédre vagy vacsorára vendégeiknek hús mellett halat is. 1503-ban pl. Nagyszében városa a király megbízottjának,

- Tomori Pálnak „wein, brot, fisch, huner, gensz, flesch” adott. Quell.z.Gesch. Siebenbürgens i.m. l.k. 382.
61. Dl. 35017.
62. Quellen z.Gesch.d.St.Kronstadt i.m. l.k. 455—457.
63. Itt legalább a céhbe felvett mester által rendezett „mester asztalra” kell gondolnunk. (V.ö.pl. *Kovách Géza — Binder Pál, A céhes élet Erdélyben, Bukarest 1981, 136—137.*: a gyulafehérvári szabócéh mesterasztalán felszolgálandó 27 fogást.) Érdekes a Magyi-féle formuláskönyvben felsorolt pesti céhszabályokat megvizsgálni. A mesterasztalt hat céhlevél említi. A csiszároknál az új mesterek „unum prandium cum sex ferculis bene dispositis” és egy köből (8,484 liter) bort kellett adnia. *Martinus Georgius Kovachich, Formulae solennes styli, Pesthini 1799, 434.(471.sz.)* (1460-as évek.) — A vargáknál a következő volt a rend: először „unam praelibationem cum tribus ferculis et cum assatura” és egy köből bort, majd „unum prandium cum ferculis congruis et bene dispositis iuxta exigentiam suae possibilitatis” adására volt kötelezve. *U.o. 438—439. (474. sz.)* (1444.) — A tímárok mesterasztala bonyolultabb volt. Először „unam collationem cum duobus convenientibus ferculis et assaturis” és 2 pint bor (1,7 liter), majd „unam praelibationem cum sex ferculis et assaturis” és egy köből bor jár a mestereknek, végül „unum prandium cum ferculis convenientibus” két köből borral a mestereknek és családjaiknak. *U.o. 443. (475.sz.)* (1460-as évek.) — Hasonló rendszerű a szűcsök céhlevele. A „novellus”-nak először egy „collatio”-t kellett adnia, „quae apud eos iuxta eorum modum veterem vocatur Collatio Salutationis cum tribus ferculis et una assatura convenienti et honorifice dispositis ac duas Pinthas vini.” A következő napokban csak a mesterek számára „aliam Collationem, quae apud magistros praelibatio vocatur, veluti debitum prandium” volt köteles találtatni, és hozzá négy pint ferculis minőségű bort adni. Harmadszor következett „unum solemne prandium cum ferculis optime conditis et honorifice dispositis atque vino sufficienti”. Itt valamennyi mester feleségeikkel és gyermekeikkel megjelent. Ezt azonban elkerülhette az új mester, ha a céh pénztárába 4 forintot fizetett. *U.o. 451. (479.sz.)* (1466.) — A szabó és posztómető céhben a „novellus”-nak csak „unam praelibationem tribus cum ferculis...et una assatura bona” és egy köből bort kellett adnia a mestereknek. *U.o. 454. (480.sz.)* 1447.) — Az íjgyártók, pajzsgyártók, szíjgyártók, nyílgyártók, tegezgyártók, nyeregyártók közös szabályzata nem említi az étkezés megnevezését. A mesterek „tria fercula cum assatura” és egy köből bort kaptak. *U.o. 449. (478.sz.)* (1446.) — Úgy látszik tehát, hogy többfajta és többfogásos közbülső étkezéseket ismertek: a legegyszerűbb volt a „collatio”, míg a „praelibatio”-t bőségeesebbnek tekintették. Ezekre csak a mestereket hívták meg. A leggazdagabb az ebéd volt, erre a családok is hivatalosak voltak. A „mesterasztal” „Collatio Salutationis”-át az újkori magyarságban „beköszönő pohárnak” fordították: „tartozzek be köszönő Pohárt adni, ugjmint két tál étket minden Asztalra és égy Pecsényet, két tisztessesges kenyerral, két veder Borral”... Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár, III.k. Bukarest 1982, 489.
64. Dl. 36326. — Összeírtak még 14 barmot (pecora), 17 ökröt, 8 tehenet borjúval, 72 ménesbéli lovat (equi equacales absque poledris), 150 disznót, 225 juhot és valamivel kevesebb mint 100 bárányt, 32 ludat. — Az állatok kivételével a legtöbb idézendő leltárt már felhasználtam, *Kubinyi, Die Rolle i.m.* — Az állatokra most a jegyzetekben utalok.
65. Dl. 82259. — Volt összesen 123 ménesbéli ló (48 pecora equina és 75 equaces), 58 barom (pecora), 48 ökör, 9 bölény (?) (uros), 60 disznó, 657 juh bárányok nélkül.
66. Az első leltár: Dl. 47433. — Itt összeírtak 8 bikát, 33 ökröt, 41 borjas tehenet, 13 borjút, 272 ménesbéli lovat, 90 fiatal lovat, 35 disznót, 63 ludat, 50 nagy csirkét, 600 (!) kost, 650 juhot, 509 bárányt. — A másik leltár: Dl. 104467. — Itt 55 ökör, 19 tehen 19 borjúval, 43 tinó, 310 ménesbéli ló, 60 csikó, 110 disznó, 50 malac, 857 juh, 403 bárány volt. — Nem feltétlenül biztos, hogy ez a leltár valóban Battyánra vonatkozik, ugyanis azokat a tárgyakat stb. tartalmazza, amelyeket „ad manus Mathei Ispán in Ennyngn” adtak át. Így lehet, hogy ez valójában az enyingi leltár. A két Battyány-leltár azonban jobban hasonlít egymáshoz, mint a többihez, és olyan tárgyakat is tartalmaz az „enyngi” leltár, amelyek inkább az úr főrezidenciájához tartoznának, mint pl. Battyány Ferenc ezüstözött kardja, így inkább a battyáni kuria leltára lehetett. Lehet, hogy a volt enyingi ispán ekkor vette át Battyánt. Mindez természetesen csak feltevés, amelyet lehet, hogy a későbbi kutatás módosítani fog.

67. Dl. 95177. — Itt az állatok száma jelentősen kevesebb volt az előbb ismertetett leltárakhoz képest. Egy hátaslovat, 12 nagy és 2 egyéb ökröt, 16 tehenet és 40 disznót írtak össze,
68. Erre bármely számadásból lehetne példát idézni. Pl. Rozgonyi vajdának 1459-ben Budán két pár patkót vettek 20 dénárért, és a patkószögekért még külön 4 dénárt fizettek. Dl. 26363. Egy ló patkoltatása — a kovács munkadíja nélkül — tehát pontosan annyiba került, mint amennyit egy felnőtt férfi Budán három nap alatt élelmezésre és italtra fordított.
69. Dl. 89228. (1526.) — A — mégiscsak köznemesi — leltárakkal való összehasonlításra ld. pl. egy mágnási várét: *Gay Károly*, Somlyó várának 1498. márcz. 12-én kelt leltári töredéke, Történelmi Tár (1901) 108—109. Megadom az ottani majorság állatállományát is, ami jelentéktelenebb az idézett köznemesi leltárakénál: 22 ökör, 17 tehen, 4 kétéves, 8 egyéves és 8 ezévi borju, 23 disznó, 37 malac.
70. *Kubinyi*, Die Rolle i.m.639. — Öntárgyakra ld. még *Imre Holl*, Zinn im spätmittelalterlichen Ungarn. (Einige historische Angaben und Funde), Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 39 (1987) 313-335.
71. Meg kell még jegyezni, hogy a nemesfémből készült tárgyak arra a célra is szolgálhattak, hogy szükség esetén zálogba lehessen őket bocsátani, és így pénzhez jutni. *Kubinyi*, Die Rolle i.m. 629.
72. Érdemes lenne külföldi leltárakkal egybevetni a hazai anyagot. V.ö.pl. *Rudolf Endres*, Adelige Lebensformen in Franken im Spätmittelalter, Adelige Sachkultur des Spätmittelalters, (Veröffentlichungen, mint fenn) 32.j., Nr.5.Wien 1982, 73-104.

*András Kubinyi: Forschung der materiellen
Kultur des Mittelalters und einige
methodische Probleme*

In dem ersten Teil wird ein Überblick der bisherigen ungarischen Forschung über die materielle Kultur des Landes im Mittelalter gegeben. Es gab vielversprechende Anfänge um die Jahrhundertwende, doch nur die interdisziplinäre Zusammenarbeit brachte nach dem Zweiten Weltkrieg neue Ergebnisse. Besonders die Archeologie des Mittelalters war sehr nützlich für die Forschung.

Im zweiten Teil werden einige Aspekte des taglichen Lebens, hauptsächlich anhand urkundlicher Quellen erläutert. Die erhaltenen Rechnungen beweisen z.B. ganz klar, dass man im Mittelalter taglich zweimal gegessen hat. (Prandium und coena) Selten kann man zwei weitere Mahlzeiten beweisen: das Frühstück und eine Art von Jause. Wichtig waren aber die beiden anderen. Man kann bei Magnaten, bei den Adelligen und auch bei den Bürgern mit Hilfe der Rechnungen "Menükarten" rekonstruieren. Zweimal in der Woche: Freitag und Samstag gab es Fastenessen.

Es folgt die Auswertung einiger adeligen Inventare. Bei den im Haushalt verwendeten Gegenständen kann man ganz klar sehen, dass es keine einheitliche Inventarisierungsnorm gab. Es wurden nicht alle Gegenstände aufgezeichnet: unter einem gewissen Wert hat man die Sachen nicht inventarisiert. Darum sind die archalogischen Forschungen besonders wichtig, denn so findet man meist solche Gegenstände, die in den Inventaren nicht vorkommen. Interessanterweise gibt es keinen grossen Unterschied bei den Haushaltsgegenständen eines reicheren und eines armeren Adelligen.

SZENDE KATALIN: A SOPRONI POLGÁRSÁG ANYAGI KULTÚRÁJA A KÉSŐ-KÖZÉPKORBAN

Bevezetés

A középkori „reáliák” napjainkban egyre intenzívebbé váló kutatása olyan „tömeges források” felhasználását helyezte előtérbe, melyek az adatok fennmaradásának esetlegességét éppen nagy számuk révén képesek kiküszöbölni, és így nemcsak érdekes színfoltokat tudnak a mindennapi életből felvillantani, hanem arányaiban is hitelesebb képet adhatnak. Az egy-egy ilyen forráscsoport elemzésével nyert adatokat még a kedvezőbb forrásadottságokkal rendelkező vidékeken is szembe kell egymással,¹ a rosszabb helyzetben levő Magyarország esetében pedig elengedhetetlen ez a munka. Dolgozatom két ilyen, nagy számban fennmaradt forrásnak, a későközépkori végrendeleteknek, valamint egy szintén későközépkori szemétködőr régészeti leletanyagának egymást kiegészítő vizsgálatán alapul. A vizsgálódás színhelye a mai Magyarország területének középkori írásos és tárgyi anyaggal talán legbőségesebben rendelkező városa, Sopron.

A későközépkori (1393-1526) végrendeletek vallomása a város társadalmáról és anyagi kultúrájáról

1. A végrendelkezés és a végrendelkezők

Középkori városainkban a legnagyobb mennyiségben fennmaradt személyes jellegű iratanyagot a végrendeletek jelentik. Hogy ezek művelődéstörténeti forrásértékét helyesen ítélhessük meg, előljáróban néhány szót kell szólni arról, hogy kik, és milyen szándékkal foglalták (foglaltatták) írásba végakarataikat. Erről általánosságban tájékoztat a *Summa legum* című magánjogi kompendium², melyet a XIV. század végén állíthattak össze a közeli Bécsújhelyen, és amely Közép-Európa legtöbb városában használatban volt. Az ezzel nagyjából megegyező soproni előírásokat pedig a városi tanács 1418-ban kelt ilyen irányú szabályrendelete rögzítette.³

Az előbbi összefoglalás szerint minden felnőtt korú (fiúknál 14, lányoknál 12 év felett) jogilag független, ép elméjű ember kinyilváníthatja írásos végakarataát, ezen belül az egyháziak természetesen csak magánvagyonukat vehették számításba. A kedvezményezettek köre még ennél is szélesebb: az elítéltek kivételével minden embernek, továbbá egyházi intézményeknek (locis sacris: ecclesiis ac monasteriis) is juttathattak. Az egyenesági rokonokat persze csak igen indokolt esetben lehetett mellőzni.

Azon javak köre, melyeket a testamentumokban megemlítenek, minden értékkel bíró dolgot felelt, csak arról nem írhattak, *de quibus non est commercium*, tehát ami nem képezheti kereskedelmi forgalom tárgyát. A felsorolt javak lehetnek jelenvalóak, vagy csak a jövőben keletkezőek is. A javak mellett különböző intézkedéseket is írásba foglaltak. Az okirat érvényességét legalább két tanúnak kellett igazolni.⁴

Hogy végül is mi került be a végrendeletbe, az nem annyira a jogi megkötésektől, mint az egész aktus céljától függött. Az írásbeli végrendeletet az hívta életre, hogy az örökgyógyok a jog szerint rokonaiknak járó javak mellett más, életükben fontos szerepet játszó személyeknek, intézményeknek, mindennekelőtt az egyháznak is juttatni kívántak vagyonukból. Az ősfurma tehát a lélek üdvére tett adomány volt, mely végső soron szintén az örökgyógy üdvözülését szolgálta.⁵

Az egyenesági rokonokat illető javakat viszont nem volt szükséges felsorolni, csak a többi rokonnak és ismerősnek szánt hagyatékot. Világi viszonylatban tehát a testamentum kifejezhette a szűkebb-tágabb közösségen belüli erőviszonyokat is, és lehetőséget adott a vagyon újraelosztására.⁶

Hogyan tükröződik mindez a soproni anyagban? Az 1393 és 1526 közötti időszakból 314 végrendelet, ill. hagyatéki leltár maradt ránk. Időbeli megoszlásuk nem egyenletes (1. ábra), amit részben a forrásadottságok magyaráznak. Az 1430-as évek előtt nagyrészt két városi könyvbe vezették a végrendeleteket⁷. Ebben az időszakban honosodott meg az írásos testamentum-hagyás szokása, melyben valószínűleg a környező nagyobb települések (Bécs, Pozsony, esetleg Bécsújhely) modell szerepe érvényesült. Az 1430-1450-es évek alacsony számai a városi könyvelés rendszertelen vezetésének tulajdoníthatók. Az 1470-es évek közepétől többnyire külön oklevélen maradtak fenn a végrendeletek.

Ekkortól már egy bizonyos városi rétegen belül ez a szokás bevetté vált, egy-egy családon belül többen is éltek vele. Az egyes évekre lebontott időbeli megoszlás (2. ábra) még így is elég nagy ingadozásokat mutat. Mivel azonban a végrendelet megírása és az örökgyógy halála, ill. a végrendeletnek a tanács előtti bemutatása között⁸ legtöbbször hetek, sőt hónapok teltek el, messzemenő következtetéseket nem lehet ebből levonni. Az évi 5 végrendeletnél nagyobb értékek esetében 1495-ből van adatunk pestisjárványra.⁹ Járvány lehetett 1521-ben is, amikor az azévi 21 végrendeletből 13 mintegy másfél hónapon belül (okt.18-dec.5.) kelt, Sixt Schadenhart pedig ő maga és leánya temetéséről együttesen intézkedett.¹⁰

A fennmaradt (és az esetleg megsemmisült) végrendeletek együttesen is csak a lakosság töredékéről adnak képet. A végrendeletkezés bevett szokássá válása után, a XV/XVI. század fordulóján, az 1526 előtti emberöltőt figyelembe véve ez az arány kb. 7%. A becslés a következőkön alapul: a város lakossága mintegy 3000-3200 fő.¹¹ Ebből kb. 40% lehetett kiskorú, tehát elvileg 1800-1900 lakos végrendeletkezhetett. A város lakossága kb. 30 év alatt cserélődött ki teljesen (első gyermeke születésekor az apa átlagosan 30 éves volt)¹². Az 1495-1525 közti időből 119 soproni lakos végrendelete maradt fenn. Kb. 10%-os pusztulással számolva 131 végrendelet készülhetett, ez pedig a nagykorú lakosság 6,9%-a.¹³ Meglepően azonos eredményt hozott a végrendeletkezők és az adózók névsorának összevetése (1/b táblázat), ahol 6,3% volt azon adózók aránya, akik a későbbiekben végrendeletet hagytak maguk után. A 10%-os forráspusztulást itt is hozzászámítva ismét 6,9%-ot kapunk. Ez az arány az 1424/27-es adójegyzékekben még csak 4,1 ill. 4,5%. (1/a táblázat).

Ez a körülbelül 7% azonban korántsem volt homogén csoportja a polgárságnak, foglalkozás, vagyonosság, lakhely szerint erős eltérések mutatkoznak. A következő néhány szempont vizsgálata arra próbál választ adni, hogy a végrendeletekből az anyagi kultúrára levont következtetéseket mennyiben van jogunk általánosítani. A 314 testamentum összesen 288 háztartást jelent, mert több esetben férj és feleség egyaránt végrendelezett, míg egy személy utólagos módosítása csak 4 esetben fordult elő. A nőktől származó végrendeletek aránya 32,1% (101 db), ezek kétharmada férjes asszonyoktól, egyharmada özvegyektől származik (2/a táblázat). A férfiak között a nőtlenek számát (60 db= 19%) a köztük levő 34 pap növeli meg. A nős férfiak aránya a legmagasabb: az összes ilyen témájú irat 43,6 %-a, míg az özvegy férfiak száma jóval alatta marad az özvegy nőkének. Összességében csupa olyan családi állapotú embertől maradt fenn végrendelet, akik egy bizonyos vagyoni teljes jogú birtokosaként léptek fel¹⁴. Egyik csoportjuk (főleg a papok, valamint az özvegyek egy része) nem rendelkezett olyan közeli hozzátartozóval (házastárs, vagy törvényes gyermek), akit főörökösként megnevezhetett volna, míg más részük a főörökös mellett vett számba más világi és egyházi kedvezményezetteket.

A végrendelezők, ill. legközelebbi családtagjuk foglalkozásai megfelelnek a város középső és felső rétegében előfordulóknak, bár az arányok (2/b táblázat) néhány esetben módosulnak. Kézműves- vagy szolgáltató mesterséget űzőtt 80 végrendelet szerzője, ez a családi átfedéseket leszámítva 66 különböző háztartást jelent¹⁵.

Szamarányuk az összes végrendelezők között (25,4%, ill. családokat számítva 22,9%) nagyjából megfelel az iparosok városbeli arányának¹⁶. Az iparos-végrendeletek 23 foglalkozási ág között oszlanak meg. (3. ábra), legnagyobb arányban az élelmiszeripar van képviselve, a mészárosok (16 személy 14 családból) és a pékek (7 személy 6 családból) révén, ezt követik a bőrfeldolgozó-ipar mesterségei (8 tímár, 4 varga, 3 nyerges, 1 szíjgyártó), míg a ruházati- és textilipart 6 családhoz tartozó 7 szabó, továbbá 6 szűcs, 2 kalapos, 1 posztónyíró, és 1 takács képviseli. Azok az iparágak fordulnak elő tehát a legnagyobb számban, amelyek a város és közvetlen környéke ellátásában a vezető szerepet vitték. A fém- és fafeldolgozó iparokhoz tartozó végrendelezők száma azonban mindenképpen alatta marad e mesterségek városbeli fontosságának. A magyarázat itt talán (a kovácsok kivételével) az önálló céhszervezet hiányában keresendő. A luxusiparágak, pl. az ötvösség hiánya elsősorban a közeli osztrák városok erős versenyére mutat.

A végrendelezők legnagyobb része — ahogyan az Sopron társadalmának egészére jellemző volt — a szőlőbirtokos polgárok közül került ki. A csak szőlőbirtokból, és esetleg kiskereskedelemből élők aránya is meghaladja az 50%-ot, bár ez alacsonyabb a városi átlagnál. Mellékjövedelem-forrásként (iparúzés, nagykereskedés mellett) további 30% foglalkozott szőlőműveléssel¹⁷. A nagykereskedők és a papok (4 plébános és 1 szerzetes kivételével javadalmasok) aránya a végrendelezők között magasabb, mint a város társadalmának egészén belül¹⁸. A nemesek egy része nem lakott a városban, csak érdekeltségeik voltak itt, míg a világi értelmiségiek annyira eltérő tevékenységekkel foglalkoztak (vámos, írnok, orvos, stb.), hogy nehéz egységes csoportként értékelni őket.

A végrendelezők társadalmi összetétele tehát nem tükrözi pontosan a város lakosságának összetételét. Nemcsak az anyagi helyzet befolyásolta, hogy hagyott-e valaki testamentumot. A legszegényebb rétegek (kapások, kontárok, napszámosok, szolgák, stb.) természetesen — bár jogosultak lettek volna végrendelezésre — mint

sajnos szinte minden írásos forrás esetében, nem foghatók meg¹⁹, de az elegendő vagyonnal rendelkezők közül is inkább a mozgékonyabb, a szokásjogtól hamarabb elszakadó, szélesebbkörű kapcsolatokkal rendelkező emberek fordulnak elő. Ezért nem éri el a városi átlagot a csak szőlőművelésből élő örökhagyók aránya.

A végrendelezők vagyoni megoszlása tükrözi a város lakói közti vagyoni különbségeket, mely még a szükségképpen vagyonosabb örökhagyók közt is megmutatkozik²⁰. (4. ábra) A polgárok vagyosságának vizsgálata az adójegyzékekben feltüntetett összegeken alapul, de mert a vizsgált forrásanyag több mint egy évszázadot ölel fel, ezek az összegek nem voltak közvetlenül összehasonlíthatók. Így azt számoltam ki, hogy az egyes polgárok hányszorosát fizették az azévi egy adózóra jutó városi adónak. A Soporonban általánosan használt bécsi dénár értékingadozásai miatt az átlagos adót és a fizetett összeget a mindenkori pénzláb szerint magyar aranyforintra számítottam át (3. táblázat)²¹. Az így kapott tényleges adó/átlagos adó hányadosok (a továbbiakban: adóindex) már összehasonlítható abszolút összegek, melyeket az egyes tárgycsoportok tulajdonosainak vagyosságát vizsgálva is fel lehet használni. Óvatosságra int azonban, hogy a végrendekezés és a hozzá legközelebb eső adójegyzék dátuma között esetenként több év különbség is lehet, és hogy a fenti számításokat csak a végrendelezők kétharmadánál (206 esetben) tudtam elvégezni²².

Az összesített grafikon oszlopai azt mutatják, hogy mintánk a vagyoni megoszlás szempontjából eléggé reprezentatív, bár a végrendelezők adóindexeinek aránya a vagyonosabbak felé tolódik el: a végrendelezők az átlagos adónak átlagosan 3,8-szeresét fizették. Ezen szám mögött azonban igen nagy szélsőségek húzódnak meg, a szegény özvegyasszonytól (Suntlichin, 0,16) a nagykereskedő-patríciusig (Lienhart Ainweg, 32,4). A testamentumot hagyók 17,2 %-a (35 személy) fizetett az átlagon aluli adót, de ebből 11 özvegyasszony volt. A leggyakoribb (41,2%) az átlagos adó és annak háromszorosa közti adóindex, tehát a középrétegek vannak a legerősebben képviselve. Az azt követő csomópontok (5,5-6; 9-10,5; 15-16) a leggazdagabb iparosok (3. ábra), ill. a patríciátus kiemelkedő vagyonú tagjait jelzik. Ez utóbbiak szinte kivétel nélkül a város vezetésében is részt vettek: a leggazdagabb 26 végrendelező, ill. legközelebbi hozzátartozójuk közül csak öten nem voltak tagjai a belső tanácsnak, de ezek közül is Alföldi Bálint királyi harmincados volt²³.

A vagyoni helyzet és a foglalkozás között, bár nem lehet merev korlátokat felállítani, tendenciaszerű összefüggések több esetben megfigyelhetők. Az iparos végrendelezők vagyoni koncentrációja pl. sokkal alacsonyabb volt, mint a szőlőbirtoklásból és kereskedeleméből élőké. Az átlagnál kevesebb adót 17,3 %-uk fizetett, az átlag és annak háromszorosa között 54,3 %-uk adózott, és ez 13 %-kal meghaladja az összes végrendelezőre számított fenti értéket. Ennek megfelelően az átlag háromszorosánál is többet 28,8 %-uk fizetett, ezek voltak a patríciusok felé orientálódó, vagy soraikba tartozó kézművesek. A fent említett leggazdagabb 26-ban azonban csak Ulrich Fleischacker, valamint Grätzer Kristóf mészáros negyedik felesége és lánya, Katalin, Blasi Werfenring felesége²⁴ szerepelt közülük. Ez egyben arra is utal, hogy az iparosok között a mészárosok voltak a legjobb anyagi helyzetben, őket követték a tímárok, a pékek és a szűcsök²⁵.

A másik fontos dimenzió, amit a városi polgárság egésze és a végrendelezők összehasonlításánál vizsgálnunk kell, a térbeli elem. Hol laktak a végrendeletek szerzői? Erre az adójegyzékek, és más, helyrajzi sorrendben felvett listák alapján adhatjuk meg a választ²⁶. A lakóhelyeket 276 végrendelező esetében lehetett azono-

sítani. A lakóhely szerinti megoszlásban mutatkozó egyenetlenségek érdekes fejlődést jeleznek (4. táblázat): a korai végrendeletek többsége a külváros 2. fertályában lakó személyektől származik, ez tükröződik az 1424/27-es adójegyzékkel összehasonlítva is (1/a táblázat). 1440 előtt belvárosi lakosoktól 16, a 2. fertálybeliektől 19 testamentum maradt fenn. Úgy tűnik tehát, hogy még a városi kiváltságok megszerzése után másfél évszázaddal is az egykori váralja tömörítette a mozgékonyabb elemeket, talán azért is, mert a legfontosabb távolsági kereskedelmi utak (Bécs és Pozsony felől) ezen a külvároson haladtak át, hogy a széles piactérre vezetve kerüljék el a zárt belvárost²⁷.

A XV. sz. közepétől már a belvárosi lakosok aránya a legmagasabb, bár egy részük (főleg a Templom u. és a Kolostor u. lakosai) csak életük végére jutottak belvárosi ingatlanhoz. Ebből az időszakból a 2. negyedből iparosok és szőlőbirtokos-polgárok testamentumai maradtak fenn. Az 1., 3., és 4. negyed nagyobb telkei inkább a majorságok kialakulásának kedveztek, az ezeken bérlőkként élő kis egzisztenciák pedig nemigen végrendelkeztek. A XVI. sz. fordulóján és első negyedében a belvárosnak szinte minden részéből (kivéve az Új u.-i zsidó házakat) maradt fenn végrendelet.

A 2. negyedet az 1480-as évektől egyre inkább a papok képviselik. Az oltárjavadalmas házak²⁸, melyek éppen az ilyen célra tett végrendeletek révén szaporodtak meg, zömmel a Szt. Lélek (a középkorban Rózsa) és a Pozsonyi (Szt. Mihály) utcában álltak. Míg a XV. sz. első felében a végrendelkezők (főleg az iparosok) a Kovácsok utcájában és a Rózsa utcában laktak, a század végére a hangsúly a beneficíátus házak körzete felé tolódott el, még a világiak esetében is. Ez a körzet áterjedt a 3. negyed nyugati felére is, a Balfi és a Halász utca elejére. A 4. negyed — bár adózóinak számát tekintve az 1.-2. helyen áll a külvárosok között — csak az 1470-es évektől szerepel nagyobb számban végrendelkezők lakhelyeként. Ezek a polgárok részben a városáron kívül húzódó széles piactéren (Fapiac és Állatvásár tér), részben a várost délről lezáró, és egyben a Győr felől bevezető Hosszúsort mentén helyezkedtek el. A XVI. sz. elejére már a tősgyökeres belvárosi polgárok végrendeletei vannak többségben, a városon belüli mobilitás kisebb arányú.

Szórványos adataink alapján a különböző vagyonú örökhagyók városon belüli elhelyezkedésére messzemenő következtetéseket nem vonhatunk le. Annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy a külvárosokban elhelyezkedők adóindexe általában 3 alatt volt, ezt meghaladó értékeket az 1. (3 esetben) és a 2. negyedben (8 esetben) találhatunk, zömmel a XV. sz. közepe előtt. A legvagyonosabb 2. negyedbeliek szinte kivétel nélkül a városároktól északra húzódó Kovácsok utcájában éltek. A későbbi évtizedekben a gazdagabbaknak életük végére sikerült belvárosi házhoz jutniuk. Ennek ellenére a belvárosi végrendelkezők között is voltak, akik az átlagon alul adóztak, összesen 5 személy, közülük négy iparos, ill. hozzátartozójuk. Lakóhelyük a belváros legkülönbözőbb pontjain lehetett, míg a legtöbbet adózók határozottan annak északi felére, a Fő térre, és a belőle kiágazó utcák északi felére koncentráálódtak. A legtöbb végrendelkező (41) a Szt. György utcában élt, a Fő téren 28-an, a Templom utcában 25-en, a Kolostor utcában 11-en laktak. Az Előkapu és a Fő tér között elhelyezkedő néhány házban is kiemelkedően gazdag polgárok (pl. Lienhart Ainweg, Niklas Juding, Ulreich Seiberlich) éltek.

Bevezető áttekintésünk végén megállapíthatjuk, hogy bár a rendelkezésünkre álló forrásanyag a városi lakosság vagyoni-, lakóhely- és foglalkozás szerinti megoszlásának szinte teljes spektrumát átfogja, jelentős eltolódással kell számolni az 1480

után keletkezett, belvárosi középpolgároktól és patríciosoktól, valamint a papságtól származó végrendeletek javára. Az anyagi kultúrát illető következtetéseink ezekre a csoportokra lesznek a leginkább jellemzőek.

2. A végrendeletekben előforduló ingóságok

A végakaratok és hagyatékok írásba foglalását a múlt század vége óta több tudományág képviselői használják fel saját céljaikra. A német nyelvterületen a kutatás kezdetén a jog- és családtörténeti megközelítés volt az uralkodó²⁹. A város- és kultúrtörténeti szempontok *A. von Brandt* alapvető cikke után kerültek előtérbe. A francia feldolgozások nyelvészeti vizsgálatokkal egészültek ki³⁰. A soproni fejlődéshez legközelebb álló alsó-ausztriai területek anyagi kultúráját *G. Jaritz* dolgozza fel példamutatóan³¹.

Az előbb felsorolt területeknél sajnos szűkösebb magyar végrendeleti anyagot művészettörténeti³², néprajzi³³, kultúr- és társadalomtörténeti³⁴ szempontból is vizsgálták, tehát a nemesi, polgári, és a nagyrészt újkori paraszti testamentumokat és hagyatéki leltárakat egyaránt bevonták a kutatásba. A polgári anyag főleg felvidéki és erdélyi városokban maradt fenn, és egy részüket itt is dolgozták fel³⁵.

Sopron várostörténeti irodalmában szintén helyet kapott már ennek a forrástípusnak a felhasználása. *Házi J.* egyháztörténeti összefoglalása³⁶, és *Mollay K.* ház- és családtörténeti tanulmányai³⁷ is bőven merítettek ezekből a forrásokból. Az egyetlen, kifejezetten az anyagi kultúrára, ezen belül a lakásviszonyokra összpontosító tanulmány³⁸ a XVII-XVIII. sz-ot öleli fel.

Minden ilyen témával foglalkozó tanulmány először a forrásbázisból adódó hiányokat kell hogy számbavegye. Nyilvánvaló ugyanis, hogy nem a teljes tárgyi anyagot foglalták írásba. A legtöbb végrendeletben, főleg a vagyonosabbaknál az ingóságok említése másodlagos volt a pénzösszegek és az ingatlanok gondos részletezése mellett. A válogatási szempont elsősorban az ingóságok értéke volt. Az az alsó értékhatár, amit még figyelembe vesznek, örökgyóntként az illető vagyonossága és igény szintje szerint változik. Ezért azok a tárgyak az igazán érdekesek, amelyek a különböző társadalmi helyzetű örökgyóntoknál az értékelés határeseteit jelentik. Kellő számú végrendelet esetén tehát társadalmilag differenciáltabb képet kaphatunk a városlakók anyagi kultúrájáról³⁹. A viszonylag nagyobb időbeli keresztmetszet pedig a tárgyak dinamikus mozgását teszi megfigyelhetővé. A vagyoni helyzeten kívül még sok minden befolyásolta, hogy megemlíttettek-e egy tárgyat, vagy sem: hogy milyen kiterjedt volt az örökgyónt rokonsági köre, hogy milyen (főleg egyházi) intézmények javára miféle anyagi eszközök biztosítása volt a legcél-szerűbb. Az ilyen adományokban „jamborság és üzleti ravaszság, közösségi cél vállalása és személyes dicsőségvágy”⁴⁰ egyszerre nyilvánult meg.

Korlátot jelent az is, hogy a megemlíttett tárgyakat nem tudjuk minden esetben magunk elé képzelni. Az örökgyónt számára ugyanis csak az volt a fontos, hogy halála után a megadott leírás alapján ki tudják választani javai közül azt a tárgyat, amire ő gondolt. Reprezentatív adományoknál a tárgy anyagát és értékét hangsúlyozzák, részletes leírásra azonban ritkán volt szükség. Gyakran még azonos kifejezésekhez sem lehet egy meghatározott tárgyformát rendelni, mert a szavak egy tárgytípus több változatát is jelölhették, és az örökgyónt túlértékelhette, vagy alábe-

csülhetett egy-egy kifejezés használatával az ingóságát. Ebben a kérdésben csak a tárgyi anyag és a képes ábrázolások segítségével hívásával lehet előbbre lépni.

A részletezett nehézségek ellenére sem lesz talán érdektelen tárgycsoportonként áttekinteni az 1393 és 1526 közti végrendeletekben megemlített ingóságokat. Számuk (2014 tétel, ami esetenként több darabot is jelenthet) minőségi, leíró elemzésen kívül mennyiségi, statisztikai vizsgálatokra is alkalmas ad⁴¹.

A tárgyak tárgycsoportonkénti megoszlása (5. táblázat) a személyhez kötődő, és egyben reprezentációra is alkalmas ingóságok túlsúlyát mutatja. Ez természetesen nem tükrözi az egyes tárgycsoportoknak a mindennapi életben, ill. a családok költségvetésében elfoglalt helyét: pl. egy passauai háromtagú család a XV.sz. végén kiadásainak 80 %-át költötte élelmiszerre, 9 %-át öltözködésre, és csak a fennmaradó 11 %-ot az összes többi vásárlásra⁴², melyek esetünkben a tételeknek több mint a felét teszik ki. Áttekintésünkben a legszorosabban személyi használatú tárgyakból indulunk ki, és a csoportokon belül a főbb típusokat vizsgáljuk meg.

Ékszerek

Ez a tárgycsoport a személyes jelleg mellett első látásra nyilvánvaló értékhorozó is volt, hiszen anyaguk kivétel nélkül nemesfém, drágakő, vagy gyöngy. Az egyes tárgytypusok gyakoriságát tekintve azonban mégsem állnak vezető helyen. (Ld. 5. táblázat) Ugyanezt a tendenciát lehetett Bécsben is megfigyelni⁴³. Ez egyben azt is jelenti, hogy a polgárság viszonylag kevés ékszerrel rendelkezett, hiszen ezeket okvetlenül tovább örökölték, vagy az egyháznak ajánlották volna, ha lett volna a birtokukban, — leszámítva természetesen a temetéskor a földbe került tárgyakat. A főbb típusok megegyeztek a nemesség által használtakkal, csak számuk és értékük volt kisebb⁴⁴.

Övek (Gürtel; cingulus) — A leggyakrabban előforduló ékszer típus, (52 tétel). Anyaguk szinte kivétel nélkül ezüst, legalábbis ami a vereteket illeti. Néhány bővebb leírásból (II/5.139-140) a megkülönböztető „frawen gurtel” kifejezésen kívül két típust lehet szétválasztani⁴⁵: az egyik a lemezes öveké (plechene, geplecht — II/1.257, 290), ahol textil alapot külön nem említenek. A másik a csatokkal, vagy boglárokkal (mit spangen) díszített, általában nemesebb textilanyagokra (selyem, atlasz) felvarrtaké. Ezek aranyozott ezüst díszítményekkel, díszes kapcsokkal és a kapcsokról lelógó aranyozott láncszemekkel (II/1.303) is készülhettek. Egyes esetekben a „parten” nem a veretek alapjául szolgáló szélesebb szövetsíkot jelenti, hanem egy keskeny szegély lehetett, ilyenkor a leírásban nem az *auf*, hanem a *mit* előjárószo szerepel. (mit rotguldein parten, II/1.136 — mit roten parten, II/1.288). Az ékszerek közül a legtöbb érték-adat is az övekre vonatkozik, mert könnyen zálogba tették őket. Az összegek általában 3-6 aranyforint között mozognak, míg előfordult egy 9 Aft-ot érő női öv is (II/1.102). Kivételes lehetett Hans Kolbat nejének, Ilonának 24 Aft-ot érő ezüstöve, mely egy arasz hosszúságú megkötővel rendelkezett (II/1.418). A fenti zálogösszegek természetesen alatta maradnak a tárgyak valódi értékének⁴⁶. Az övek hosszúsága egyébként is fontos volt, hiszen így több veret, több anyagráfördítés növelhette értéküket. A több mint másfél méter hosszú övek az egész késő-középkoron keresztül divatosak voltak⁴⁷.

Gyűrűk (Ring, Vingerl; anulus) — Szintén gyakori személyes ékszer. Az összes többi ötvöstárggyal ellentétben kisebb méretük miatt ezek kevés kivétellel aranyból készültek. A részletesebb leírások alapján különböző színű drágaköveket

(türkiz, zafír, rubin) foglaltak beléjük. Egy esetben a leírás aranyozott réz foglalatot említ (II/5.139). Az egyik gyűrűn, melyet neve szerint (dawmring) a hüvelykujjon viseltek, írás is volt (uo.)⁴⁸. Érdekes még Otto Meller abroncsokból sodrott (raifflötn gewundtnen) gyűrűje (II/1.378), melyet a Boldogasszony templom plébánosára hagyott, hogy árából misét mondjon. Külön kell szólnunk a szintén aranyból készült pecsétgyűrűkről (pedschadring). A középkor végére a legtöbb soproni polgárnak, ill. családnak volt saját pecsétje, ezt esküdként, vagy tanúként való szerepléseik is szükségessé tették⁴⁹. Végrendeleteik között mégis csak összesen hat alkalommal említ ilyet 4 örökgyógyó. Ezekből is 2-2 megegyezik, mert Lienhart Vossenperger neje Schwingenhammer Bálint feleségére hagyta két pecsétgyűrűjét, aki ezeket Hans Mairnak örököltette tovább. További két esetben olvashatunk pecsétéről. Ez a kis szám talán azzal a ravatalképeken is megörökített szokással függ össze, hogy az elhunytat pecsétgyűrűjével az ujján temették el, így akadályozva meg a pecsét illetéktelen kezekbe jutását.

Gyakori női fejdísz volt a *párta* (Partten, Pertel). Végrendeleteinkben 13 darab fordul elő. Értékkörző funkciójuk miatt ezek az esetek felében férfiak testamentumában szerepeltek, de ebből viseletükre nem lehet következtetni. A párták egy része az öveknel leírt bogláros típust követi, aranyozott ezüst veretekkel, egy esetben tiszta aranyból (II/1.374). A másik csoport a gyöngyös pártáké (perlen parten) — anyagunkban 61 % az arányuk — ezek is szövet alapra lehettek felvarrva. A későbbi évszázadokban a két típus kombinációjából kialakuló gyöngyös-bogláros párták terjednek el az egész ország köznemesi viseletében⁵⁰.

A nem *párta* néven említett más gyöngyös fejékek (widel, khron) talán nem fogták teljesen körbe a fejet. A gyöngyös díszítésmód a melldíszeknél (brustuck) is elterjedt, sőt gyöngyszemeket önmagukban is tovább örökítettek.

Nyakékek (Halssgoller) és *láncok* (Khetlein) kisebb számban, főleg a vizsgált időszak második felében fordulnak elő, anyaguk arany, ezüst, gyöngy egyaránt lehetett. A többi ékszertípus: *csatok*, *boglárok* (Gesperr) szorosan az öltözékhez tartozik, általában a ruhadarabokkal együtt említik őket, ezek értékét emelték. Szintén az öltözékhez tartoztak a különböző *erszények* és *pénzeszacskók*, melyek a zsebek hiányát pótolták. A pénz mellett minden apró használati tárgyat ilyenekben tarthattak⁵¹, és az erszények selyem vagy bársony anyagukkal, gyöngyös díszítésükkel maguk is jelentős értéket képviseltek. Általában az övről lógtak le⁵², de viselheték nyakban is őket (Halspewtl, II/1.137). A divattal, ill. a hajviselettel lehetett összefüggésben a nyakláncok kis száma, és a fülbevalók és karkötők teljes hiánya.

Az ékszerek birtoklásában mutatkozó egyenlőtlenségek sarkítottan tükrözik vissza a város lakosságán belüli vagyoni különbségeket (6/a. táblázat). Az adójegyzékekből azonosítható 37, ékszerről rendelkező személy közül senki sem fizetett az átlag alatti adót, míg majdnem felük (49 %) az átlagos adó ötszörösénél is többet fizetett. Ezek az eltérések a foglalkozásokban is megmutatkoznak. Az összes ékszeremléteseknek csak 18 %-a származik iparosoktól, és ha az ezek 40 %-át birtokló mézáros családokat leszámítjuk, ez az arány 12 %-ra csökken. Az ezüst- és aranyékszerek tehát egy elég szűk felső réteg reprezentációs eszközei voltak. A javadalmas papok mindegyike szintén rendelkezett több-kevesebb ékszerrel, ezek a rövid leírások alapján megegyeztek a világi emberek által birtokoltakkal.

Az ékszerek *értékét* szinte kizárólag anyaguk jelentette, a művészi kivitel olyannyira nem becsülték meg, hogy gyakran a legszebb darabokat is beolvasztásra szánták⁵³. Az ezüst övek díszítményeit többnyire kehellyé kellett átalakítani, néhány

esetben árukat fordították misemondásra. A viseletet is kiegészítő övek mellett az ékszerek közt az aranygyűrűk voltak az igazi tezauráló tárgyak. Lienhart Vossenperger neje, Veronika pl. 13 db (II/1.303), Hans Felzhalben javadalmas pap 8 db (II/1.328) aranygyűrűvel rendelkezett, míg 4-5 db több polgár birtokában is volt. A XVI. sz. elejére fölerősödött az a tendencia, hogy egy-egy személy kezében egyre több ékszer összpontosult. Ez nemcsak Sopronban, de Alsó-Ausztriában is megfigyelhető⁵⁴. Ezért is korlátozták az ottani luxus-rendtartások, hogy a polgárok, a kézművesek, ill. a szolgák milyen értékű arany- és ezüstműt hordhattak testükön⁵⁵. A kevésbé tőkeerős Sopronban ilyen megszorításokról nincs tudomásunk.

Ruházat

Az öltözködés a külső reprezentáció legnyilvánvalóbb eszköze volt, első látásra megmutatta viselője társadalmi és vagyoni helyzetét. Megismerése a viselethez tartozó néhány ékszer kivételével csak az írott és a képi források segítségével válik lehetővé. Az elnevezések és az ábrázolt formák egyeztetése azonban gyakran nehézségekbe ütközik, a szóhasználat nem volt mindig egyértelmű⁵⁶.

A végrendeletekben megemlített ruhadarabok értékelését mégis igen fontosnak kell tartanunk: ez a legtöbbször előforduló tárgycsoport (450 említés = 22,4 %) (7/a. táblázat). A végrendelezők 40 %-a (125 fő) sorol fel ruhadarabokat, tehát a viselet nyújtja a legtöbb lehetőséget ahhoz, hogy a város anyagi kultúráját társadalmilag differenciáltan vizsgálhassuk⁵⁷. A felsőruházat több generáción keresztül örökíthető volt, egyre alacsonyabb rétegekhez juthatott el, a családtagok mellett szolgák is megörökölhették, sőt néha templomi szobrokra hagyták azokat⁵⁸.

Kabát/felsőruha (Rock; tunica)⁵⁹ — A legáltalánosabban használt elnevezés (7. táblázat) férfi, női és gyermekfelsőruhára egyaránt. A felsorolásokban egy személy több ilyen ruhadarabról is rendelkezhetett. Szabása, bélése viselője igényéhez igazodva változott. Általában ujjas, bélelt, elől gombokkal, vagy kapcsokkal ellátott ruhadarab volt⁶⁰. Soproni adataink alapján anyaga könnyebb vagy nehezebb posztó volt (ld. alább), ritkábban bársony, vagy damaszt. Több esetben prém, vagy bársony bélést is említenek a testamentumok, néha a gallért külön kiemelve (II/5.138). Hosszúságára konkrét adat nincs, de rövidebb lehetett, mint az alább részletezett Mantel, mert azt többször átalakíthatták Rock-ká, míg fordítva ez nem fordul elő⁶¹. Kicsinyítőképzős alakban (rokchlein, reckhel) is előfordul. Értéke a felhasznált szövettől és bélésanyagtól függően 3-5 fontdénár körül volt.

Köpeny (Mantel; mantellum) — Hosszú, ujjas felsőruha, melyet férfiak és nők végrendeleteiben egyaránt megtalálunk. A szabásbeli eltérésre utalnak a frawenmantel, ill. mannmantel kifejezések. Bővebb, harangalakú, talán ujjatlan változata volt a Glockenmantel (II/1.103), míg utazáshoz a Raismantel (II/1.181) volt használatos. A rock-nál lényegesen ritkábban fordul elő, és általában egy végrendelező csak egy-egy darabot említett. Az átalakításokból következően a Rock-nál hosszabb volt, szintén posztóból készült, de prémbélésről egyetlen esetben sem olvasunk. Gyermkek számára hat rőf szövet kellett hozzá, felnőtteknek több.

Díszköpeny (Schaube) — Térden alul érő, ujjatlan vagy ujjas felsőruha. A hasonló elnevezés ellenére eredete és szabása eltért a magyar subától, a Schaube egy nyaknál mélyen kivágott, gombokkal nem rendelkező, bővebb szabású öltözet volt nagy, négyszögletes gallerral⁶². Nehezebb szövetfajtából készült, gyakori például a kamelot (csemelet), és minden esetben szőrmével bélelték, melyek közt a nyestprém

és a rókaprém dominált. Egy kivételtől eltekintve csak férfiak említik, köztük is nyolc pap. A polgárok közül vagyonosabbak és szegényebbek egyaránt rendelkeztek vele. Nyugat-Európában a XV. sz. első harmadában jelenik meg, Sopronban a század utolsó nyegyedétől említik.

Bunda (Kurs, Pelz; pellicum) — Hosszú, bő, szőrméből készült felsőruha. Anyaga változatosabb és értékeesebb volt, mint a Rock és Schaubé béléseként felhasznált prémekeké: üregi nyúl hátprémje⁶³, róka, nyest, és a legnagyobb számban a szürke mókus fordul elő. A Schaubé-nál ritkábban említik, de ezt férfiak és nők egyaránt használhatták. A tulajdonosok neve mellett erre utal a Frawenkursen kifejezés is.

Mellény (Seidel) — Valószínűleg ujjatlan, az esetek egy részében szőrmével bélelt, posztóból készült, elől nyitott felsőruha. Mindössze négyen említik, kizárólag férfiak. Négy darabot sorol fel 1400-ban Weiteni Orbán javadalmas pap, köztük egy Raisseidelt is. A legkésőbbi adat 1436-ból való, úgy tűnik, a XV. sz. elején ki is ment a divatból.

Dolmány (Joppe) és *nadrág* (Hosen) — A rövid, szűk, testhez símuló felsőruha, és a még két külön szárból összevarrt, páronként említett harisnyaszerű nadrág együttes tárgyalását indokolja, hogy az esetek többségében (16 végrendelező közül 9-nél) összetartozó együttesként fordulnak elő. Ez a két ruhadarab adta a legtöbb alkalmat a kor férfiainak, főleg az ifjabbaknak, hogy a divatot naprakészen követhessék. Ezt a XV. sz-i ábrázolások is visszatükrözik, melyeken a szerelmes, táncoló ifjakat ábrázolták előszeretettel ilyen öltözékben⁶⁴. A ruhadarabok anyaga is ezt igazolja: damasztból, selyemből, vagy bársonyból készültek a dolmányok, és a nadrágok is ehhez igazodtak. Színben általában nem egyeztek meg, hanem kiegészítették egymást, pl. piros nadrág és fekete dolmány. A két darab egybetartozását az 1525. évi soproni árszabás is bizonyítja (II/6.394). Egy esetben a Hosen anyaga a Rock-éval egyezett meg (II/1.201). A nadrágok szabásáról tájékoztat Peter Göckerl pék testamentuma, amikor egy pár „wyenn hosen mytt dem gesäss”-ről rendelkezik, tehát az üleprészt külön kellett a szárákhoz illeszteni (II/1.400). A nadrág a lábfejet is borította, ezért bőr talppal látták el⁶⁵. Ez magyarázza Lienhart Steiner varga végrendeletének azon kitételét, hogy Urban Unger más lábbelik mellett 3,5 sol.den. összeggel tartozik neki „für ain par hosen” (II/1.350). A nadrág és a dolmány elterjedése minden bizonnyal nagyobb volt, mint ahogyan az a végrendeletekből kitűnik, csak testre szabottságuk, személyes jellegük miatt nem voltak mindig alkalmasak a továbbörökítésre.

Hacuka (Hazigk) — Könnyű felsőkabát⁶⁶, kamelotból, vagy posztóból. Első adatunk 1496-ból van, és a nyelvészeti érvek is csak XV. sz. végi meghonosodára utalnak. Később sem terjedt el túlságosan (4 említés), ára alapján a magyar dolmányhoz hasonlíthatott. Férfiak és nők egyaránt viselheték, főleg a polgárság vezető rétegeiben.

Ing (Phait) — ujjas alsóruha, általában, finomabb vászonból, gyolcsból készült, de selyem és pamut anyagú is előfordul. A szabása hosszabb lehetett, mert például egy gyereknek varrott inghez ugyanannyi anyag kellett, mint egy Rock-hoz (3-4 rőf). A végrendeletekben persze nem az átlagos egyszerű ingeket említik elsősorban, hanem a különlegesebb darabokat. Ezt mutatják a megkülönböztető jelzők is, melyek részben az inggel együtt hordott felsőruhára utalnak (Joppen-phait), részben a használat módjára (prust-phait, unterstas-phait, achselphait). Nők és férfiak egyaránt továbbörökíthették, de az ing említése általában a kettőnél kisebb adóindexűekre

jellemző, az ennél magasabb értékek esetében hagyatéki leltárról, vagy különleges, aranyhurkokkal díszített selyemingről van szó.

Fürdőing (Pad-phait, Pad-hemd, Pad-mantel) — Az ingek különleges csoportját alkották a fürdőben használatos darabok. Ezek szintén vászonból készültek, hosszú alsóruhák voltak, melyek a nyilvános fürdőkbe járáshoz kapcsolódtak. Egy hagyatéki leltárban fordul elő egy fürdőköpeny (pad-mantel, II/5.140).

Csuklya (Gugel) — Fejre húzott, gyakran hosszú nyúlvánnyal (zipfel) ellátott fejfedő, ami legtöbbször gallérszerűen a vállat is borította. Alsó-Ausztriában és Stájerországban divatja a XIV. sz.-ban tetőzött⁶⁷, míg Soporonban úgy tűnik, hogy szűkebb körben a férfiak az egész XV. sz. folyamán használták. Viselete olyannyira jellegzetes lehetett, hogy az egyik végrendelkező, Dorottya asszony férjét is „Gugel-ziph”-nek nevezték (II/1.299-301.).

Fejfedő (Haube) — Ismét egy gyűjtőnévvel van dolgunk, mely a selyem, vagy aranszegélyes női főkötőt és a férfi süveget egyaránt jelelhette. A jelzőkből úgy tűnik, hogy mégis inkább a kucsmaszerű, prémből készült darabokat nevezték így, a szórmék között pedig nyest, coboly, mókus egyaránt lehetett.

Kalap (Hut, Huet, Pirret) — Posztóból készült fejfedő, ahogy a vilczhuet név is mutatja⁶⁸, bár a polgári viselethez az ábrázolások szerint szorosan hozzátartozott, csekély értéke miatt ritkán említik. Hét adatunkból öt egy kalaposmesternek adott megrendelésekből származik.

Fátyol (Slair; bepolum) — Selyemből, vagy finom vászonból készült fejfedő, gyakran arany szegéllyel. Értékét anyaga mellett hosszúsága határozta meg: az hogy hány réteg szövetből készült, és így hányszor lehetett redőzni. Adataink között 2-10 réteg fátylak szerepelnek. A fátylakban kifejehető luxus a ruharendtartások egyik kedvelt célpontja volt: a stájer városokban nem volt szabad 6 rétnél hosszabb fátylat viselni⁶⁹, míg a felső-magyarországi városokban a nem előkelő rangú nőknek az arany- vagy ezüstszegélyes fejfedők használatát tiltották⁷⁰. Az értékesebb fátylak teauráló funkciót is betölthettek, egy személy birtokában akár 20 darab is lehetett. A tulajdonosokon végigtekintve meglepően magas a férfiak aránya, de ők is minden esetben nőkre (vagy az egyházra) örökítették ezeket a fejfedőket⁷¹.

Egyéb női ruhadarabok

Röviden szólnunk kell még néhány ruhadarabról, melyeket ritkán, főleg hagyatéki leltárakban említenek. Ilyen volt a vászon *kötény* (furtuech), a derekat összeszorító *fűző* (miderel), a hajba való *szalag* (pinde), és a ruha alól kilógó *uszály* (flueg under ainem frawenrokh, II/5.139). Érdekes lehetett Sági György özvegye, Margit magyarul megnevezett *jegh ruhája*, melynek árát lelke üdvére rendelték (II/1.224).

A ruhadarabok sem kerülhették el azt a sorsot, ami a legtöbb értékes anyagból készült tárgyra várt: az átalakítást. Két alkalommal olvashatunk a Mantelnak Rockká való átalakításáról (II/1.300 és 375), ami bizonyos kurtitácson kívül alábélelésből állhatott. Egyszer *férfiröckből* készítettek nőit (II/1.321). A leggyakoribb azonban a miseruhává való átalakítás volt.

Miseruha (Messgwandt; casula) — A leggyakrabban említett egyházi öltözékek (7/b táblázat). A már meglévő (papok testamentumaiban előforduló) és az újonnan vásárolt, illetve készített darabok mellett az összes említéseknek kb. 1/5-ét világi rendeltetésű ruhadarabokból (Rockból, vagy Schaube-ból) alakították

át, és az új miseruhák egy részénél is a szövet már a végrendelkező birtokában volt. Az átalakítás gyakorlatát a fennmaradt gótikus miseruhák is igazolják: anyaguk megfelel a világiak drága öltözékeinek⁷², bársony, arany virágokkal díszített damaszt, kamelot, tafota, atlasz fordul elő. Az új darabokat is figyelembe véve a fehértől a lilán és a sárgán át a kékig minden szín megtalálható, a liturgikus előírásoknál is nagyobb változatosságban. A palástszerű öltözékek összefogására nemesfém csat szolgált (II/1.178).

Nemkevésbé lehettek díszesek a *karingek* (karrokh), *miseingek* (alben) és *vüllkendők* (Umbral; humerale) melyeket szintén a javadalom alapításakor készítették, és a papok egymás között örökítették tovább. Ezek között gyöngyökkel, flitterrel díszített, arannyal kivarrt darabok is voltak.

Az áttekintett ruhadarabok szabásukon kívül anyagukkal és színükkel jellemezhetőek, és jellemezték maguk is viselőjüket. A szövetekről nyújtott alábbi áttekintésben figyelembe vesszük a még feldolgozatlan formában tovább örökített kelméket is (8/a táblázat).

Az ingfélékhez használt vászon a walisch (welhisch), azaz olasz néven szerepel, de valószínűbb, hogy ennek délnémet utánzataihoz jutottak hozzá a soproniak⁷³. Csak egyszer említenek olműtzi (ollmuntzer) vásznat, kétszer pedig sváb (swabisch) sávoilykötéses vásznat (zwilich).

Az olcsóbb morva-sziléziai, ill. délnémet szövetek származási helyei ritkán fordulnak elő, de ilyen kelméket tételezhetünk fel a rófonként 45-85 denár közti árú „tuech”-ok esetében. A leggyakoribb fajtajelölések közül a harras eredetileg Arras városában, később flandriai esetleg osztrák^{73/2} területen is készített könnyebb gyapjúszövet az egész vizsgált időszakra jellemző. A drágább pernisches (veronai) posztót, melynek rófonkénti ára 1,5 lb.den. volt⁷⁴, és az angóramecske szőréből készített kamelot (csemelet) posztót csak 1480 utáni testamentumokban említik, míg a rófonként 240-255 denárba kerülő lundisch, vagy lindisch (londoni, angol) gyapjúszövetet kizárólag 1500 után⁷⁵. A többi megjelölés a német (münicher, zawsich, harberger), morva (neunhawser, olmuntzer) flandriai (prukusch = brugge-i) ill. itáliai (perikhamer = bergamoi, acoley = aquileiai) posztókészítő központok felé mutatnak. A posztók beszerzése természetesen nem közvetlenül, hanem főleg osztrák (bécsi, bécsűjhelyi) kereskedők közvetítésével történt⁷⁶.

A többi kelmefajta közül a bársony és a damaszt volt a legelőkelőbb, szinte kizárólag nemesi származású, vagy a nemességgel kapcsolatban álló személyek említik. Az atlasz és a tafota ritkán, miseruhává való átalakításokkal kapcsolatban fordul elő, míg a szintén ritka selyem felső- és alsóruha anyaga is lehetett.

A felsőruhák (Rock, Schaubé) gyakran voltak prémmel béleelve, amit a lakások gyenge fűthetősége is indokolt⁷⁷. A papság és a polgárság körében elsősorban a rókaprém terjedt el, míg a nyest-, coboly-, és üregi nyúl prémekek zömmel a patríciusok öltözékét díszítették.

Érdemes megvizsgálni a ruhák színét is (8/b táblázat). A leggyakoribb a fekete, minden felsőruha, de különösen a Rock és a Mantel színeként. Méltóságteljes, ünnepélyes külsőt kölcsönzött viselőjének, és ezt a felfogást a túlzásba vitt színompálgal szemben az egyház is népszerűsítette⁷⁸. Vagyoni helyzetétől függetlenül minden polgárnak legalább egy fekete felsőruhával illet rendelkezni. A második leggyakoribb szín a barna volt. Ezt az ausztriai források a legcsúnyább színnek tartják⁷⁹, Soporonban úgy látszik más volt a közízlés: szinte az összes fentebb felsorolt ruha-

darab előfordul barna színben, és a tulajdonosok közül (a vagyoniilag nem értékelhető papoktól eltekintve) egy sincs, aki az átlagos adó kétszeresénél kevesebbet fizetett volna. A harmadik legtöbbször említett szín a kék. Ilyen színű szövetből mindenféle felsőruha, egy alkalommal pedig nadrág is készült. Talán csak a véletlen műve, de 1500 után az összes kék öltözék papok végrendeletében fordul elő.

A többi szín (vörös, zöld, fehér, szürke, sárga, májszínű, vasszínű, arany színű) előfordulásainak együttes száma sem éri el a fekete szín gyakoriságát. A divatos dolmányok és nadrágok tarkaságáról már esett szó, de akármilyen ruhadarab lehetett élénk színű. Ez utóbbiak esetében a papi tulajdonosok száma elenyésző. A vörös ruhadarabok tulajdonosai között többen álltak a nemességgel kapcsolatban, míg a zöld ruhák szinte kizárólag a legelőkelőbb polgárok birtokában voltak. Az egyik legritkábban említett szín a sárga, ez összhangban van a külföldön is hozzá kapcsolódó negatív képzetekkel⁸⁰. Három előfordulása azonban (ebből az egyik miseruhává átalakítás) cáfolja az ilyen nézetek kizárólagosságát⁸¹.

Az öltözékek értékének összegéről csak az esetek körülbelül 8 %-ában szerzünk tudomást. Az említésre méltó öltözékek értéke 1 és 6 lb.den. (ill. aranyforint) között mozgott. Ennél jóval olcsóbbak voltak a kalapok, melyeknek ára egy kalaposmester végrendeletében maradt fenn (II/1.394). Az átlagnál jóval többbe kerültek viszont a miseruhák, melyek készíttetésére akár 10-12 Aft.-ot is hagyhattak. A ruhák nem tartoztak a teauráló funkciót is betöltő tárgyak közé, a meglévő darabok folyamatosan használatban voltak, zálogba keveset, többnyire nemesfém tartozékokkal rendelkezőket tettek csak.

A ruhadarabok birtoklása (6/a táblázat) az ékszerekénél jóval kiegyensúlyozottabb képet mutat: a 71 meghatározható vagyonú személyből nyolcan az átlag alatti adót fizettek, az átlag nyolcszorosa felett fizetők száma pedig 14 volt. A gazdagok viseletének jellemzői közül a végrendeletekből csak az anyagokat lehet megismerni, az esetleg eltérő szabást nem. Itt a bársonyról és damasztról, továbbá a prémekről elmondottakra utalok vissza. A továbbörökítés lehetőségei széles skálán mozogtak: az egyházra hagyott darabok mellett a hasonló társadalmi helyzetű rokonok és a szegényebbek: szolgák, szolgálók, sáfárnők és az ispotály gondozottjai sem maradtak ki a felsorolásokból. Így több nemzedéken át használt, régiesebb szabású darabok is többször előfordulhatnak⁸². A hagyatéki célok között ki kell emelni Lienhart Hofmair feleségének, Barbarának rendelkezését, aki aranysegélyes selyemfátylát és legjobb fekete köpenyét (Mantel) hagyta az Úrnapi játékokra (II/1.342)⁸³.

A középkorban a férfidivat sokkal változékonyabb és sokrétűbb volt, mint a női⁸⁴, és ezt a tényt az örökösök alapján levont következtetések is megerősítik: a ruhákat említők 64 %-a volt férfi, a személyre szóló hagyatékok örökösei között 47 % a férfiak aránya. Ez az átalakítások mellett döntően az özvegy férfiak által feleségük hagyatékából továbbörökített ruhadaraboknak köszönhető. Az elnevezések is a férfidivat változatosságára utalnak: a női felsőruhák Rock, Mantel és Kursen néven fordulnak elő, míg a férfiak ezeken kívül Seidelt, Joppét, vagy Schaubét is viselhettek, továbbá Gugelt is csak férfiak hordtak.

A divat változásaira az egyes ruhadarabok előfordulásával kapcsolatban már tettünk megfigyeléseket. Nehéz azonban elkülöníteni, hogy az öltözködési szokások közül melyek voltak országosan a nemesség körében is jellemzőek, és melyek korlátozódtak a polgárságra, Sopron városára. A XV. sz. folyamán a magyar viselet több szempontból is a nyugat felé közeledett, a nadrág és dolmány általánosan elterjedt. Sopron pedig különösen a délnémet viselet hatása alatt állt, már csak a családi

kapcsolatok miatt is⁸⁶. A nyugati polgári viselet azonban maga is a nemesi öltözködést igyekezett utánozni⁸⁷, így igen nehéz a különböző irányú hatásokat elkülöníteni. A további kutatások során az árszabások vizsgálatától várhatunk elsősorban új eredményeket⁸⁸.

Az eddig felsoroltaknál jóval elnagyoltabb képet kapunk a szegények öltözködéséről, mert ők csak passzívan, a felruházásukat szolgáló kegyes hagyatékok örököseiként szerepelnek végrendeletekben⁸⁹. Általában darócposztót (loden) vetetnek az ispotály gondozottjainak, és ilyet kapott Jeronimus Siebenbürger szolgája is (II/1.103). A lodenből felsőruhát (Rockot, vagy Mantelt) készítettek. Sóvágó Vince a temetésekor a ravatalára borított fekete posztót hagyta a szertartás végeztével egy szegény emberre (II/1.316). Többször hagynak nekik összegeket ingek készíttetésére is. Saját ruháikat a vagyonosok ritkán hagyták névtelen szegényekre, inkább eladás utáni árukat kellett a nincstelenek javára fordítani.

A ruhákkal ellentétben *lábbeli* a legritkább esetben kerül elő a végrendeletekből, feldolgozott adataim között mindössze 12 darab szerepel. Ebből egy félcsizma (halbstivel) J. Siebenbürger egyik szolgájának jut osztályrészül, Andre Nachtwachter pedig jobbágyának vetet kettő pár csizmát. A többi tíz említés két varga: Lienhart Steirer és Erhard Schimmel testamentumában maradt fenn: már elkészített, de még ki nem fizetett lábbeliket sorolnak fel. Vevőkörük a városi polgármester és a polgárok mellett a város jobbágyfalvait (Balf, Kópháza, Bánfalva) öleli fel. Áraik némileg magasabbak az 1525. évi árszabásokban megadottnaknál, de nem érik el az 1532. évi értékeket⁹⁰.

Ágynemű

Ennek a tárgycsoportnak a hagyományozása több végrendeletben igen előkelő helyet kap. Míg az öltözék kifelé reprezentálta viselője anyagi helyzetét, az ágynemű a család és a szűkebb baráti kör előtt tette ugyanezt⁹¹. A viszonylag nagy számú ágyneműt (183 tétel) 52 végrendelező említéséből ismerjük, tehát egy-egy alkalommal általában egy teljes ágyszet felszerelését említik. Ez a következő darabokból állt:

Lepedő (Leilach; linteamen) — Anyaga általában vászon, sőt a finomabbakat akár papi karinggé is át lehetett alakítani (II./1.178). Lehetek „közönségesek”, vagy csíkosak, néhány esetben a hozzájuk tartozó hímzett, vagy más színű, pl. kék lepedőszélről is említés történik⁹². A lepedők szinte kivétel nélkül párosával fordulnak elő, az egyik közvetlenül a derékaljra volt terítve, míg a másik a takaró és az ágyban meztelenül fekvő ember teste közé volt téve, és végét ráhajtották a takaróra. Ezt a szobabelsőt ábrázoló képeken (főleg Keresztelő Szt. János, ill. Szűz Mária születését ábrázolókon⁹³) figyelhetjük meg.

Nagypárna, párna (Hauptpolster, Polster; pulvinar, pulvinar capitale) — Huzatuk szintén lehetett csíkos vagy sima, általában egy ágyhoz egy darab tartozott.

Kispárna (Kuss; cussinus) — Szinte minden ágyszet elengedhetetlen tartozéka volt, egy-két darab tartozott egy fekhelyhez. Nemcsak gyakorlati célokat szolgált, hanem az ágyat is díszítette, főleg a bőrrel és a selyemmel bevont darabok esetében. Ez utóbbiak értékét mutatja, hogy Steffan Barbierer neje, Margaretha a Boldogasszony templom szentsírjának díszítésére ajánlotta fel vörös selyem kispárnáját (II/1.320).

Takaró (Gulter, Deck; tectura) — Az ágy tartozékai közül a legszembetűnőbb, és így a reprezentációra is jó alkalmat nyújtott. Ezzel a rókaprém, selyem, és tafota takarók tulajdonosai éltek is. Jóval szerényebbek voltak az ispotályban a szegények számára készített darabok (egy ágygal együtt hagyományozott rókaprém takaró kivételével).

Dunyha (duchnat) — A takaróval váltakozva minden teljes ágyfelszerelésben megtalálható, további jelzők nélkül.

Derékalj (federpett) — viszonylag ritkán előforduló, tollal töltött matracféle-ség. Talán ide kapcsolható a „ploss mytters” kifejezés is.

Különböző *huzatok* (Zychen, dunyha—, párna—, ágy—), simák vagy csíkosak lehetnek, és ritkán fordulnak elő, mivel a fentebb felsorolt ágyneműket általában huzattal együtt értették⁹⁴.

A hagyományos felfogás szerint az asztali edények mellett az ágyneműk képviselték a továbbörökíthető ingóságot⁹⁵, ezért is volt a becsületos hozománnyal kiházásítás terminus technicus: „zw pett und tisch ausrichten”. A jó minőségű, tollal vagy gyapjúval töltött ágynemű több nemzedéket is kiszolgált, családon, vagy szűkebb ismeretségi körön belüli továbbörökítése több volt, mint anyagi kérdés. Ezért is szerepelnek a szegényebbek mellett a legnagyobb vagyonúak is hasonló súllyal (6./a táblázat). A legjellemzőbb azonban az átlag és annak háromszorosa között adózókra volt az ágyneműk említése. Sok javadalmas pap is intézkedett ágynemű-jéről javadalma, volt gazdaasszonya, szolgálója, vagy rokonai javára. Felsorolásai-kból az derül ki, hogy egy javadalom 2-3 rend ágyneművel rendelkezett.

Az örökösök között az említett családi vonatkozások miatt a rokonok állnak az első helyen, arányukat tovább növelné a külön nem részletezett házfelszerelések ide sorolása. Őket követik a szolgálók (ritkábban a szolgák), akiknek kiházásításához nagy segítséget jelentett egy-egy ilyen adomány.

Textíliák — ezen összefoglaló név alatt két olyan csoportról kell megemlékezni, melyek szintén a szobabelső és a hozomány fontos részei voltak⁹⁶. Az asztalterítők (Tischtuech) és asztalkendők az ingekhez és a lepedőkhöz hasonló vászonból (walisch) készültek. Díszítésükről keveset tudunk meg: egy csíkos darab fordul elő, és egy „asztalterítőre való csillag” („ayn steren auf ayn tischtuech”, II/1.266). A kéztör-lőkről (Handtuech) még szegényesebbek információink, csak pusztá létükről értesü-lünk. Mindkét textilárut ritkán említik, csekély értéküket mutatja, hogy az esetek több mint felében (18 db) csak hagyatéki leltárakba vették fel őket.

Edények

A végrendeletekben a második leggyakrabban említett tárgycsoport (220 említés, ez összesen több mint 400 tárgyat jelent, 9. táblázat). A XV. sz. Európaszerte az életkörülmények javulását, a városokban a polgári jólét konszolidálódását hozta⁹⁷. Az edények esetében ez részben régebben is használt, részben új anyagok (ón, üveg, mázas cserép, kőcserép) magasabb színvonalú felhasználását jelentette. Ez azonban nem járt együtt a hagyományos anyagok (mázatlan cserép, fa) azonnali és automa-tikus kiszorulásával, ahogyan azt az írásos anyagokkal, vagy kizárólag iparművé-szeti tárgyakkal foglalkozó kutatók gyakran eltúlozzák⁹⁸. Az edények két fő csoportja, a konyhai- és az asztali edények közül a változások, új áramlatok, elsősor-ban az utóbbiakat érintik, hiszen ezek egy tágabb ismeretségi kör felé reprezentáltak

a ház urának vagyonságát. A viszonylag ritkásan bútorozott szobákban a díszedények szó szerint a berendezés fénypontjai voltak⁹⁹. Ezzel szemben a konyhában a ház népe nagyjából változatlan körülmények között végezte munkáját. Edényfajták szerinti áttekintésünket az *asztali edényekkel* kezdjük.

Pohár (Pecher; picarium)^{99/a} A végrendeletek és az ábrázolások egybevágó adatai alapján a leggyakrabban előforduló ivóedény. Értéküknek megfelelően legtöbbször ezüsből, ritkábban üvegből készültet említenek. Bár a „pecher” szó többféle formát is jelölhet, az ábrázolások és a régészeti leletek¹⁰⁰ alapján is a jelző nélküli említések esetében a magas, karcsú, „gótikus” pohár formára kell gondolnunk. Ez a típus, mely a tágabb értelemben vett Közép-Európában mindenütt elterjedt, az Itáliában a XIII. sz. második felétől használatos üvegpohár-forma fém másolata lehetett, ahogy azt az észak-német „sulwern glas”¹⁰¹ kifejezés is mutatja. A felülete legtöbbször sima volt, esetleg a pereme körül futott körbe gyöngysordíszes, vagy más mintájú szegély. Soproni adataink között is kevés a díszítésre vonatkozó kifejezés. Ilyen a „gemyndelte pecher” (Mündelbecher), ami „szájazott”, általában négylevelű lóhere formában ívelt szájú poharat jelent; négy esetben említik. A másik forma a „geraifelt pecher” ami „pántoltat, abroncsosat” jelent; kétszer fordul elő. A harmadik kifejezés a „schinpecher”, amit az egybejáró pohárral (Haufenbecher) azonosítottam. Ez esetben nem a karcsú gótikus formára, hanem alacsonyabb, csészeszerű, hengeres oldalú pohárra kell gondolni¹⁰². (Mollay K. „esztergályozott serleg”-nek értelmezi¹⁰³.) Azonosításomat alátámasztja, hogy a három *schinpecher* említés mindegyikében 2-3 darabot említenek, melyek egy összetartozó egységet képezhettek. (A többi pohárfajtánál legtöbbször csak egyről írnak.) Figyelmet érdemel még egy kóstoló-pohárka (khost-pecherel, II/5.139) és egy németalföldi (nyderlandisch) ezüst pohárka (II/1.396).

Mert Sighart özvegye, Dorothea asszony végrendeletében négy különlegesen díszített ezüst pohárról emlékezik meg: pereg, vörös címerpajzsban pereg, fehér címerpajzsban húsvágó bárd, ill. egy félhold és két vörös csillag volt rajtuk látható. A díszítések a színekből kiindulva valószínűleg zománcozottak (gesmelczt, II/1.288-89) voltak. Ezek a jelek, címerképek, a megrendelőre, ill. a tulajdonosra utalnak. A felsorolt jelek több polgári címernek is alkotórészei voltak, sőt mindegyikük meg egyezik egy-egy soproni polgárnak az 1520-as években használt címerével^{103/a}. A végrendelet azonban 1504-ben kelt.

Más anyagból alig említenek poharakat: két üvegpohár mellett hagyatéki leltárban néhány kőcserép-edényt sorolnak fel („gleser loschytzer”, II/5.140), és esetleg az „altes stain” kifejezés (II/1.233) is erre vonatkozik¹⁰⁴.

Csésze (Schal) — Nagyrészt ezüsből készült, alacsony, öblös ivóedény, egy esetben belül aranyozták is. Ritkán, vagyonos polgárok hagyatékában említik.

Serleg/kupa (Koph; czyphus) — Félgömb alakú, mélyebb csésze, asztali folyadéktárolásra és ivásra is használatos, több esetben fedéllel (lid) is ellátott edények. Egyszerűbb változataik kevésbé vagyonos családok birtokában is lehettek, az igazán gazdagok azonban aranyozott, díszes kivitelű, egy esetben „auff dreyen fuessen” álló darabokkal rendelkeztek. Fából készült változataik a XIII. sz.-tól a XVI. sz.-ig használatban voltak¹⁰⁵, ezért fémből készült változatainak ritkaságát nem annyira kisebb gyakorlati jelentőségük, mint inkább magas értékük magyarázza. Ez az érték a 10 lb.den.-t, ill. Aft.-ot mindig meghaladta, sőt egy aranyozott darab 30 Aft.-ért volt zálogban.

Kanna (Kandel; cantera) — Általában ónból készült asztali folyadéktartó edény. A szükségszavú említésekben nem derül ki, hogy a körte-formájú testtel és ívelt, tölcseres nyakkal rendelkező típusról, vagy a felfelé kissé keskenyedő egyenes, vagy ívelt oldalú formáról (a céhkannák legáltalánosabb típusához hasonló darabokról) van-e egy adott esetben szó. Mivel a délnémet és osztrák területen a XV-XVI. sz.-ban ez a típus terjedt el jobban, és Magyarország központi területein is ismert régészeti anyagból¹⁰⁶, így a végrendeleti adatok mögött is többnyire ezt a hengeres testű ónkanna-típust valószínűsíthetjük¹⁰⁷. Egy esetben szerepel csak (II/1.198) kifejezetten hasas („pauchatt”)kanna. A kannák többsége díszítetlen (ebene) lehetett, míg az „ausgrabenn khandel” kifejezés (II/1.259) bemélyített, vésett díszű edényre utal.

A kannák legfontosabb jellemzője nem is a formájuk, hanem a méretük volt, mely a bor mérésére használatos űrmérték-rendszert követte (10/a táblázat). A legnagyobb említett méret, a „dreyhalbkandel”, ami a pint másfélszeresét jelentette, elég ritka. A pintes (pintkandel), az iccés (halbkandel) és a meszelyes (seitelkandel) nagyjából azonos arányban fordul elő. Ez utóbbival azonosíthatók a cantharus quartalis, fertilkandel és zwoächteinkandl elnevezések is. A legkisebb méret, az achtenkandel (a pint egynyolcada) szintén igen ritka. Ezek a kannák nem voltak hitelesítve, bár a mindennapos használat során borkimérésre is használták őket. Hiteles mértékek (halb- und seitelmasskandel) csak egy hagyatéki leltárban szerepelnek (II/1.266). Szintén hagyatéki leltárban fordul elő két „schenkhkhandel mit fuesslein”, amiket üzleti célú borkimérésre is használhattak.

A kannák túlnyomó többsége ónból készült, ezüsből csak az „opherkendl” nevűek. Ezek egyházi személyekkel, vagy adományokkal kapcsolatban fordulnak elő, a szentmiseáldozatokon voltak használatban. Egy alkalommal „mässene gyesskandl”-ról, azaz mosdásnál használt sárgaréz kiöntős kannáról végrendelkezett egy kovács. (II/1.353)

Kannák szinte minden olyan testamentumban előfordulnak, amelyben a háztartási eszközöket részletezik. Egy-egy végrendelező átlagosan 3-4 darabról ír, míg a hagyatéki leltárakban két alkalommal 8-8 darabot sorolnak fel. Egy háztartás alapkészletéhez tartozott a pintes, az iccés, és a meszelyes kanna; ezekből, különösen az utóbbiból, a szükségletek szerint többet is beszerezhettek.

Palack (Flasche) — Szűk szájú folyadéktartó edény volt. Ónból és üvegből egyaránt készült, de anyagát gyakran nem nevezik meg. A kannáknál felsorolt méretváltozatok közül csak az iccés (halbflasche) fordul elő. Az edény ritka említését magyarázza, hogy mivel a borospince tartozékai közé számított („ain kheller mit flaschenn”, II/5.140), annak összes kellékével együtt egy tételben is továbbörökíthették.

Tál/tálka (Schüssel; scutella) — Széles, vízszintes peremű, közepén öblösen bemélyedő edényfajta. A közepesek és a kisebbek mindennapos személyi használatra szolgáltak, míg a nagyobbakban az ételt hordták fel az asztalra¹⁰⁸. Ilyen kínálótál lehetett a „fischplatt” is. Az étkezési kultúra fejlődésével minden asztalnál ülő személynek külön fémtállal, vagy tányérral terítettek, így a módosabb házigazdának 10-20 óntálja is volt (a 12 mint a készletek alapszáma még nem volt szokásban). Nagyobb vendégvárás, vagy lakodalom esetén pedig kölcsön is kértek edényeket. Ónból, vagy fából készültek leginkább, de az utóbbiakat csekély értékük miatt nem sorolják fel. Valószínűleg a soproni későközépkori óntalak egyetlen megmaradt példánya az a darab, mely Szalay Ágoston gyűjteményéből került a Nemzeti Múzeumba¹⁰⁹.

Tányér (Teller) — A tálnál laposabb, és általában kisebb méretű asztali edények. Kezdetben elődjének, a sima kerek, vagy négyszögletes falapnak a formáját utánozta¹¹⁰, és a XV. sz. folyamán sem vált igazán anyagszerűvé a fémtányérok formája¹¹¹. Ritkább előfordulásából arra következtethetünk, hogy az óntányér Sopronban még nem szorította ki teljesen a fából készült változatokat.

Mosdótál/medence (Peck) — Legtöbbször rézlemezből domborított, függőleges oldalú, vízszintes peremű széles tálak. A szoba berendezéséhez tartoztak, a Mária, vagy Keresztelő Szt. János születését ábrázoló táblaképeken az ágy végében, egy kis asztalkán van a mosdótál elhelyezve¹¹². Az igényes munkával készült mosdófelszerelést a kézi üst (handtfass, II/1.198) egészítette ki, ez csak egy esetben fordul elő a soproni végrendeletekben.

Üst (Kessel) — Nagyméretű, öblös konyhai főzőedények. Rézből és bronzból készült változataik az északnémet területeken széles körben elterjedtek, míg Sopronban alig néhány darabbal, főleg káposztás-üstökkel (krautkessel) találkozunk. Hasonlóan ritkák ezek az edények a bécsi polgárság körében is¹¹³.

Különböző *dézsák* és *tálak* (Poting, Tretschaff, Schaffel) — ezek a fából készült, zömmel szüretelésnél és a borászatban használatos nagy edények csak hagyatéki leltárakban fordulnak elő. Ezt a felszerelést a tölcser és a hosszúnyakú korsó (angster) egészíti ki. Minden soproni szőlőbirtokos család háztartásában nagy számban voltak ilyen faedények, formájuk az újkorig megőrződött¹¹⁴.

Egyéb *konyhai eszközök*-szintén jórészt hagyatéki leltárakban felsorolt darabokról van szó, melyek rövid áttekintése segíti teljesebbé tenni a középkori soproni háztartásról alkotott képünket. A ritka említések nagyrészt a tárgyak csekély értékével magyarázhatók, hiszen minden háztartásban szükség volt rájuk. A *mozsarakat* (morser, schtossell) általában bronzból öntötték. A viszonylag sok fennmaradt példány tanúsága szerint kissé ívelt, hengeres testüket bordák díszítették: 1500 előtt függőlegesek, a XVI. sz.-tól inkább széles vízszintesek¹¹⁵. A sütő- és főzőalkalmatlanságok közé 2 *lábas* vagy *serpenyő* (phanne), néhány vasból készült *rostély* és *nyárs sorolható még*. Az *asztalon kisebb-nagyobb sótartók* (salzvessel) és esetleg az *ecetesedény* (essichvessel) álltak.

Az edények anyagai közül (9. táblázat) a legértékesebb az ezüst volt. Tisztán aranyból készült, világi rendeltetésű tárggyal az ékszereket kivéve nem találkozunk. Az ezüstitárgyak, bár néhány kupát és kannát kivéve kisebb darabok voltak, a háztartás legértékesebb részét képezték. Nem is mindenki engedhette meg magának ezt a fényűzést, általában csak az átlagos adó kétszeresénél többet fizetőkre volt jellemző, de ezen belül is kiugrik a legnagyobb vagyonúak száma. Érdekes az iparosok által birtokolt ezüstpoharak számbavétele: az összes említések 21 %-a volt náluk, de ha a leggazdagabbakat, a mészárosokat leszámítjuk, csak 11 % lesz ez az arány¹¹⁶. Az értékes ezüstkannák és -kupák közül pedig egy sem ismert iparos végrendeletéből. Ezzel szemben a városi lakosságnak lényegesen kisebb részét kitevő papság az ezüstpoharaknak több mint egynegyedét birtokolta.

Sokkal inkább jellemző anyag volt a polgárság egészére a „szegények ezüsteje”, az ón. Bár már a XII.sz. elején működő Theophilus presbyter is leírja az ónkancsók készítését, az ón forrasztását és a kiöntőcső öntését (87-89.c.), ennek az anyagnak az elterjedése a XV. sz.-tól kezdve öltött csak nagyobb méreteket. A leggazdagabb ónérc-lelőhelyek Közép-Európában az Érchegeységben voltak, így a gyártás központja is Nürnbergben, valamint a szász és cseh területeken helyezkedett el. Nem jelen-

téktelen azonban a felső-magyarországi városok, valamint Buda és Pozsony ónedény-gyártása sem¹¹⁷. Sopron iparát egyidőben 2-3 ónöntő képviselte a XV. és XVI. sz. folyamán¹¹⁸. (Az edények anyagának megítélésében azonban óvatosságra int a Dísz tér 10. sz. ház kútjából előkerült kanna összetétele: ez csak 42% ónt tartalmazott, a többi része ólom volt¹¹⁹.)

Az ónöntők legjellemzőbb terméke a kanna volt, a mesterség elnevezésére is felváltva használják a „Zinngiesser” és a „Kannengiesser” kifejezést. A könnyen, gyorsan, nagy tömegben elkészíthető mindennapos használatra való óntárgyak minden háztartásban helyet kaptak. Végrendeleti említései azonban zömmel az átlagos adó háromszorosánál kevesebbet fizetőkre korlátozódnak (10/b táblázat). A 2 és 3 közti adóindexűek jelentik azt a csoportot, amelyik már rendelkezik ezüst edényekkel is, de az óntárgyak még éppen úgy értékesek számukra. Az ennél vagyonosabbak az ónedényeket már nem tartották említésre méltónak, bár bőven rendelkeztek velük, ahogy azt két hagyatéki leltár (Hans Zirkendorferin, II/5.138-140. és Alföldi Bálint II/1.233-35) bizonyítja.

A többi anyag előfordulása az edények esetében az ezüsthöz és az ónhoz képest elenyésző. A sárgaréz (messing) és a bronz mosdótálak, üstök, ill. mozsarak anyagként szerepel kis számban. Mindegyikük import áru lehetett¹²⁰, helyi készítésükkel foglalkozó mesterekről nincs tudomásunk (leszámítva a bronz keresztelődemedencék és harangok öntésével foglalkozó iparosokat). Az üveg és a fa edények messze jelentőségükön alul vannak képviselve, ezek megismerését néhány szerencsés lelet mellett 121 elősorban a képi forrásoktól várhatjuk. A cserépedényeket illetően itt csak a kőcseréppel kapcsolatban a poharaknál elmondottakra utalok vissza.

A felsorolt asztali edényfajtáknál nehéz eldönteni, hogy *használati* avagy *díszedényekről* van-e szó. A kérdést talán nem is helyes ilyen formában feltenni, mert a vizsgált időszak még éppen megelőzi a használati és díszedények reneszánsz korban történt határozott szétválását¹²². A korábbi korszakban mindkét feladatot a normál háztartási eszközök formájában elkészített tárgyak látták el, melyek a használaton túlmenő funkciókat, a reprezentációt és a teaurálást anyaguk és mennyiségük révén tudták betölteni. Nem jelentek meg még az egzotikus, túldíszített, használatra sokszor alkalmatlan művészi alkotások. Ezt a korszakot a polgárság anyagi kultúrájában az ezüstpohár „fémjelezte”, mely célszerű formája mellett is elősorban biztos pénzbefektetés, tőkeképző tárgy volt¹²³. Az ezüstöt több tulajdonsága is alkalmassá tette erre a szerepre: nemcsak olcsóbb, de keményebb és tartósabb is volt az aragnál.

Mindezek után érthető, hogy miért hagytak olyan sokszor ezüstneműeket egyházi célra. Az ezüstpoharokból általában kelyheket, két esetben füstölőket készítettek (ld. alább a kegytárgyak alatt), míg a többi alkalommal árukat fordították misemondásra. Sohasem használati tárgyként, hanem mindig értékhordozóként, vagy nemesfém-alapanyagként szerepelnek tehát ezek az edények. Mutatja ezt az is, hogy bár az egyházra jelentős számú ezüstpoharat hagytak, a javadalmak ingóságai között kizárólag ónedényekről olvashatunk. Ugyancsak több ezüst edény volt zálogban, míg más anyaguak közül az általunk vizsgált iratok szerint egyetlen egy sem.

Az edények személyre szóló továbbörökítése esetén általában a korábbi tulajdonossal egyező vagyoni helyzetű emberekre: rokonokra, barátokra hagyták, vagy hajadonoknak hozományul hagyták őket. Néhány javadalmas pap nem feledkezett meg hűségés gazdaasszonyáról sem.

Végezetül, főleg a hagyatéki leltárak alapján próbáljuk meg egy soproni közeppolgár-háztartás fémedény-készletét összeállítani: 1-2 ezüstpohár, 4-5 ónkanna, 10 óntányér, 10-20 óntál, 1 réz mosdótál, 1 bronz mozsár, és 1 réz, vagy bronz üst. Ez a felsorolás inkább az alsó határt jelenti, jobb módúaknál az ezüstpoharak, vagy az ónkannák száma két-háromszorosa is lehet az itt megadottnak.

Evőeszközök

Ritkán említett tárgycsoport (összesen 34 említés), részben azért, mert használatuk nem volt általános minden étkezésnél, másrészt pedig mivel egy-egy személyes használatban levő darab nem képviselt jelentős értéket.

Kanál (Loffel) — A XV-XVI. sz. folyamán rövid, a fa-előképeket követő formák terjedtek el¹²⁴, széles, lekerekített végződéssel és ívelt nyéllel. A végrendeletekben ezüst-, vagy ezüst veretekkel díszített fakanalakat sorolnak fel. Ha egy-egy darab nem is volt túl értékes (a kerepesi leletben talált kanál 35 grammot nyomott¹²⁵), 10-12 darab már akár fél kg ezüstöt is tartalmazhatott, így nem csoda, hogy vagyonos örökghagyóknál is előfordul. Az ezüstveretes fakanaloknál a nyélen, ill. a nyélre húzva helyezkedtek el¹²⁶, sőt a nyelet aranyozhatták is. Az evőkanalak között tokban tartott erezett anyagú fakanállal (fladern loffel) is találkozunk (II/1.413). A tizesével emlegetett kanaloknál az ezüstpoharakhoz hasonlóan nyilvánvaló ezek értékőrző funkciója. A felsorolt 111 kanálból 84 teljes egészében ezüst volt. Az átörökítések is az értékhez igazodnak: a rokonok mellett különböző egyházi intézmények szerepelnek (a kanalakból kelyhet készítették), hat alkalommal a végrendeleti tanúk kaptak néhány ezüstkanalat fáradozásukért. Az ezüst újrafelhasználására utal a kanalat is tartalmazó kerepesi lelet, mely egy ötvös hagyatéka volt¹²⁷.

Kés (Messer) — A legszemélyesebb használati tárgyak közé tartozik, a férfiak tokban, vagy tarsolyban állandóan maguknál hordták. Azért is fordul elő kevés a végrendeletekben, mert reprezentatív jellegét csak a nyélre erősített veretek fokozhatták. Az említések felénél a kés (bizonyára a nyél) anyaga vörösréz (kupfer). Kiemelésre méltó egy ezüstveretes „fursneidmesser” (II/1.311), ami a tálalásnál használt széles, bárdszerű szeletelő kés lehetett¹²⁸.

Kegytárgyak

Ezt a csoportot két fő részre oszthatjuk: az egyházi szertartásokon használatos, és a magán-vallásgyakorlattal összefüggő tárgyakra. Az első csoport természetesen nem képezte a polgárság anyagi kultúrájának részét, sőt ezek a tárgyak a végrendeletkezés időpontjában jórészt nem is léteztek, utólag kellett átalakítani, elkészíteni, vagy megvásárolni őket. Ezzel szemben a második csoportba sorolható olvasók (rózsafüzérek) és érmek a féltett, személyes ingóságok közé tartoztak. Ezért az egyházi szertartásokon használatos tárgyakat csak röviden tekintjük át (11. táblázat).

kelyhek (Kelich; calix) — A leggyakrabban említett egyházi rendeltetésű tárgyak, melyeket ezüstpoharakból, csészékből, kanalakból, övveretekből, stb. alakítottak át, aranyozásukra pedig gyűrűket, vagy egy-egy aranyforint-érmét hagytak¹²⁹. A szűkszavú leírásokból ítélve zömmel a legegyszerűbb típushoz tartozhattak, melyek sima felületét csak kevés vésett minta, esetleg felirat díszítette. A tömeges igények miatt a XV. sz. végétől a kelyhek egyes részei, főleg a talpuk, trébelés helyett

öntéssel készültek¹³⁰. A nagyszámú kehely mellett patenáról csak egy alkalommal esik szó, ezt egy schinpecherből kellett átalakítani (II/1.359).

Keresztek (Krewcz; crux) — Részben a talpas, oltáron álló típust képviselték (ez egy esetben egyben ereklyetartó is volt, II/1.148), két alkalommal pedig nagyméretű körmeneti keresztekről van szó.

Ereklyék (Heylighum) — Sajnos nem tudunk meg többet róluk, mindkét említés a XV. sz. legelejéről való (II/1.148, 178).

A ritkán előforduló *füstölőket* (Rauchvass) szintén ezüstpoharakból alakították át. Az egyházi rendeltetésű ötvösművek közül még a *gyertyatartók* (Mössenleichttar, II/1.276) érdemelnek említést.

Az oltárok felszereléséhez tartozó *textilnemük* egy részéről, a miseruhákról, papi karingekről és vállkendőkről már esett szó, itt csak a miseruhákra varrott *casula-kereszteket* kell kiemelni. Ezek a széles, kereszt alakú hímezések tették igazán liturgikus jellegűvé a világi ruhák szövetéből készült miseruhákat¹³¹. Az *oltárterítők*, *kehelykendők* szintén díszesen hímezett kelmék voltak, csakúgy mint a *templomi zászlók* (fan), melyeket oltárjavadalmak, vagy vallásos társulatok kaptak, és a körmeneteken voltak használatban. Oltár alapítása esetén gondoskodni kellett misekönyvről (ld. alább) és *oltárképről* (taffel) is. Ez utóbbiak kitűnő alkalmat nyújtottak a donátor személyének és családjának megőrkítésére, de sajnos a reformáció időszakát nem élték túl.

A továbbiakban a magánjellegű vallásgyakorlás néhány kellékéről esik majd szó:

Rózsafűzér (Rosenkrantz; paternoster) — A késő-középkori Mária-tisztelet legfontosabb tárgyi emlékei. A rózsafűzerek népszerűségét növelte, hogy az ékszerekkel vetekedő kidolgozású darabok segítségével a legártatlanabb módon lehetett a gazdagsággal kérkedni. Anyaguk is az ékszerekének felelt meg: ezüst, gyöngy, kristály, achát, korall. Az utóbbi — különösen a kisebb maradék-darabokból is összeállítható olvasó — nem volt olyan ritka Sopronban (12 említés a legkülönbözőbb vagyoni helyzetű embereknél), mint ahogy azt a német ruha- és luxusrendtartások alapján váránk¹³². Korallból készült az első magyarországi forrásokból említett betlehem („ain chlain Jesusel und ain chlain pettel grallein”, II/6.271) is¹³³.

A tárgyak formája egyre inkább a díszes gyöngyfűzerek, nyakláncok felé közelített. Megkülönböztettek férfi és női olvasókat is (manns paternoster, ill. frauen paternoster). Különböző érméket, függőket (szív, Szt. Kristóf-medallion) is elhelyeztek rajtuk. A díszítmények közül a legkedveltebb a Bisamapfel (pézsmá-alma) volt (soproni előfordulása: II/1.359). Az áttört golyóba illatszert helyeztek, melynek gyógyító és mágikus hatást tulajdonítottak¹³⁴. A rózsafűzereken kívül különböző medallionok is elterjedtek voltak: az említett Szt. Kristóf-érme mellett Szűz Máriát, vagy az Isten Bárányát ábrázolták leggyakrabban. Az ilyen érmék terjesztése a zarándokhelyekkel függött össze¹³⁵.

Az egyházi használatban levő liturgikus tárgyak örökösei a legkülönbözőbb egyházi intézmények lehettek. A megadományozott templomok, kápolnák rangsoro-rolása csak a rájuk hagyott pénzösszegek és ingatlanok együttes számbavételével lenne teljes¹³⁶. A tárgyak megoszlása alapján készített 11. táblázat a 20 mellékollattal rendelkező Szt. Mihály plébániatemplomnak a valóságosnál nagyobb túlsúlyát mutatja. A kegytárgyak adományozása, ill. készíttetése mögött rejlő indítékok vizsgálata erre is magyarázatot ad: a legfontosabb ugyanis a feudális kegyúr gesztusának

utánzása volt¹³⁷, a méltó temetkezőhely biztosítása, és a nevüket, vagy címerüket viselő, emléküket megőrkítő tárgyak révén. Nem véletlen tehát, hogy az adományozott összegek viszonylag egyenletesebb megoszlása mellett a legértékesebb kegytárgyak a plébániatemplomban koncentráálódtak.

A rózsafüzérek örökösei között a rokonok és ismerősök mellett búcsújáróhelyek templomai (Mariazell, a bécsi Schottenkirche) is szerepelnek, ahol ezeket az ékszereket kegyképek és szobrok díszítésére is felhasználták¹³⁸.

Bútorok

A későbbi korokkal összehasonlítva a XV-XVI. sz.-i szobák viszonylag szerényen és egyoldalúan voltak berendezve. Hozzájárult ehhez az is, hogy a lakóház a munkán kívül csak az alvásnak és az evésnek volt a színhelye, a szórakozásra, a szabadidő eltöltésére házon kívül került sor. Az általános képen belül a polgárság lakásai, már csak kisebb méretük miatt is, jobban berendezetteknek, kényelmesebbeknek tűnnek, mint a nemesség otthonai¹³⁹. Állításunkat megerősítik a városi szobabelsők ábrázolásai, és a hagyatéki leltárak is. A végrendeletek azonban csak ritkán sorolnak fel bútorokat, mert ezek nagy része a ház tartozékaként azzal együtt öröklődött. Kivételt képeznek ez alól a *fekvőbútorok*, melyek a hozomány fontos részét képezték. Ezért külön gondoskodtak ezek továbbadásáról, főleg a rokonságban levő hajadonok javára. Először tehát az *ágyak* fajtáit tekintjük át¹⁴⁰:

A *Gerichtspett* a teljes, minden felszereléssel ellátott ágyat jelenti (14 említés); a *Spannpett* (Spont) maga az ágydeszka, illetve az a keret, amibe az ágyneműt behelyezték (9 db). A *Raispett* az útiágy volt, más vélemény szerint pedig az ágyak alá tolható fiók-ágy¹⁴¹, tehát mindenképpen egy kisebb, könnyen mozgatható darab (14 előfordulás). Egyes esetekben vasból is készülhetett (II/1.233). A *Pettruhe* (ágyláda) ötször, a *Himmelpett* (mennyezetes ágy) csak egyszer fordul elő, míg egy másik alkalommal külön említenek ágyhoz való mennyezetet (Himmel). Utoljára hagytam az egyszerű *Pett* tárgyalását, mely az összes fekvőbútorok 70 %-át tette ki. Ebben az esetben valószínűleg nem szilárdan megépített fabútorra, hanem a matracra kell gondolni¹⁴². Soproni adataink között megerősíti ezt, hogy Alföldi Bálint és Hans Zirkendorferin hagyatéki leltárában a *Pett*-ek (beleértve a *Vederpett*-et és a *Lidreinpett*-et is) mindig a fentebb felsorolt ágyfajták valamelyikével együtt, sőt többször kimondottan azokban (pl. „in aim spanpet...I pett”, II/1.233; „in der ersten sponnt II.peth”, II/5.139) fordulnak elő. A végrendeletekben bőségesen felsorolt ágyneműk között feltűnően kevés a matracok száma, így a velük együtt említett *Pett*-eket is annak kell tekinteni, míg a többi ágyféleség jóval ritkább említése megfelel a bútorok általában kisszámú előfordulásának.

A *tároló- és ülőbútorok* mutatják talán a legnagyobb változatosságot: az ingóságok (edények, ágyneműk, ruhák) számának növekedése a XV. sz. folyamán új bútorfajták megjelenését is eredményezte. A hagyományos ládák *lad* (14 db) és *truhe* (8 db) néven fordulnak elő, a kettő közti különbség szövegeinkből nem derül ki¹⁴³, talán a *lad* csak tároló, míg a *truhe* egyben ülőbútor is lehetett. (Erre utal a *Sydeltruhe*, (II/1.233) kifejezés.) Mindegyikben tárolhattak élelmiszereket, ágy- és asztalneműket, ruhákat és edényeket egyaránt. A ládák a gyakoribb ácsolt megoldás mellett gyalult deszkákból, asztalostechnikával is készülhettek¹⁴⁴. Kisebb, főleg ékszertartó fiókosládika volt a *Kisten* (9 db), de ugyanez volt a feladata a kisebb ládáknak (*Ledl*, *Ledlein*) is, melyeket olykor veretekkel és béléssel is elláttak (II/5.140). Az értékes

felsőruhák tárolására szolgált a magasabb *Allmar* (Gwanndtallmar), de könyveket is tarthattak benne (Allmar zu dem Bücher, II/1.200). A szekrény (Schrein) eredetileg kettő, vagy több egymásba helyezett láda volt, mely fokozatosan vált önálló bútordarabbá¹⁴⁵. Az átmenetet mutatja anyagunkban a „lad in aym schrein” kifejezés (II/1.207). Felhasználták tárolásra az üres hordókat is, Alföldi Bálint páncélokot tartott benne (II/1.234), Weiteni Orbán pedig ruhadarabokat (II/1.180).

Ülőbútorok ritkábban fordulnak elő, a tárolásra is használt lócán (Sidyel, Sidill) kívül csak két javadalmas pap említ egy-egy széket (Stuel). Az asztalok mellett inkább hosszú padok (Pank) állhattak, ezekre forrásaink között csak a rájuk borított terítők (Pannktuecher, II/5.139) utalnak¹⁴⁶.

Az asztal (Tisch) a XV. sz. előtt csak ideiglenesen összeállított bútordarab volt, és éppen korszakunkra kapta meg állandó helyét a szoba közepén, vagy egyik sarkában. A korábbi, szétszedhető forma szerint készülhetett még a XVI. sz.-ban is a Plattisch (II/2.11), ill. a csak a felső lapot jelentő Tischplatt (II/6.271). Gyakori volt az asztalnak ládával (Tisch mit der truhén), vagy szekrényel (Schreintisch) való összekapcsolása, amit a megmaradt példányok is igazolnak¹⁴⁷. Az asztalok későbbi differenciálódását előlegezi meg a *Schenktisch* (tálalóasztal, vagy pohárszék), míg az íróasztalok (*Schreibtisch*) nagyobb száma (8 db) kifejezetten a polgárságra, azon belül is a nagyobb könyvelést vivő patriciusokra volt jellemző.

A felsorolt bútordarabok és edények mellett a szobáknak kevés díszük volt. Az ország más részeihez, különösen Erdélyhez képest¹⁴⁸ szőnyegek (*Tebich*) is ritkán fordulnak elő, és mindig egyházi intézmények örökölték őket. Egy alkalommal olvashatunk keleti, pogány (haidnischer) szőnyegről, melyet Jeronimus Sibenbürger a Szt. Mihály templomra hagyott (II/1.103). A várárok menti Boldogasszony templom szintén kapott szőnyegadományt (II/6.271), míg Pongraz Frank javadalmas pap azt a szőnyeget adományozta a Sankt Wolfgang-i kolostornak, melyet öt évvel korábban ő maga is végrendeletileg örökölt Valentin Swingenhammer özvegyétől (II/1.361, ill. II/2.2)¹⁴⁹. A felsorolt darabokat valószínűleg az oltárt kiemelő pódiumra terítve, vagy a karzatról lelógatva helyezték el a templomokban.

Egyéb házberendezési tárgyak ritkán kerülnek be a testamentumokba. Egy ón gyertyatartó (stantner, II/1.303), egy lámpás (plechen latteren, II/1.140), Georg Preirer javadalmas pap tükre (spiegel, II/1.199), és Jakob Resch javadalmas pap órája (uhr, II/1.218) érdemel említést. Ez utóbbit, mely a városi időfelhasználásnak a természeti időméréstől való eltávolodását is mutatja, a Szt. Mihály templomra hagyta¹⁵⁰.

Néhány kivételes alkalommal értesülünk maguknak a házaknak a tartozékairól: épületfát, zsindelet, zsindeletszöveget említenek, tehát a cseréptető még messze nem volt általános. Ablak üvegezéséről az egyháznak tett alapítványokban olvashatunk, ezek szintén lehetőséget nyújtottak a donátor nevének, vagy címerének megörökítésére (II/1.148,181). Waldner neje, Ágnes, a kamráján, vagy a mellette levő vasajtót adományozta 1458-ban az éppen épülőfélben levő bánfalvi Szt. Farkas templom sekrestyéjének (II/1.91). Külön érdekessége ennek az adatnak, hogy Sopronból két középkori vasajtó is ismert: egy félköríves záródású, összeszegezelt lemezekből készült, vaspántokkal megerősített darab, a Soproni Múzeum régi anyagából (lelt.sz. N.1313); és egy kétszárnyas ajtó egyik fele, kis félköríves kukucskálóablakkal, a Várkerület egyik házából¹⁵¹.

A bútorokról végrendelezők vagyoni megoszlása (ld. 6./a táblázat) nagyjából megegyezik az ágyneműről írókéval, bár a bútorok jelentős részéről megemléke-

ző papok esetében nincs vagyoni adatunk. A bútorok többsége az ékszereknél, vagy a ruháknál kisebb értéket képviselt, erre utal az is, hogy az ágyakon, ill. matracokon kívül felsorolt bútorok 47 %-a csak hagyatéki leltárakban fordul elő. Kevés értékmegjelöléssel találkozunk: egy láda 1 lb.den., egy ágy 3 lb. körüli összeggel szerepel. A bútorok jórészt természetesen a rokonság, vagy a közelebbi ismerősök örökölték. Főleg az ágyak, ill. matracok közül jutott a szolgáltnak, gazdaasszonyoknak, gyónató papoknak is. Hagytak berendezési tárgyakat a javadalmak felszerelésére is, néhány darab árát pedig misemondásra szánták.

Egy XV. sz. végi háztartás bútorzatát Niklas Mautter javadalmas pap (II/1.266-68), és Alföldi Bálint (II/1.233-35) hagyatéki leltára alapján állíthatjuk össze. Két-három ágy, a hozzájuk tartozó matracok, két asztal, egy íróasztal, egy lóca, vagy láda-pad, négy-öt különböző elnevezésű ládafaéle, vagy szekrény, és egy pohárszék, vagy tálalóasztal állhatott a szobákban, ill. kamrákban.

Fegyverek

A fegyverzet részei nem tartoznak a végrendeletekben rendszeresen felsorolt tárgyak közé, a soproni anyagban csak 15 személynél fordulnak elő, és ebből is négynél hagyatéki leltárban. A szórványos előfordulásokból kockázatos messzemenő következtetéseket levonni, bár összehasonlítási lehetőséget kínál, és egyben objektív kontrollt is nyújt az 1532. évi mustrajegyzék elemzése¹⁵² (12. táblázat). Mindkét forrás adatai alapján a támadófegyverek elterjedtebbek voltak a védőfegyvereknél. Ez utóbbiakat a páncélok különböző fajtái és kétféle pajzs: a *tárcsapajzs* és a *pavese* (setztartsche)¹⁵³ képviselte. Az acélból készült páncélzat drágaságát mutatja, hogy mindössze hat polgár említi valamilyen változatát: a *harnasch* nevű, egész testet védő vérteszert; a felsőtestet védő *pantzer-t*, a bőrbéléses páncélruhát („rotes zuhantes harnasch rocklein”, II/1.195), a páncél külön összeállítható mell- és hátrészt (vorder- und hindertail). Ezt egészítették ki a térdvasak (kniepugklen), a vaskesztyűk, (plechhandschuch), a lábvért (wadel), és a különböző fejdőök (schaler, eysenhuet).¹⁵⁴

A *támadófegyverek* között a távolra ható fajták vannak többségben a testamentumokban és mustrajegyzékekben egyaránt, ez megfelel a városfalakról folytatott harc követelményeinek. A közelharcban használatos szálfegyverek a különböző *nyársak* (alspiess = angolnyárs, sweinspiess = disznónyárs) és a *tőrök* (degen) voltak, míg a vágófegyverek között a *kard* (schwert) és a *szablya* (Säbl) érdemel említést. A kardok gyakoribb előfordulását a végrendeletekben a mustrajegyzék adatai megkérdőjelezzik, míg a két szablya- említés mögött valószínűleg ugyanaz a darab áll: Michel Stadel 1499-ben „türkische säbl”-jét Hans Zirkendorffera hagyta (II/1.261), míg a fegyver jelző nélküli második említése Zirkendorfer özvegyének 1503-ban kelt hagyatéki leltárában van (II/5.140).

A *távolra ható fegyvereket* az *íj* különböző fajtái, és a puskák képviselik. A régi, egyszerű kézfej (pogen) csak egy íjgyártó, Stefan Pogner késztermékei között van felsorolva (II/1.220). Jóval elterjedtebb volt a *számszerj*¹⁵⁵, főleg szaruíves változata, az *armbrost*, *armbnst*. A fejlettebb acélíves típus (stahel) csak egy kovács és egy pék végrendeletében van képviselve. 1532-re az arány a stahel javára tolódott el. A számszerj nélkülözhetetlen tartozéka volt a felhúzó-szerkezet (winten). A gyűjteményekben fennmaradt darabok mellett a számszerj egyes alkotórészei a régészeti anyagban is előfordulnak.¹⁵⁶

A *tűzfegyverek* megjelenése szintén korszakunkra esik, 1427-től tűzmester, ill. puskaműves is működött a városban¹⁵⁷. A *szakállaspuska* a XV. sz. végén még korántsem általános, míg 1532-re ez a leggyakoribb fegyver.

A fegyverek mellett *lószerszámok* csak kivételesen, két személynél lelhetők fel, bár a lótartás ennél nagyobb mértékű volt a városban, és a kereskedők is hátsólovaikon utaztak. A lószerszámok közül a nemesség anyagi kultúráját képviseli az az aranyozott ezüst kengyel pár (II/1.418.), mely a néhai Kanizsai Lászlótól jutott Hans Kolbat özvegyéhez, Ilonához.

A fegyvereket felsorolók között nemesi származásúak, patríciusok, középpolgárok, papok egyaránt megtalálhatók, kiemelésre érdemes viszont az iparosok nagy aránya, és változatos foglalkozási megoszlása (ld. 12. táblázat). Az örökösök között a rokonok és barátok mellett egyházi intézmények is előfordulnak. A Szt. Sebestyén templomra hagyott acélíves számszerij alapján Gömöri János egy Szt. Sebestyén lövészárság létét valószínűsíti¹⁵⁸.

Szerszámok, munkaeszközök

Ezt a csoportot két fő részre oszthatjuk, a szőlőműveléssel, borászattal, illetve az iparos foglalkozással összefüggő tárgyakra. Az előbbieket — az ingatlanvagyonok között felsorolt szőlőkből ítélve — a soproni háztartások szinte mindegyikének fontos tartozékai voltak. Prés, kád, dézsa, lajt sorolható ide — ezek egy része már a faedényekkel kapcsolatban előkerült. Részletesebb felsorolásuk csak hagyatéki leltárakban várható, hiszen a ház részét képezték. Niklas Mautter hagyatéki leltárában (II/1.266-67) 28 kapát és csákányt, 3 ásót, 7 kádat, 2 prést, fél font abroncsot, 1000 szőlőkarót, 3 kádat, 7 dézsát, 3 puttonyt, és 3 teknőt írtak össze. A kapák, ásók, szőlőkarók alacsony (10-20 dénár) értékűek voltak.¹⁵⁹

A *műhelyfelszerelések*, *iparosszerszámok* említése elsősorban a szerényebb vagyonnal rendelkező kézművesek hagyatékában kap kiemelt szerepet. A 10 soproni példa közül (2 tímár, 2 kovács, 2 kádár, 1 íjgyártó, 1 szíjgyártó, 1 nyerges és 1 pék) hét iparos adóindexe egy és kettő között volt. Tanulságos a szerszámokat öröklőkön is végigtekinteni: a végrendelkező iparosok többségének nem volt fiúgyermek, vagy ha igen, más pályára, pl. papnak is szánhatták. Az egyik leggazdagabb iparos, Jacob Riemer szíjgyártó pl. szolgájára, Lassla-ra hagyta szerszámait, bár fia, Veit Riemer is élt (II/1.285). Nem volt általános az olyan végakarati, mint Benus Kürsneré, hogy fiát, Wolfgangot unokatestvére nevelje a szűcsmesterségre, és erről évente számoljon be a tanácsnak (II/1.76). Gyermeke, vagy házastárs hiányában az iparos más rokona (veje, sógora, unokaöccse) folytatta a mesterséget. Ha ilyen rokon sem volt, a mester legénye örökölte a műhelyt és a felszerelést, de erre Sopronban mindössze három példát látunk. Különösen érdekes Michel Stadel kádár példája, aki 1499-ben legényére, Stephlin-re hagyja munkaeszközeit, ő pedig egy generációval később, 1519-ben ugyanabban a Templom utcai házban már mint Steffan Pinter örökítette tovább minden szerszámát — valószínűleg részben ugyanazokat a darabokat — legidősebb fiára, Kristófra. (II/1.261,344) Peter Göckerl pék legfontosabb szerszámait: mérlegét, dagasztótéknojét, munkaasztalát szétosztotta péktársai között. A munkaeszközökkel együtt a feldolgozásra váró *nyersanyagot* (faanyagot és különböző bőroket) is megemlíti. Részben azért, hogy a mesterséget folytató személyre hagyják, részben viszont azért, mert még tartoznak ezek árával a nyersanyagot szállító iparosnak, vagy kereskedőnek. Ha a csak összecszerűen említett tartozásokat is figyelembe vesszük,

meg tudjuk állapítani egy-egy iparos nyersanyag-beszerzési körzetét. Pl. Erhard Schimel varga kirchschlagi, bécsújhelyi, neunkircheni és soproni tímárokkal állt kapcsolatban.

Mezőgazdasági termékek

A szőlőműves szerszámokról szólva a fentiekben már érintettük a mezőgazdaság legfontosabb soproni ágazatát, a bortermelést. Az alábbiakban a *bor* és az *élelmiszerek* előfordulásait vesszük sorra. A bordézsmajegyzékek szerint az adózó polgárság majdnem 80 %-ának volt szőlője¹⁶⁰, így nem meglepő, hogy a végrendelek egynegyede egy vagy több (max.12) hordó borról is megemlékezik. A menyiségek és az örökösök felsorolásából kitűnik, hogy a legtöbb esetben az adományozott bor nem a személyes fogyasztást szolgálta, hanem bármikor mobilizálható tőkét jelentett¹⁶¹. Arányait tekintve ez a tőke lényegesen nagyobb volt, mint akár az ékszerek, akár az ezüstedények formájában tezurált értékek. Egy hordó bor ára az évi terméstől függően 10-20 lb.den között mozgott — ráadásul ez az érték a szőlőbirtokok révén évente újratermelődött. Az ó- és újboron kívül (vierdiger, ill. heuriger wein) a frissen megtermelt mustot is továbbörökítették. A must-hagyományozások egy kivétellel októberben vagy novemberben történtek. A bor mellett a sör sem volt teljesen ismeretlen (II/1.283.).

A többi élelmiszer csak szórványosan fordul elő, hiszen romlandóságuk miatt nem tartoztak az ingóságok közé. Így az anyagi kultúra egyik fontos területéről, az étkezésről a végrendeletek csak néhány speciális esetben szolgáltatnak adatokat. Az egyik a halotti torok kérdése, ebből az alkalmából húst (főleg marhát), kenyeret és bort fogyasztottak (pl.II/1.32; I/3.395.). A másik a szegényeknek, az ispotály gondozottjainak szánt ételadományok és étkezési alapítványok esete¹⁶². Ezek is bor és hús vásárlásáról intézkednek. A hús tehát még a szegények étkezésében is jóval fontosabb szerepet kapott, mint a későbbi korokban. A többi élelmiszer (a füstölt disznóoldal, zsír, ecet, sajt) nagyrészt hágyatéki leltárakban előforduló viszonylag tartósabb áru. A gabona, vagy búza nagy mennyisége a XV. sz. fordulójától az önellátás ismételt térhódítását mutatja. Kiemelésre kívánkoznak az importált fűszerek (bors, sáfrány)¹⁶³, bár sáfrányos kertek a Nyugat-Dunántúlon, sőt Sopron határában is voltak (II/1.132,224,234). Szintén importból származott a hordószámra behozott hering, melynek áráért többek között a városi szakács is tartozott Hans Zirkendorfernek (II/1.282).

Az állattartásról szintén nyerünk adatokat. A legtöbbszor említett, és legnagyobb számban tartott állat a ló volt, mely a személyes reprezentációtól a kereskedésen át az igavonásig bárhol felhasználható volt. Nagy tételben kereskedtek vele, amit az Alföldi Bálint tulajdonában levő 200 darab ló is bizonyít (II/1,235). Ugyancsak az övé volt az a hat ló is, melyet Lozsba menet Wolfgang Rauchtól vettek el (II/1.242). A halotti áldozatok körébe sorolható Wolfgang Moser fiatal lova, melyet egy páncéllal együtt „zwm opher” a Ferences kolostorra hagyott (II/1.195). Hasonlóan gyakran fordul elő a tehén, ökör, vagy borjú, de nem a gazdag kereskedő-patríciusok, hanem a szerényebb jövedelmű (kettő kivétellel 2 alatti adóindexű) polgárok és özvegyek végrendeletében. Lényegesen ritkább a sertések és kecskék, juhok megemlézése, mivel ezek kevesebb értéket képviseltek. Az esetek többségében javadalmas papok örökítik őket gazdaasszonyaikra, csakúgy, mint a baromfiakat. Az állattartás és a lakóhely összefüggésének vizsgálatánál (ld.6/b táblázat), figyelembe kell venni, hogy a bel-

városban lakók többsége is rendelkezett külvárosi majorságokkal. A külváros 2. negyedének magas aránya több javadalmas papnak köszönhető. Felsorolásai alapján a javadalmakhoz tartozó állatok mellett a papok saját tulajdonában is jelentős állatállomány volt.

Speciális, a polgárság által ritkán űzött foglalkozás volt a méhészet. A szűcs céh egy később nemesi környezetbe került özvegytől 8 méhcsaládot (peynnstögk, II/1.416) kapott. Többször találkozunk a méhészet végtermékeivel, a mézzel és főleg az egyházaknak gyertyakészítésre adományozott méhviasszal. A mezőgazdasághoz és a kereskedelemhez egyaránt kapcsolódnak a lóvontatású, vasalt tartozékokkal rendelkező kocsik. Jelenlétük a borszállítás miatt szinte minden háztartáshoz hozzátartozott, és a bel- és külvárosi házak építészetére is hatással volt.¹⁶⁴

Könyvek

Bár nem annyira az anyagi, mint inkább a szellemi kultúrához kapcsolódik, és a papság mellett csak a polgárságnak igen kis részét érinti, foglalkozni kell a végrendeletekben felsorolt könyvekkel, mivel a város életéhez a könyvkultúra, az olvasás, és az ezek nyomán fellépő szellemi mozgalmak is hozzátartoztak. Az egy és negyed század (1400-tól 1523-ig) alatt felsorolt több mint 100 könyv alig 8 %-a származott világi személyektől. Ezek sorában 3 iparos (Michel Stadel, Klaus Malczer, és Peter Göckerl), 2 patrícius özvegye és egy polgár található, míg további hárman (1 kereskedő és 2 özvegy) rendelkeztek misekönyv vásárlásáról oltáralapítványuk számára.

A könyvek tartalmi megoszlása összhangban van tulajdonosaik igényeivel: a világi tárgyú művek igen ritkák, közülük a Gesta Romanorum két előfordulása (II/1.86,413), a Nagy Sándor-regény (II/1.86), a Vita philosophorum (II/1.200), a Septem mirabilia Mundi (II/1.180) fordul elő, továbbá az egyháztörténeti vonatkozású Vallerianus (a keresztényüldözésekről írott mű, uo.), egy „régí legendáskönyv” (II/1.199) és a szentek életrajzát tartalmazó Lampertica Historia (II/1.355). A „Judith” című könyv (II/1.198) dramatizálva tartalmazta az ószövetségi történetet¹⁶⁵. Ezenkívül 1 jogi, 1 matematikai és 2 grammaticai mű kivételével csupa teológiai munka volt a soproni végrendelezők birtokában.

Teljes Biblia-kiadások és hozzájuk kapcsolódó rendszeres magyarázatok viszonylag kisebb számban szerepelnek, míg Peter Göckerl pékmester kimondottan német nyelvű evangéliummal rendelkezett (II/1.400). A legtöbb könyv az istentiszteletekhez volt szükséges, vagy a gyakorlati teológia céljait szolgálta. Az előbbieik között elsősorban a misekönyveket kell számba venni, ezekből minden plébániai jogú templomban kellett lenni¹⁶⁶. Később az oltár-alapításoknál is nélkülözhetetlen felszerelési tárgy volt a misekönyv, ilyen értelemben gondoskodtak az alapítók vásárlásukról (II/1.146, 178,202, 213). A különböző szertartásrendek közül az esztergomi és a passauai ordo volt ismert a városban (II/1.198).

A napi zsolozsmák elmondásához nélkülözhetetlen breviáriumokkal (Taczapuecher = Tagzeitbücher) is szinte minden pap rendelkezett. Különleges azonban Peter Göckerl magán-használatra szolgáló imakönyve (petpiechel, II/1.400). Ezek mellett az egyházi év különböző időszakaihoz vagy szentekhez kapcsolódó (quadragesimal, De tempore) prédikációskönyvek, szentbeszéd-gyűjtemények voltak a legelterjedtebbek, hiszen ezek a papok, hitszónokok mindennapi munkáját könnyítették meg. Közülük a legnagyobb népszerűségnek Thomas Ebendorfer von Hasel-

pach művei örvendtek, szerzőjük a XV. sz. első felében a bécsi egyetem rektora volt, és Magyarországon is járt¹⁶⁷. Megtalálhatók a gyűjteményekben Szt. Vince beszédei (II/1.413), Jacobus a Voragine böjti prédikációi (II/1.180), sőt Temesvári Pelbárt Pomeriumának két része is¹⁶⁸.

A filozófiai, ill, teológiai művek nem mozogtak túl széles skálán: Albertus Magnus Naturaliája, a Summa Pysani, Aquinói Szt. Tamás egy munkája mellett Angelus de Calvasio olasz ferences, és a később eretneknek tartott XIII. sz.-i Amalrich von Beno írása érdemel figyelmet.¹⁶⁹

A könyveket birtokló egyházi személyek felsorolásától eltekinthetünk, mert az eddigi kutatásban ez a szempont érvényesült leginkább. Mindenképpen ki kell emelni az 1400-ban 18 könyvet felsoroló Weiteni Orbán javadalmas papot¹⁷⁰, a ritka filozófiai és teológiai művekkel rendelkező, 1481-ben elhunyt Georg Preirert¹⁷¹, és Blasi Schwarzot, aki 1523-ban 12 kötetet hagyott fivérére, Imrére.

A fentiekben felsorolt dátumokból kitűnik, hogy a könyvek egy része kézirat volt, részben pergamenre, részben papírra írva. A nyomtatványok nagyobb arányú elterjedésével csak a XV. sz. utolsó két évtizedétől számolhatunk. Bár csak két alkalommal jegyzik meg a könyvekről, hogy nyomtatottak, a XVI. sz. elején már ezek lehetnek többségben. A könyvek kötéséről Weiteni Orbán kivéve ritkán emlékeztek meg, a leggyakoribbnak a piros és a fehér bőrkötés tekinthető. A könyvek értékét csak kevés esetben jegyezték fel, szörványos adatokból azonban viszonylag magas összegekről értesülünk. Weiteni Orbán egy ezüst kupája áráért (tehát legalább 10 lb.den. körüli összegért) csináltatott misekönyvet (II/1.178). A Georg Preirer tulajdonában levő „Panthology” legalább 9,5 lb.den. értéket képviselt (II/1.199). A székesfehérvári tanács Sopron városához címzett értesítése szerint a néhai Miklós gvárdián által eltulajdonított breviárium 16 aranyforintot ért¹⁷². A fent említett Haselpach-szentbeszédek gyűjteményéért Bécsben 1462-ben kötetés nélkül 5 lb.den.-t kellett fizetni a másolónak¹⁷³. A felsorolt árak mind kéziratokra vonatkoznak, a nyomtatott művek valószínűleg olcsóbbak voltak.

A könyvek örökösének köre megegyezik a tulajdonosokéval: név szerint felsorolt papok, vagy egy-egy misealapítvány kapta meg őket. Előfordult, hogy tanulmányaikat végző ifjakra hagyták a könyveket, vagy rokonaikra, akik szintén lehetnek egyházi személyek. Teljes bizonyossággal világi személyre csak két esetben hagytak könyvet: Georg Preirer a már említett Judith című művet a polgármesternek adományozta (1481-ben ez valószínűleg Christoph Herb volt¹⁷⁴), míg Peter Göckerl pék német evangéliumát és imakönyvét Paull Schitzner (Schützner) polgárra hagyta.

Mi maradt meg ezekből? Sopron szerencsés sorsának köszönhetően több mint 100, 1524 előtt kiadott könyv található jelenleg is a városban¹⁷⁵, nagyrészt az evangélikus konventi, ill. líceumi könyvtárban. Ezek egy része természetesen csak később került ide, egy másik csoportjuk azonban meglepő egyezéseket mutat a végrendeletekben levő felsorolásokkal. Bár az érintett könyvek egyikében sincsen a testamentumot hagyó papoktól származó possessor-bejegyzés, az azonosításnak ellentmondó tulajdonos-megjelölések, ill. a könyvek későbbi behozatalára utaló kötések sem fordulnak elő. Hipotézisünket megerősíti, hogy az esetleg azonosítható kötetek egy kivétellel két javadalmas pap, Wolfgang Flachel és Blasi Schwarz hagyatékát képezték, az előbbtől négy, az utóbbtól hat könyv jön számításba (13. táblázat)¹⁷⁶. Ezek a művek a Gesta Romanorum mellett általában prédikációgyűjtemények. A kérdést pozitív bizonyítékok hiányában teljes bizonyossággal nem lehet eldönteni, tisztázásához a művek példányszámának és elterjedtségének vizsgálata járulhatna hozzá.

Az írásbeliség ismerete természetesen jóval elterjedtebb volt, mint a könyvek birtoklása. Bizonyítják ezt a bútorok között tárgyalt íróasztalok mellett a pecsétgyűrűk, és a családi üzleti vonatkozású levelek és elszámolások említései is¹⁷⁷. A pecsét-használat személyhez kötődő, szabályozott voltára utal Hans Zirkendorfer özvegye, Barbara hagyatéki leltárában a következő kitétel: „idem sein silbreins sigill ist hewt (a leltár elkészítésének napján) zeerslagen...und khrafftlös wordenn“ (II/5.140).

3. Összefoglalás: városi emlékek — polgári életmód

Áttekintésünk egyik tanulságaképpen azokat a jelenségeket és tendenciákat szeretnénk összegyűjteni, melyek a korszak egészéről alkotott képen belül megkülönböztetik a polgárság anyagi kultúráját. Feladatunkat megnehezíti, hogy a nemes-ség és a parasztság köréből nem rendelkezünk időben olyan folyamatos, térben olyan egységes forrásanyaggal, mint a polgárság esetében¹⁷⁸. Így az anyag feldolgozása során szerzett szubjektív benyomások is helyt kell hogy kapjanak az alábbiakban.

Elsőként a célszerűsége törekvést emelném ki, azt az igényt, mely a polgárság általunk legjobban vizsgálható felső rétegében mindenképpen megvan: hogy környezetük minél kényelmesebb, minél „használhatóbb” legyen számukra. Ez megmutatkozik a berendezés fokozatos differenciálódásában, újfajta bútordarabok: íróasztal, könyvszekrény, pohárszék megjelenésében éppúgy, mint az ágynemű mennyiségének megnövekedésében. Ugyanezt tükrözi a különféle szövetek importjának alakulása is. A távoli vidékekről származó (flandriai, angol) posztók kereskedelmében való részvétel nemcsak üzleti vállalkozás volt, hanem a polgárság körében jelentkező újfajta igényeket is kielégítette¹⁷⁹.

A praktikus szemlélet legszembeötlőbb megnyilvánulása pedig az edények anyagának célszerű megválasztása volt. A 9. táblázatból is kitűnik, hogy amelyik edényfajta fémből gyakran fordul elő, azt az összehasonlításként vizsgált későközépkori leletegyüttesben (Sopron-Fabricius ház¹⁸⁰) nem, vagy alig találjuk meg. A poharak esetében az ellentmondás az ezüst edények teauráló szerepével magyarázható. Az egyoldalú, díszítetlen kerámiaanyag mögött a városi lakosságnak a falusítól minőségileg különböző életnívója húzódik meg. A polgárság igényeit differenciáltabban, fémek, üvegek, importárúk fokozott bevonásával, minden célra a legmegfelelőbb anyag felhasználásával tudta kielégíteni.

A gyakorlatias felfogás persze nem jelentette azt, hogy a polgárságnak ne lettek volna reprezentációs igényei. Mintaképük a köznemesség felső rétege volt, de szűkebb anyagi lehetőségeik nem engedték meg a nemesi életforma külsőségeinek utánzását. Az öltözék díszei és az ékszerek — bár formájukban nem tértek el a nemesség által viseltektől — még a legvagyonosabbaknál is csak ezüsből készültek, és ugyanez jellemző az edénykészletre is. A teauráló jellegű tárgyak száma a polgári háztartásban viszonylag alacsony¹⁸¹, és ezek birtoklása is döntően a legvagyonosabbak kiváltsága, azoké, akik az átlagos adó kétszeresénél többet fizettek.

A különleges berendezési tárgyak, vagy ékszerek ritkaságát mutatja, hogy még a rendelkezésünkre álló végrendeleti anyagban is, mely a lakosság alig 7 %-ától származik több olyan tárggyal is találkozunk, amely két testamentumban is előfordul: aranygyűrűk, egy török szablya, egy keleti szőnyeg, több egyházi és világi könyv és feltételezhetően néhány címeres ezüstpohár esetében is ez a helyzet. Ha a végren-

deledek leírásai bővebbek lennének, bizonyára még további példákkal folytathatnánk a sort. Ez egyben azt is mutatja, hogy a polgárság felső rétege zárt elitet képezett, mely nemcsak a házasság körét, hanem az értékes tárgyak mozgásának kereteit is bizonyos mértékig meghatározta.

A különleges tárgyak, luxusáruk, de a szövetek nagy része is külföldi iparosok műhelyeiből került ki, és Sopronban ez a nyugati orientáltság még sokkal erősebb, mint az ország többi városaiban. Ez a legtöbb tárgy esetében a területi jellegzetességek elhalványodásával járt, a kerámiában viszont a keletausztriai és nyugatmagyarországi területek közti sajátos átmeneti műhelygyakorlat kialakulását eredményezte. A helyi ipar nem túl magas szintjéhez az is hozzájárult, hogy a felhalmozás egyértelműen a mezőgazdaságba irányult. Az a polgár, aki mestersége, vagy kereskedelmi tevékenysége révén egy bizonyos tőkét tud szerezni, szinte kivétel nélkül szőlőbirtok vásárlására fordítja azt. A kereskedelembe is döntően a bor kivitelével kapcsolódik be a város lakossága.

Az írásos források esetünkben a régészeti anyag összetételének jobb megértéséhez is hozzásegítenek, a leletegyüttes viszont a mindennapi tárgyak felszínre hozása révén teljesebbé, kézzelfoghatóbbá tette a végrendeletekből kialakuló képet. Ugyancsak a régészeti anyag segíthet majd hozzá a történeti forrásokban alig-alig megfogható szegényebb városi lakosság életének vizsgálatához is.¹⁸²

JEGYZETEK

1. *Jaritz* 1980. 53-54.
2. Alexander *Gál*. Die Summa Legum brevis, levis et utilis des sogenanntem Dr. Raymundus von Wiener Neustadt, Weimar, 1926. — az elterjedésre I. a bevezetést, 1-18.; *Kubinyi A.*: Budapest története a későközépkorban, Budapest története II.k., Bp., 1973. 166-167.
3. *Házi* II/1. 160.
4. A tanúk, a végrendelekből fentebb kizártakon kívül nem lehettek nők („que propter fragilitatem sexus facilliter corrumpuntur”), továbbá a kedvezményezettek között számba jövő érdekeltek, tehát a kizárólag papok előtt tett végrendelet érvénytelen volt. Ezt a soproni szabályrendelet is hangsúlyozza.
5. *von Brandt* 1973. 17-18.
6. *Tárkány-Szűcs* 1980, 726.
7. *Házi* II/1. Bevezetés V-VII, I. városi könyv: II/1. 1-139., II. városi könyv: II/1. 140-177.; *von Brandt* 1973. 6.
8. *Házi* II/1. 159. A végrendeletet 1 hónapon belül kellett a tanács előtt bemutatni.
9. *Házi* II/4. 391.
10. A városi tanács 1522. jan. 13. után kelt kérelme Mária királynéhoz, hogy támogassa a zsidóknak Sopronból való kiűzését (közli: *Pollák Miksa*: A soproni zsidóság története, Bp., 1896. 277-8) mégsem ír egyértelműen járványról, pedig ezt biztosan a zsidók számlájára írták volna. A „die ain gantz Jar mit gemain stat nicht mitleiden” kifejezés inkább az adózásra utalhat. A forrásra Dávid F. hívta fel figyelmemet.
11. *Szűcs* 1955. 41.
12. *Granasztói György*: A polgári család a középkor végi Magyarországon, TSz XXV. (1982) 618.
13. Összehasonlítással: a falvakban és a mezővárosokban a XVIII.sz.-ban a lakosságnak mintegy 2-3%-a végrendelezett, míg az 1904-es felmérés az országos átlagra 9,3% -ot eredményezett. (*Tárkány-Szűcs* 1980, 727-8.)
14. Hajadon lányokról azért sem valószínű, hogy végrendeleztek, mert nagykorúságuk elérése után nem sokkal férjhez mentek.
15. *Szende Katalin*: A soproni iparosok végrendeleteik tükrében (1400-1526) — VI. Kézművesipartörténeti Szimpózium, Veszprém, 1989. 109-116.
16. *Szűcs* 1955. 45-47.
17. Ez a 80% is inkább minimális érték, mert nem vettem bele a javadalmas papokat, akik javadalmaik révén szintén jórészt szőlőbirtokokból szereztek jövedelmüket. L. még: *Szűcs* 1955. 54-56.
18. *Szűcs* 1955. 40., 86.j.
19. *von Brandt* 1973. 12-13. Hasonló következtetésre jut, és az igen gazdag rétegek viszonylag kisebb számát hangsúlyozza *Jaritz* 1977. 174-5.
20. A város egészének vagyoni koncentrációja is (*Granasztói György*: A középkori magyar város, Bp., 1980. 229. az 1459-es adójegyzékek alapján) a szélsőségek közti különbségek mellett a középrétegek jelentőségét mutatja, és ez eltér a korabeli európai nagyvárosoktól.
21. Az aranyforint dénárösszegének meghatározásához felhasznált irodalom: *Huszár Lajos*: Pénzforgalom és pénzügyviszonyok Sopronban, Sz. 105 (1971) 1161-1167., vö.: *Magyar-Zsidó oklevéltár IV.*, kiad. és bev. *Kovács Ferenc*, Bp., 1938. 449-451.; *Richard Perger*. Wolfgang Holzer, Aufstieg und Fall eines Wiener Politikers im 15. Jh., Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien 41 (1985). A cikkre Kubinyi A. hívta fel figyelmemet. Az 1480-as évektől a számítási egységként használt 300 dénáros váltást vettem alapul.
22. Különösen fájó ez a hiány a nem adózó papság esetében, akik a legrészletesebb végrendeleteket hagyták hátra.
23. *Kubinyi András*: A kincstári személyzet a XV. sz. második felében, Tanulmányok Budapest Múltjából XII (1957), 33. jegyz.

24. *Mollay* Károly: Családtörténet és társadalomtörténet (az 1532. évi soproni mészárosok), SSz XLII (1988), 298-99.
25. 15. jegyz. 109-110.
26. *Dávid* Ferenc: Sopron belvárosának házai és háztulajdonosai 1523-tól 1645-ig (kézirat). *Uő.* A soproni ó-zsinagóga. Bp. 1978., 12-33. — hálásan köszönöm Dávid Ferencnek, hogy a fenti időhatároknál bővebb, 1379-ig visszamenő kéziratába betekintést engedett, és hogy munkámat idejét nem kímélve számtalan értékes tanáccsal támogatta. A külvárosi adószedési sorrendre: *Mollay* Károly: Sopron a középkor végén, SSz X (1956), 32.
27. *Holl* 1979, 128.
28. A javadalmas házak beazonosításában *Thirring* Gusztáv: Sopron házai és háztulajdonosai 1734-től 1939-ig. Sopron, 1941., és *Kaleschiák* Péternek a Szt. Mihály templom oltáiról készített lajstroma (kiadta: *Póda* Endre: A soproni katolikus parochia története. Sopron, 1892. 59-63.) használható fel.
29. *von Brandt* 1973, 6-10. a régebbi irodalommal. Vö. Georg *Simmacher*. Die Fuggertestamente des XVI. Jahrhunderts. Tübingen, 1960.
30. Marguerite *Gonon*. La vie quotidienne en Lyonnais d'après les testaments, Macon, 1969. — *Uő.* La vie familiale en Forez au XIVe siècle et son vocabulaire d'après les testaments. Paris, 1961.
31. *Jaritz* 1977, 1978, 1980.
32. *Entz* Géza: Középkori végrendeleteink művészeti vonatkozásai, Művészettörténeti Értesítő II (1953), 171-175. — *MMűv*, 157-162 (*Marosi*/Erőd tanulmánya).
33. *Tárkány-Szűcs* Ernő: Vásárhelyi testamentumok. Bp., 1961. — *Uő.* Makói parasztok végrendeletei. Ethnographia 1974, 493-512. — *Sz. Kőrösi* Ilona: Kecskeméti testamentumok a XVIII.-XIX. sz.-ból. Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében 1984, 119-125.
34. *Kubinyi* 1985. — Kutatástörténeti összefoglaló: 611-18.
35. *Demkó* 1892. — *Jakó*, 1957.
36. *Házi* 1939.
37. *Mollay* 1941. — Továbbá *Mollay* Károly: Háztörténet és várostörténet (a Szt. György.u.3.sz. ház) SSz XIII (1959), 120-134., *Mollay* 1989. 34-5, 38-9; 134-143.
38. *Askercz* 1976.
39. *Kubinyi* 1985, 616-17, 633. — *Jaritz* 1977/b, 249. — *Jaritz* 1980, 58.
40. *MMűv* 158. (*Marosi*/Erőd tanulmánya).
41. Az anyag feldolgozása a dBASE III plus számítógépes adatbázis-kezelő programmal történt az ELTE Régészeti tanszék számítógépén. Köszönetet mondok mindazoknak, akik a program felhasználását lehetővé tették számomra.
42. *Jaritz* 1980, 63.
43. *Jaritz* 1977, 178.
44. *Kubinyi* 1985, 635.
45. A két fő típus elkülönítése a XV. sz.-tól a nemesi anyagban is nyilvánvaló: *Radvánszky* 1895 (repr.1987), 62,129. — *MMűv* 240. (*Kovács* Éva tanulmánya).
46. Egy pecsétgyűrű esetében (II/1,196), amely négy aranyforintot nyomott, a zálogösszeg 3 aranyforint 60 denár volt, az eltérés tehát 310 den.-t számítva egy Aft-ra (1481) 20 %.
47. Ilyen övet tartalmazott például a stájerországi scheiffingi kincs is: Katalog Ghotik in der Steiermark. GHraz, 19782. S.314—Vö. *I. Fingerlin*. Das Gürtel des Hohen und Späten Mittelalters, München-Berlin, 1971., 348.
48. A Hans Zirkendorfer özvegye által felsorolt gyűrűk valószínűleg megegyeznek azokkal a darabokkal, melyekkel néhány férje végrendelete szerint (II/1.283) Bazini Ferenc gróf tartozott a családnak.
I. Fingerlin. Das Gürtel des Hohen und Späten Mittelalters, München-Berlin, 1971., 348.
49. *Tompos* 1973.

50. *Mojzsis* Dóra: XVI-XVII.sz-i párták a nagylózsi temető anyagából. *FolArch* XXXV (1984), 185-205.
51. *Boockmann*, 1986., 107, 168. ábra.
52. *Kuenringer*; Kat-Nr.783.
53. *MMŰv* 159. (*Maros/Ernő* tanulmánya).
54. *Kuenringer*, 585. (G. *Jaritz* tanulmánya)
55. *Jaritz* 1977/b, 256.
56. *Jaritz* 1980,55. — tanulságos példát hoz: egy korneuburgi végrendeletben *Seide*/ként szereplő ruhadarabot a városi könyvbe való átíráskor *Rock* néven jegyezték be.
57. *von Brandt* 1973, 25. — *Varjú* Elemér: Magyar viselet a középkorban. Magyar Művelődéstörténet I., Bp., é.n., 346.
58. *Jaritz* 1980,58.
59. A névmegjelölések a végrendeletek szóhasználatán alapulnak, nem etimológiai célzatúak. A latin és német szavak összevetésére Kőszegi Boldzsár javadalmas pap mindkét nyelven fennmaradt végrendelete (II/1.326-27, ill. II/6.294-95) ad alkalmat: *Rock* = tunica; *Peiz* = pellicium; *Plaben* = flaveus; *Pecherel* = piccarium. Vö. *Mollay* 1989.143,51.j. A többi megfeleltetés értelem szerinti, különböző forrásokból származik.
60. *Varjú* Elemér: Magyar viselet a középkor végén. Magyar Művelődéstörténet II. Bp., é.n., 488-89.
61. II/4.387. (Joachim Jakab számadása)
62. *Balogh* Jolán: Mátyás kori, ill. későközépkori hagyományok továbbélése műveltségünkben. *Ethnographia-Népélet* LIX (1948),13-19. A szabáshoz: *Endrei* 1989. 97-8. — Az északnémet területeken egyazon *Schaube*-n kétféle ujjnyílás volt: az egyik vállnál, a másik a ruhauji végén, így palást- és kabátszerűen egyaránt viselhető volt. Ld. Gisela *Jaacks*: *Städtische Kleidung im Mittelalter. Aus dem Alltag der Mittelalterlichen Stadt*, Hefte des Focke-Museums Nr. 62., red. J.Wittstock. Hamburg, 1982., 223.
63. *Mollay* 1989. 19., vö. *Mollay* 1941. 166.,59.j.
64. A teljesség igénye nélkül néhány példa: a budai Tánicsics M.u.24-ben feltárt falfestményen (László *Gerевич*: *The Art of Buda and Pest in the Middle Ages*. Bp., 1971., Pl.113,298.kép), a budapesti ezüstlelet páros ruhakapcsain (*Vattai* 1955,211), táncoló párok a bécsi Tuchlauben 19-ben feltárt, 1400 körülről származó falfestményen, *Kuenringer*, Kat-Nr. 95.e.
65. *Varjú* Elemér: Magyar viselet a középkorban, Magyar Művelődéstörténet I. Bp., é.n. 344.
66. *Mollay* 1982, 301-2. *Endrei* 1989. 84. a szó (és a ruhadarab) lengyel eredetéről ír.
67. *Jaritz* 1978.36., az észak-német területeken szintén a XIV.sz.-ban volt divatban, ld. *Hasse* 1979, 56. A gugel ábrázolását láthatjuk a soproni bencés (volt ferences) templomban levő térdelő férfiszobron, mely a XV. sz. 1. feléből származik (Magyar Művelődéstörténet II. Bp., é.n. 407.)
68. Kinézetére egy épen maradt példány alapján: *Kuenringer*, Kat-Nr. 773/b. *Endrei* 1989. 88.
69. *Jaritz* 1978, 36.
70. *Demkó*, 1892, 242.
71. Nem igazolják tehát azt a szokást, amit a bécsi udvari kártya, és Galeotto Marzio is megörökített: hogy kalapjuk alatt néha a férfiak is viseltek valamiféle vászonkendőt. Vö. *Endrei*Walter — *Zolnay* László: Társasjáték és szórakozás a régi Európában. Bp., 1986, 159.
72. *Jaritz* 1978, 37, *Boockmann* 1983, 88.
73. *Pickl* 1966, 103.
- 73/a *Endrei* 1989. 226. a magyar „haraszt” elnevezéssel azonosítja, de csak a XVII.sz.-tól adatolja.
74. uo. 104-107.; soproni árszabás 1460-63: II/6. 211-2.
75. A viszonylag kevés adatból levont következtetéseket megerősíti *Pach* Zsigmond Pál: Magyarország nyugati gyapjúszövet-importja a XV-XVI.sz. közepén. *TSz* 14 (1971)

- 24-34., különösen 26. A lundisch árusítására már utal a II/6. 211-2. árszabás, melyet *Házi* J. 1460-63-ra keltez, de csak az írástípus és néhány ár-adat alapján (uo.216)
76. *Kováts* Ferenc: Nyugat-Magyarország áruforgalma a XV.sz.-ban. Bp., 1902. — *Pickl* 1966,77., *Endrei* 1989. 64-66.
77. *Jaritz* 1977/b, 254.
78. *Hasse* 1979,56. — *Pickl* 1966, 104-05.
79. *Jaritz* 1977/b, 255.
80. *Jaritz* 1977/b, 257.,18. jegyz.
81. A sárga szín főnemesi környezetben való előfordulására: *Kubinyi* 1985, 636., 151.jegyz.
82. *Varjú* Elemér: Magyar viselet a középkorban. Magyar Művelődéstörténet I. Bp., é.n., 346-47.
83. *Házi* 1939, 240-41.
84. *Varjú* Elemér: Magyar viselet a középkor végén. Magyar Művelődéstörténet II. Bp., é.n., 402.
85. *Varjú* Elemér nézeteit a suba és a dolmány esetében *Balogh* Jolán i.m. (ld.62.jegyz.) 16-19. lapon cáfolja.
86. *Mollay* 1941,118.
87. *Boockmann* 1986., 72. — *Jaritz* 1977/b,257.
88. *Mollay* 1982,302. — Az 1525. évi árszabás (II/6.389.skk.) alapján állapította meg, hogy „a hacuka a hazai városi német polgárság, ezen belül a patriciusi réteg férfi- és nőtagjainak viselete volt”.
89. *Házi* 1939,154-56. — *Jaritz* 1978,38.
90. A lábbelik áraitra vonatkozóan ld. az 1525. évi árszabást: II/6.392,398-9; a vargákra és készítményeikre: *Mollay* Károly: Árszabások (a soproni vargák 1532. évi árszabása). SSz XLI (1987), 305-307.
91. *Jaritz* 1977/b, 261.
2. Vö. a jóval gazdagabban díszített darabokat nemesi környezetben: *Fadvánszky* 1895, 29-31.
93. Pl. a kisszebeni főltáron, vagy a Lippáról származó táblaképeken (MNG).
94. *Demkó* 1892,240.
95. Ez a felfogás a XIII.sz-ban még a valóságot tükrözte, vö. *Hasse* 1979,40.
96. *Demkó* 1892,227.
97. *Hasse* 1979,39. — *Dexel* 1962,55.
98. Pl. *Jakó* 1957, 385. „A kolozsvári háztartásokban a tartós fa- és fémedények mellett egészen eltörpül ‘a czierep mwnek’ száma”.
99. *Dexel* 1962,55.
- 99/a. A Kállai Lőkös Jánosné által 1462-ben Odoardus Angelonis sókamarástól örökölt javak jegyzékében a piccariumot a lábassal is azonosítják, de soproni adataink között a tárgyak ezüst anyaga kizárja ezt. A fenti oklevelet idézi *Marosi* E.: *MMűv* 160.
100. *Vattai* 1955,207-08. — *MMűv* 741. (*Kolba* Judit tanulmánya).
101. *Hasse* 1979,17.
102. *Dexel* 1962,68.,315.kép: Franz Sickingen Haufenbeckere nyolc összeillő darabból állt, hasonló forma előfordult a budapesti ezüstleletben is: *Vattai* 1955,207.
103. *Mollay* Károly: Családtörténet és társadalomtörténet (az 1532. évi mészárosok). SSz XLII (1988),319.
- 103/a. *Tompos* 1973,296,298,302. — A pereg Peter Göckeri pék, a húsvágó bárd Wolfgang Fleischacker, a félhold és két csillag Michel Pullendorfer címerében fordul elő. Annak eldöntése, hogy 15-20 évvel korábban is használták-e ezeket a címereket, és hogy kapcsolatban álltak-e a végrendelkező Dorothea asszonnyal, vagy néhai férjével, Mert Sighart városbíróval, további levéltári kutatást igényelne.
104. *Lóbert* 1980,33. A kifejezés Alföldi Bálint hagyatéki leltárában edények között szerepel.

105. I. *Holl* Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen von Buda (Studia Archeologica IV.) Bp. 1966, 55.61. — Vö. a *serleg* címszóval *Mollay* 1982, 493-496, 20. kép.
106. *Holl* 1987, 318-20. (Toronyalja, Miklós Zsuzsa ásatása)
107. *Dexel* 1962, 61-62. Az ürmérték-edények is inkább ívelt, ballusterre emlékeztető testűek voltak. Uo.: 69-71.
108. *Hasse* 1979, 33. — *Dexel* 1962, 63.
109. *Holl* 1987, 327-28, 21-22. ábra
110. *Dexel* 1962, 63.
111. *Holl* 1987, 326-27. (Salgó várából)
112. *Dexel* 1962, 65-66. A képekre a 93. jegyzetben említettekén kívül ld. *Englisch—Jaritz* 1976., 28-29, 11-13. kép.
113. *Jaritz* 1977, 149. Ezen tárgyak kis számának okát nem annyira azok értéktelenségében látom, hanem abban, hogy ezeket a funkciókat más anyagból, pl. cserépből készített edények látták el.
114. *Mollay* 1941, 156. — *Storno* Miksa: Régi soproni borsajtók-hordók- és mércékről. SSz 4 (1940), 356-57., 366.
115. *Dexel* 1962, 65.
116. Ld. a 15. jegyzetet.
117. *Németh* Gábor: Ónedények (Évezredek, évszázadok kincsei) Bp., 1983, 5-6.
118. *Csatkai* Endre: Régi soproni ónöntők. Történeírás I (1937), 27. — *Holl* 1987, 316.
119. Gy. *Duma*: Ergebnisse der Metalluntersuchung, in: I. *Holl*. Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen von Buda. Bp., 1966, 85-87.
120. *Dexel* 1962, 65., 121. —
121. *Gömöri* 1979, 234-36, 11-12. kép.
122. *Dexel* 1962, 56.
123. *Jaritz* 1977/b, 260. — *Vattai* E., véleménye, aki a budapesti ezüstlelet poharairól szólva kizárólag használati jellegüket hangsúlyozza, ezért egyszóval tekinthető.
124. *Gömöri* 1979, 10. kép. 6.
125. *Kralovánszky* Alán: A kerepesi későközépkori ezüstkincs. AÉ 82 (1955), 190. Ez a kincslelet is egy ötvös hagyatéka, aki az elrejtett tárgyakat nyersanyagként akarta felhasználni.
126. *Dexel* 1962, 69.
127. *Kralovánszky*. i. m., 190-93.
128. *Dexel* 1962, 310, 311. kép (Vorlegemesser néven)
129. *Csatkai* Endre: Soproni ötvösök a XV-XVII. sz.-ban. Sopron, 1939, 6. Sopronból a jelzett időszakból két darab gótikus (XVI. sz. eleji) kehely maradt fenn a Szt. Mihály templom felszerelésében (*Bünker* Rajnald: Soproni emlékek. AÉ 1909, 395-96.) Mindkettőn látható a donátor címere (uo. 3. és 5. kép) de a Tomposnál közöltek közül egyikkel sem egyezik meg.
130. *MMÜv* 161. (*Marosi* Ernő tanulmánya), 737. (*Kolba* Judit tanulmánya)
131. *MMÜv* 734-35 (*Csernyánszky* Mária tanulmánya), 1455-69. és 1838-47. képek.
132. *Boockmann* 1983, 78. Korallgyöngyszem régészeti leletanyagból: K.H. *Gyürky* 1981, Taf. 18/11.
133. A kifejezés értelmezését Mollay Károlynak köszönöm.
134. *Kuenringer*, Kat.-Nr. 857, 858.
Arózsafűzér megmintázása állandó kelléke volt a donátor-ábrázolásoknak, sőt az egyszerű portrékról is ritkán maradt el, vö. pl. Klaus Stalburg frankfurti tanácsúr és felesége portréját, akiknek rózsafűzérén szintén feltűnik az illatszeres golyócska. Közli *Boockmann* 1986. 318.
135. Jürgen *Wittstock*: Pilgerzeichen und andere Wallfahrtsdevotionalien in Norddeutschland, Aus den Alltag der mittelalterlichen Stadt, Hamburg, 1982. 198-199., 24-26. j., 12. kép. Az Agnus Dei medaillonak Rómában, a húsvéti gyertya viaszából öntött változatát mutatja

- be. Ezeket a sérülékeny darabokat ezüst tokocskában őrizték, melyre szintén az Isten Bárányának ábrázolása került.
136. *Házi* 1939. felment ezalól.
137. *MMűv. 161-2. (Marosi E. tanulmánya)*
138. *Boockmann* 1983.78.
139. *Boockmann* 1986. 71-72. — *Kubinyi* 1985. 634.
140. *Askercz* 1976. 94.
141. *Demkó* 1892. 223.
142. Hasonló véleményre jutott a lübecki példák alapján *von Brandt* 350.
143. *Mollay* 1982. 379-380. is megkülönböztetés nélkül, szinonimaként hozza a lad és a truhe szavakat.
144. *MMűv. 228. (Vadászi E. tanulmánya)*
145. *uo. 289., Boockmann* 1986. 72. — *Kuenringer* Kat.-Nr. 809., 50. színes kép
146. *Askercz* 1976. 97.
147. *M.Műv. 288-9. (Vadászi E. tanulmánya)* — *Kovalovszki Júlia: Gótikus és reneszánsz bútorok, Bp., 1980. 69-71. képek*
148. *Jakó* 1957. 372.
149. *Csatkai-Dercsényi* 1956. ez utóbbi adatot egy pénzadománnyal összecserélve (II/2.12), a bánfalvi Szt. Farkas templomra vonatkoztatja.
150. *Englisch* — *Jaritz* 1976. 13. Őra jelezte az időt a Szt. György u. 3. ház tornyán is 1534-ben, vö. *Mollay* Károly: Sopron a középkor végén, SSz. X (1956) 36.
151. Köszönöm Gömői Jánosnak, hogy az ajtókra vonatkozó adatokat rendelkezésemre bocsájtotta.
152. *Mollay* 1983,193-237.
153. Ausstellungskatalog: Das Wiener Bürgerliche Zeughaus. Wien, 1977. Kat-Nr.131-195., Abb.102-104. — Leopold *Schmidt*. Zur Geschichte, Funktion und Ikonographie der Wiener Tartschen des XV.Jhs. *Uo.*:44-51.
154. *Mollay* 1983,213.
155. *Gömői* 1977,141-149.
156. *Uo. 141. — Kuenringer* Kat.-Nr.51-52, 54-55. — *Kalmár* János: Régi magyar fegyverek. Bp., 1971.,141.
157. I. *Holl*. Feuerwaffen und Stadtmauern — Angaben zur Entwicklung der Wehrarchitektur des XV.Jhs. AA 33 (1981), 202-03. A puskák azonosítását megnehezíti, hogy nem mindig lehet a „puchse” szóról eldönteni, hogy az eredeti 'szelence, persely', vagy 'puska' jelentésben fordul-e elő. Vö. *Mollay* 1982, 452-454. A Soproni Múzeumban őrzött anyag a felsorolt fegyverfajták szinte mindegyikét képviseli. Egyértelmű azonosítást az általános leírások tulajdonos-jegyek hiányában nem tesznek lehetővé. A múzeumban őrzött szakállas puskákról ld.: *Kozák* Károly: A magyarországi szakállas puskák fejlődéstörténetéről: AÉ 101 (1974), 294,8.kép; 297,16.kép; 301. A „lan puchsen” kifejezés értelmezése: *Mollay* 1989.31.
158. *Gömői* 1977,148.
159. *Mollay* 1941,115.
160. *Szűcs* 1955, 172-174.
161. *Mollay* 1941,115. — Vö.: *Dányi* — *Zimányi* 1989. 172-202.
162. *Somogyi* Zoltán: A középkori Magyarország szegényügye. Bp., 1941.,67. (XVI-XVII.sz.-i adatok) — Ispotály-elszámolások: II/2.306-13, II/3. 56-63, 94-112, ld. SSz 5 (1942), 29-34. — Vö.: *Házi* 1939, 153-56. — *Jaritz* 1980, 60.
163. *Pickl* 1966. 77-78., 109. — *Jaritz* 1977. 263.
164. *Dávid* Ferenc: Gótikus lakóházak Sopronban. — Magyar Műemlékvédelem Évkönyv 1967/68. 120-122.
165. *Probst* 1954, 143.

166. *Radó* Polikárp: Sopron város kéziratos misekönyve: a Golso-kódex, Magyar Könyvszemle 64 (1940) 226.
167. *Probst* 1954. 143-4.
168. *Házi* 1939. 97.
169. *Probst* 1954. 137-143.
170. Végredeletéről legutóbb: Kódexek a középkori Magyarországon, Bp., 1985. 124-5. 102. tétel, továbbá *Mollay* Károly: Többnyelvűség a középkori Sopronban — a latin nyelv, SSz XXI (1967) 318-20. — *Probst* 1954. 137-140.
171. *Probst* 1954. 143., *Mollay* 1968. 49.
172. *Csánki*/Dezsdő közlése: Magyar Könyvszemle 15 (1890) 52-53.
173. *Kuenringer*, Kat.-Nr. 350.b.
174. A cseh katonaság által 1481-ben okozott károk listájának (II/6.253) és az 1488-as adójegyzéknek (II/4.393.) összevetéséből.
175. Beleszámtva az OSZK-ban őrzött Golso-kódexet is.
176. A 13. táblázatban felsorolt művek az Evangélikus Gyülekezeti Könyvtárban található; köszönöm *Szála* Erzsébetnek, hogy tanulmányozásukat lehetővé tette.
177. *Mollay* 1968. 54-58.
178. *Kubinyi* 1985. 626., 633. A későbbi évszázadokra már jó összehasonlítási alap lehet *Radvánszky* 1895.
179. *Kováts* Ferenc: Nyugat-Magyarország áruforgalma a XV.sz-ban, Bp., 1902.
180. Gömöri J. ásatása. Az anyag külön cikkben az Arrabona hasábjain fog megjelenni.
181. *MMűv* 160. (Marosi E.) A kincsfelhalmozásnak azonban nem „bizonyos normák”, hanem a polgárság tőkeszegénysége szabott határt.
182. Hálával tartozom mindazoknak, akik ötleteikkel, javaslataikkal támogatták munkámat: Dávid Ferencnek, Holl Imrének, Kubinyi Andrásnak és Mollay Károlynak, valamint a Soproni Múzeum munkatársainak, Askercz Évának, Domonkos Ottónak és Gömöri Jánosnak, akik számos „munkamegbeszélésen” járultak hozzá egy-egy vitás kérdés megoldásához.

Rövidítések

A/ folyóiratok, évkönyvek

AA Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Bp.

AÉ Archaeológiai Értesítő, Bp.

Bp. Rég. Budapest Régiségei, Bp.

Fol. Arch. Folia Archaeologica, Bp.

SSz Soproni Szemle, Sopron

Sz Századok, Bp.

TSz Történelmi Szemle, Bp.

ZAM Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters, Köln-Bonn

B/ tanulmányok, monográfiák

Askercz 1976. Askercz É.: Polgári otthonok a XVII-XVIII.sz.- Sopronban. Arrabona 18 (1976), 89.skk.

Boockmann 1983. H. Boockmann: Leben und Sterben in Mittelalterlichen Göttingen. Göttinger Jahrbuch 31 (1983).

Boockmann 1986. Die Stadt in Späten Mittelalter. München 1986:

von Brandt 1973. A. von Brandt: Mittelalterliche Bürgertestamente. Heidelberg 1973.

Csatkai-Dercsényi. Sopron és környéke műemlékei. Szerk. Csatkai E. és Dercsényi D., Bp., 1956².

Dányi-Zimányi 1989. Dányi D.-Zimányi V.: Soproni árak és bérek a középkortól 1750-ig. Bp., 1989.

Demkó 1892. Demkó K.: Felső-magyarországi városok életéből. Bp. 1892.

Dexel 1962. W. Dexel: Das Hausgerät Mitteleuropas. Braunschweig-Berlin 1962.

Endrei 1989: Endrei W.: Patyolat és posztó, Bp. 1989.

Englisch-Jaritz 1976. Das tägliche Leben im Spätmittelalterlichen Niederösterreich. Sankt Pölten-Wien 1976. (Wissenschaftliche Schriftenreihe No.19/20/21)

Gömöri 1977: Gömöri J.: Számszerjhoz tartozó csontfaragványok. SSz XXXI (1977).

Gömöri 1979: A soproni középkori zsinagóga régészeti kutatása. SSz XXXIII (1979).

Gyürky 1981: K.H.Gyürky: Das mittelalterliche Dominikanerkloster in Buda. Bp., 1981.

Hasse 1979: M.Hasse: Neus Hausgerät, neue Häuser, neue Kleider. Eine Betrachtung der Städtischen Kultur im 13. und 14. Jhs. sowie ein Katalog der metallenen Hausgeräte. ZAM 7 (1979)

Házi. Házi J.: Sopron szabad királyi város története, I/1-7, II/1-6.köt. Kiadta Házi Jenő, Sopron, 1921-1941.

Házi 1939: Sopron középkori egyháztörténete. Sopron 1939.

Holl 1979: Sopron (Ödenburg) im Mittelalter. AA 31 (1979)

Holl 1987: Zinn im Spätmittelalterlichen Ungarn. AA 39 (1987)

Jakó 1957: Jakó Zs.: Az otthon művészete a reneszánsz Kolozsváron. Kelemen Lajos emlékkönyv, Kolozsvár 1957.

Jaritz 1977: G. Jaritz: Die realienkundliche Aussage der sogenannten „Wiener Testamentsbücher“, in: Das Leben in der Stadt des Spätmittelalters. Wien 1977.

Jaritz 1977/b: Zur Lebenshaltung in Niederösterreichischen Kleinstädten während des Spätmittelalters. in: Festschrift Friedrich Hausmann, Graz 1977.

Jaritz 1978: Zur materiellen Kultur der Steiermark im Zeitalter der Gotik, in: Gotik in der Steiermark, Ausstellungskatalog, Graz, 1978.

Jaritz 1980: Die Spätmittelalterliche Stadt in der Sachkulturforschung, in: G. Wiegelmann (Hrsg.) Geschichte des Alltagskultur, Wien, 1980.

- Kubinyi* 1985: A. Kubinyi: Die Rolle der Archäologie und der Urkunde bei der Erforschung des Alltagslebens im Spätmittelalter, Etudes Historiques Hongroises, Bp., 1985.
- Kuenringer*: Die Kuenringer — Das Werden des Landes Niederösterreich, Ausstellungskatalog, Wien, 1981.
- Löbert* 1980: H. Löbert: Das keramische Inventar einer Abfallgrube des XVI. Jahrhunderts aus Göttingen, ZAM 8 (1980)
- Mollay* 1941: Mollay K.: Soproni élet a középkor végén (a Haberleiter család története) SSz.V. (1941)
- Mollay* 1968.: Többnyelvűség a középkori Sopronban — a latin nyelv, SSz XXII (1968) 37-58.
- Mollay* 1982: Magyar-német nyelvi érintkezések a XVI. század végéig, Bp., 1982.
- Mollay* 1983: Kőszeg 1532. évi ostroma és Sopron, SSz XXXVII (1983)
- Mollay* 1989.: Középkori háztörténet és várostörténet I — II., SSz XLIII (1989) 18-39, 126-148.
- Pickl* 1966: Othmar Pickl: Das älteste Geschäftsbuch Österreichs, Graz, 1966.
- Probst* 1954.: F. Probst: Ödenburger Privatbibliotheken im 15. und 16. Jahrhundert, Burgenländische Heimatblätter 16 (1954)
- Radvánszky* 1895.: Radvánszky B.: Magyar családélet és háztartás a XVI-XVIII. században, Bp., 1895. (Reprint 1987.)
- Szűcs* 1955: Szűcs J.: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon, Bp., 1955.
- Tárkány-Szűcs* 1980: Tárkány-Szűcs E.: Magyar jogi népszokások, Bp., 1980.
- Tompos* 1973.: Tompos E.: Soproniak középkori pecsétjei, SSz XXVII (1977)
- Vattai* 1955.: Vattai E.: Budapesti ezüstművészet a XV. sz.-ból, Bp. Rég. XVI. (1955)
- MMűv.* Magyarországi Művészet 1300-1470 körül, szerk. Marosi Ernő. Bp. 1987.

A végrendelezők és az adójegyzékben szereplők összehasonlítása

A/ 1424/27

	adózók	végrendeletk. és adózó adózó (családtag)	csak végrend.	végrend. + adózó %
1. fertály	119	2	–	1,6
2. fertály	228	16	(8)	7,9
3. fertály	148	6	–	4
4. fertály	196	3	–	1,5
belváros	131	5	(7)	3,8
összesen	822	32	(15)	34 = 4,1

B/1488

1. fertály	107	4	(1)	1	3,7
2. fertály	165	5	(1)	–	3
3. fertály	125	4	(1)	–	3,2
4. fertály	177	9	(3)	1	5,6
belváros	143	18	(20)	2	14
összesen	717	40	(27)	5	45 = 6,3

2/a. táblázat

A végrendelezők megoszlása nemek és családi állapot szerint

	nő		férfi	
	szám	%	szám	%
hajadon/nőtlen	–	–	60	19,3
férjezett/nős	63	20	137	43,6
özvegy	38	12	16	5,1
összesen	101	32	213	68

2/b táblázat

A végrendelezők megoszlása foglalkozás szerint

	végrend. sz.	%
iparos	80	25,5
csak szőlőbirtokos polgár	151	48,1
nagykereskedő	41	13,1
pap	34	10,8
nemes	8	2,5
összesen	314	100

3. táblázat

A városi adó egy adózóra jutó átlaga, aranyforintra átszámítva

Év	Aft átlag (denár)	Év	Aft átlag (denár)
1424/27	330,8	1466	160,3
1437	212,8	1468	69,91
1440	376,95	1488	127,9
1442	151,62	1489/a	156,1
1454	174,24	1489/b	123,1
1457	175,25	1490	194,8
1458	163,72	1459	161
1459	102,83	1505	135,35
1461	104,76	1523	150,09
1463	99,52	1524	134,8
1464	92,2	1525	132,51

4. táblázat

A végrendelezők lakóhelyek szerinti megoszlása

lakhely év	belváros	1. fertály	2. fertály	3. fertály	4. fertály
1393-1440	16	1	19	3	2
1441-1470	25	3	10	6	2
1471-1500	44	5	21	11	10
1501-1526	57	-	26	8	7

A végrendeletekben említett tárgyak tárgycsoportonkénti megoszlása

	említés	%
ékszer	134	6,6
ruhadarab	450	22,3
lábbeli	12	0,6
szövet	40	2
ágynemű	183	9
törlőruha, terítő	33	1,6
edény	220	10,9
evőeszköz	35	1,7
kegytárgy	124	6,1
bútor	212	10,5
lakberendezési tárgy	16	0,8
fegyver, lószerszám	57	2,8
szerszám	43	2,1
iparos nyersanyaga	11	0,6
pénzérme, nemesfém	23	1,1
mg. termék, fűszer	205	10,2
állat	67	3,3
jármű	11	0,6
könyv	107	5,3
pecsét, oklevél	11	0,6
nem értelmezhető	23	11,4
összesen	2017	100

6/a. táblázat

Az egyes tárgycsoportok birtokosainak arányai
1. vagyoni megoszlás (%)

	egyén	0-0,99	1-1,99	2-2,99	3-3,99	4-4,99	5-7,99	8
ékszer	37	–	18,9	21,6	8,2	2,7	16,2	32,4
ruha/cipő	71	11,2	18,4	16,9	8,4	7	18,4	19,7
edény/evőeszköz	42	2,3	21,4	21,4	14,3	4,8	11,9	23,9
ágynemű	33	6	24,2	21,2	3	15,2	15,2	15,2
bútor	41	9,7	24,4	21,9	4,9	12,2	9,7	17,2
fegyver	8	–	37,5	12,5	12,5	–	–	37,5
szerszám/munkae.	10	–	70	–	20	–	10	–
bor	44	6,8	20,5	13,6	9,1	9,1	18,2	22,7
állat	22	13,6	32	4,5	9,1	4,5	22,7	13,6

6/b. táblázat

**Az egyes tárgycsoportok birtokosainak arányai
2. lakóhely szerinti megoszlás (egyének)**

	összes egyén	belváros	k/1	k/2	k/3	k/4
ékszer	56	43	1	5	2	5
ruha/cipő	109	65	2	25	8	9
edény/evőeszköz	63	40	1	13	7	2
ágynemű	45	23	1	10	7	4
bútor	60	32	1	14	8	5
fegyver	12	10	–	1	–	1
bor	61	35	1	15	7	3
állat	36	16	1	12	3	4

7/a. táblázat

A világi ruhafélék megoszlása

ruha	db	férfi	nő
1. rock	108	40	22
2. mantel	47	15	23
3. schaube	35	25	1
4. kursen, pelz	22	7	8
5. seidel	8	4	–
6/a. joppe	21	15	1
b. hosen	19 pár	16	–
7. hazigk	4	2	1
8. phait	32	9	8
9. padphait	8	4	1
10. gugel	6	5	–
11. haube	12	7	3
12. slayr	99	11	14
13. huet/pirret	7	3	–

7/b. táblázat

Egyházi öltözetek

név	meglevő	átalakítani	venni	összes
miseruha	6	5	12	23
karing	4	2	1	7
vállkendő	2	–	2	4

Szövetfélék származási helyei

szövetféle	ruha	anyag	összesen
walisch	10	2	12
harras	6	–	6
pernisch	7	1	8
lundisch	6	2	8
perighamer	1	2	3
akoleysch	2	–	2
prukisch	2	–	2
swabisch	1	–	1
münicher	1	–	1
harberger	2	–	2
newhawser	–	1	1
ollmunczer	–	1	1
rezcisch	1	–	1

A ruhadarabok színének gyakorisága

fekete	57
barna	36
kék	24
vörös	14
zöld	11
fehér	9
szürke	7
sárga	3

9. táblázat

Edények és konyhai felszerelések megoszlása anyaguk szerint (Sopron Fabricius ház)

NÉV	ezüst		ón		réz		bronz		üveg		fa		vas		?		össz.		cserép		
	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	
pohár	84	20							2	0,48					5	1,2	91	22,1	76	9,53	
csésze	5	1,2									1	0,24			1	0,24	7	1,7			
kupa	9	2,2													2	0,48	11	2,67			
kanna	2	0,48	71	17,2	1	0,24									11	2,67	85	20,6	32	4	
palack			4	0,97					1	0,24					6	1,44	11	2,67			
tál(ka)	1	0,2	124	30,1							1	0,24					126	30,6	3	0,4	
tányér			41	10													41	10	1	0,1	
mosdótál					5	1,2									4	0,97	9	2,2			
üst															5	1,2	5	1,2			
fazék																			505	63,4	
lábás/serpenyő															2	0,48	2	0,48	12	1,5	
fedő																			119	14,9	
moszár							4	0,97									4	0,97			
dézsza, kád, stb.											12	2,9					12	2,9			
egyéb														4	0,97	4	0,97	8	1,9	49	6,15
összesen	101	24,5	240	58,2	6	1,44	4	0,97	3	0,72	14	3,4	4	0,97	40	9,7	412	100	797	100	

10/a. táblázat

Kannafélék megoszlása (azonosítható méretűek)

dreyhalbkandel	3 db
pintkandel	9
halbkandel	16
seytelkandel	13
achtenkandel	2

10/b. táblázat

Az ezüst, ill. ónedényeket említő személyek vagyoni helyzete

	0-1	1-2	2-3	3-4	4-5	5-8	x 8
ón	1	6	4	2	–	–	2(hagy. lelt.)
ezüst	–	2	6	4	3	3	8

11. táblázat

Kegytárgyakat öröklő templomok

név	tárgy	kehely	kereszt	ereklye tartó	miseruha	casula-kereszt	karing	egyéb textil	mise-könyv	egyéb	összes
Szt. Mihály		17	5	4	12	1	7	12	9	8	75
Boldogasszony		2			2	1			2	1	8
Ferencs		1			1	1				2	5
Szt. Lélek		2			1	1		1			5
Szt. János		2	1			1					4
Szt. György					2	1			1		4
Szt. Jakab		2									2
Szt. Lénárd		1									1
Szt. Sebestyén		1			1				1		3
Szt. Farkas		1	1		1						3
Sopronon kívüli egyéb		1	1		3			1	1	2	9
?		4			1			3			8
összes		34	8	4	24	6	7	17	14	13	127

12. táblázat

Fegyverfajták megoszlása végrendelkezésként

név	vk	ab.	st.	wn.	pn.	pk.	sw.	sp.	sb.	px.	pz.	hs.	hr.	vh.	kn.	hs.	wl.	sr.	eh.	tr.	pv.	tg.	össz.
E. Hierss									1														1
W. Moser	1						1						1	1	2	2							8
N. Pock	1																						1
S. Pognor	1,5	20	1	4																			25
Alföldi B.*	10,2	4				3	5	2	6					31	8	1	19	20	4	1	1		105
M. Stadel	1,8						1		1														2
H. Zirkendorferin*	7,4	1					1	8	1													4	15
Sóvágó Vince												2											2
H. Schmidt	2,2	1	2																				3
P. Göckler	3,32	1					1		1	1												1	5
Kolbat Hansin	1,48								1	1											1		3
G. Slapan							1		1														2
Herr Valentin*												1											1
N. Haberleiter	13,3	1	1																				2
Larencz Hauser																						1	1
összesen	28	2	4	4	3	10	11	2	9	2	4	4	1	32	10	2	1	19	21	4	1	6	176

* hagyatéki leltár

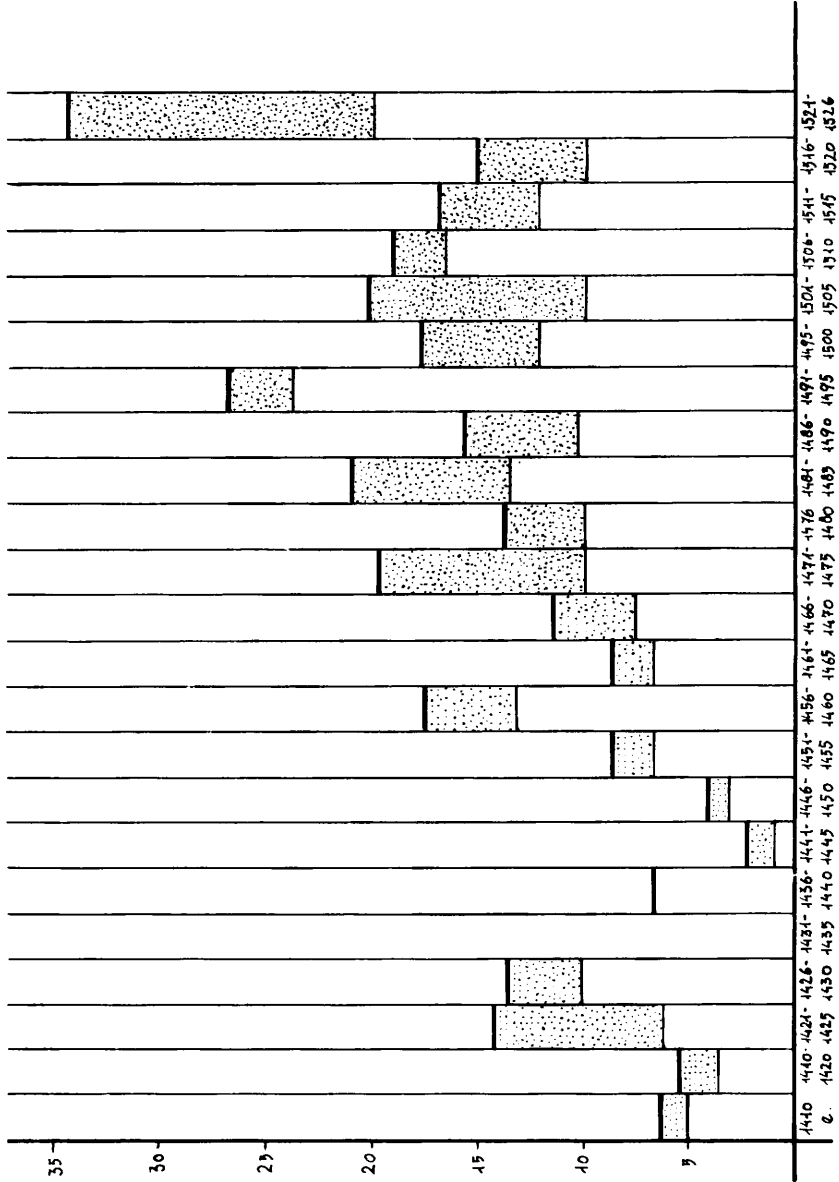
Rövidítések: vk. vagyoni kategória, ab. armbrust, st stahel, wn. winten, pn. pogen, pk. posskoch, sw. swert, sp. spiess, sb. säbel, px. puxen, pz. panczir, hs. harnasch, hr. harnasch roklein, vh. vorder- und hindertail, kn. kneipughkkn, hs. piechhandtschuech, wl. wadel, sr. schaler, eh. eysenhuet, tr. tartsche, pv. pavesse, tg. tygiltz

A végrendeletekben szereplő, esetleg azonosítható könyvek listája

eredeti cím	tulajdonos	év	okl. kiad.	könyvtári cím	jelzet	kiadás éve	irodalom
1. Biblia Aurea	Georg Preier	1481	II/1.199	Aurea Biblia	Ld 61	Ulmae 1476	Mollay: 1968/49.
2. Messpuech Graner Bistumb	W. Flachel	1520	II/1.355	Missale secundum chorum Eccl. Strig	Le 40	Venetis 1512	
3. Rosarium	W. Flachel	1520	II/1.355	Brenardini de Bustis Rosarium serm	Le 8	Hagenau 1508	
4. Rationale divinorum	W. Flachel	1520	II/1.355	Rationale divinorum	Le 39	Hagenau 1509	
5. Lampertica Historia	W. Flachel	1520	II/1.355	Historia Lombardica	Lc 9	Nürnberg 1478	Mollay: SSz 1989/40.
6. Discipulus de eruditione	Kőszegi B.	1513	II/6.295	Liber discipuli de	?	Reutlingen 1479-1482	Mollay: SSz 1968/55.
7. Nauncula penitentiae	B. Schwarz	1523	II/1.413	Kaisersperg: Navicula penitentiae	Le 10a	Augsburg 1514	
8. Dormi secure	B. Schwarz	1523	II/1.413	Dormi secure sermones	Le 4	Reutlingen 1485	Mollay: 1968,52,55.
9. Postilla	B. Schwarz	1523	II/1.413	Gigler: Gesangpostill	Le 2	(MS)	
10. Gesta Romanorum	B. Schwarz	1523	II/1.413	Gesta Romanorum cum applicationibus moralizatis	Ld 34	Hagenau 1508	
11. Duae partes Pomerii	B. Schwarz	1523	II/1.413	Pelbarti de Temesvár Pomerium sermonum	Lc 26	1516	

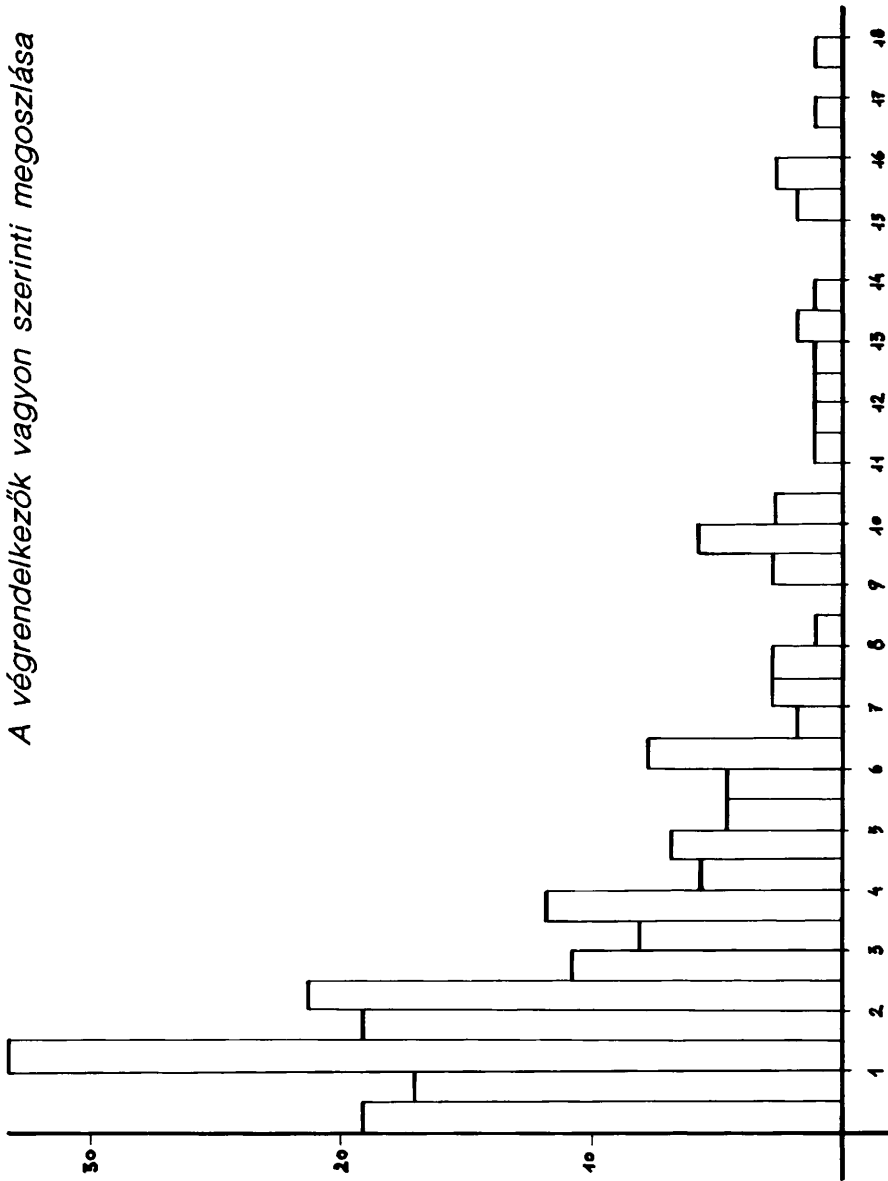
1. ábra

A végrendeletek időbeli megoszlása

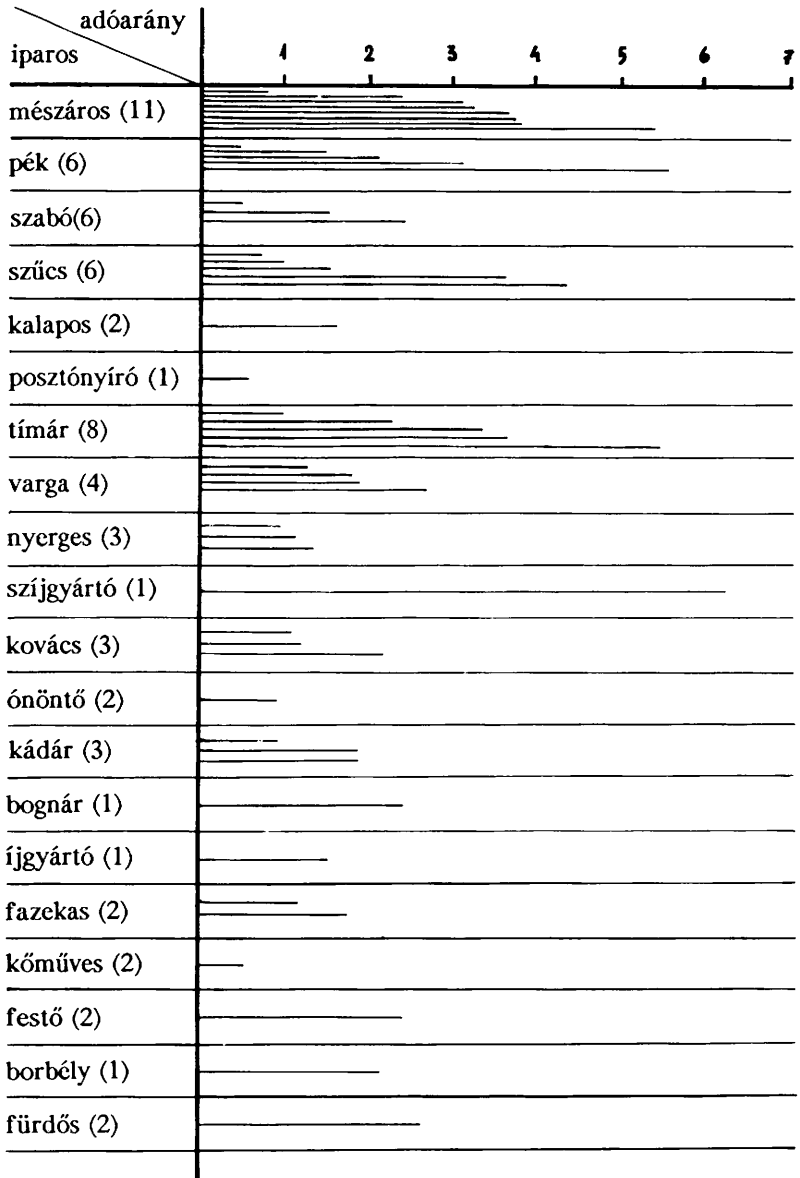
2. ábra

A végrendelezők vagyoni szerinti megoszlása

3. ábra

A végrendelkező iparosok iparágankénti és vagyon szerinti megoszlása

Katalin Szende: Alltagskultur und Gesellschaft in einer mittelalterlichen Stadt (Sopron/Ödenburg) aufgrund der Testamente von 1393 bis 1526

Bei der Erforschung der materiellen Kultur und Sozialstruktur spätmittelalterlicher Bürgerfamilien bilden die testamente und Nachlassinventare unsere wichtigsten Quellen. In der Stadt Sopron sind aus der oben angegebenen Periode 314 solche Verfügungen erhalten geblieben. Durch ihre relativ grosse Anzahl bieten sie — komplex durchforscht — ein objektives Bild über die Lebensführung der Erblasser, die einen Prozentsatz von 6-8 % des — in allgemeinen unter besseren materiellen Verhältnissen lebenden — Bürgertums bildeten. Die ärmeren Schichten der Bevölkerung werden in unseren Quellen nur in geringer Anzahl, passiv erwähnt.

Die Erwähnung des Sachgutes und der Immobilien wurde — ausser der örtlichen Gepflogenheiten auch dadurch stark beeinflusst, was für Familienmitglieder, Verwandte die einzelnen Bürger gehabt haben. Der Zweck dieses Aufsatzes ist deshalb nicht das Studium solcher Gegenstandskomplexe, die im Besitze einzelner Bürger waren, sondern vielmehr das problem von der Seite des Sachgutes zu betrachten. Die verschiedenen Gegenstandsgruppen wurden dem Aussehen und der Anwendung nach, und auch danach betrachtet, für welche Sozial — oder Vermögenszustände sie bezeichnend waren. Die für uns wichtigsten Objektengruppen waren die Schmuckstücke, Kleider, das Koch- und Essgeschirr, Devotionalien, Waffen, Werkzeuge, Bücher, usw.

In unserem Überblick fanden wir jene Erscheinungen und Tendenzen besonders bemerkenswert, die innerhalb des allgemeinen Bildes der Epoche — die materielle Kultur des Bürgertums auszeichnen. Unsere Aufgabe wurde durch die Tatsache erschwert dass wir aus dem Kreise des Adel — und Bauerntums kein solches, zeitlich so kontinuierliches, räumlich so einheitliches Quellenmaterial besaßen, wie aus dem Kreise des Bürgertums.

Der Wichtigkeit nach ist die Tendenz zur Zweckmässigkeit, der Anspruch das Milieu je bequemer und je anstelliger zu gestalten primär einzuordnen. Das lässt sich sowohl in der stufenweisen Differenzierung der Mobilierung, in Erscheinung neuartiger Möbelstücke, wie Schreibtische, Tellerschränke, Bücherschränke, usw., als auch in Anwachsen der Menge des Bettzeuges wahrnehmen. Dieselbe Bestrebung wieder spiegelt sich auch in der Gestaltung des Importes verschiedener Textilien. Die Teilnahme an dem Handel flämischer und englischer Tuche gestaltete sich nicht nur als ein Geschäftsunternehmen, sondern machte auch die neuartigen Ansprüche des Bürgertums geltend.

Ein besseres Beispiel der praktischen Ansichten lässt sich vielleicht durch die zweckdienliche Bestimmung des Materials der Geschirre bieten. Auch aus der Tabelle 9 geht es hervor, dass jene Geschirrarten, deren aus Metall angefertigten Varianten häufig vorkommen, in dem als Vergleich verarbeiteten spätmittelalterlichen Fund-

komplexe (Sopron, Fabricius-Haus) nicht oder nur selten zu finden sind. Im Falle der Becher ist der Widerspruch mit der Schatzbildnerrolle der Silbergeschirre zu erklären. Hinter der Einseitlichkeit der Tongeschirre drückt sich das, von dem dörflichen Bewohner qualitativ abweichende Lebensniveau der städtischen Bevölkerung. Die Ansprüche des Bürgertums wurden mannigfaltiger, differenzierter, mittels Einbeziehung von Metall-, Glas- und Importwaren, unter Verwendung der angemessensten Materialien befriedigt.

Diese praktische Auffassung bedeutete selbstverständlich nicht, dass das Bürgertum keine Repräsentationsansprüche gehabt hätte. Als Vorbild diente ihm die Oberschicht des Kleinadels, bei seinen spärlicheren Mitteln konnte aber das Bürgertum eine völlige Nachahmung der Lebensweise des Kleinadels sich nicht leisten. Obwohl die Zierden der Kleidung und die Schmucksachen ihrer Formen nach von denen des Kleinadels nicht abwichen, wurden doch auch bei den Wohlhabendsten nur noch aus Silber gefertigt, und dasselbe galt auch für den Geschirrvorrat als charakteristisch.

Die Zahl der zur Schatzbildung geeigneten Mobilien ist in den bürgerlichen Haushalten relativ gering, und auch diese sind meistens im Besitze solcher Familien, die mehr als den doppelten Steuere Durchschnitt zahlten.

Die Seltenheit der wesentlichen Mobilien und Schmuckstücke wird auch dadurch bewiesen, dass auch in den von uns untersuchten Testamenten solche Sachgüter zu finden sind, die in zwei Vermächtnissen erwähnt werden, z.B. zwei Goldringe, ein orientalischer Teppich, ein türkischer Säbel, mehrere weltliche und geistliche Bücher, und vermutlich kommt das auch bei etlichen, mit Wappen versehenen Silberbechern vor. Wir könnten die Reihe wahrscheinlich mit weiteren Beispielen fortsetzen, wenn nur die Beschreibungen der Objekte in den Testamenten etwas ausführlicher wären. Das zeigt zugleich auch, dass die Oberschicht des Bürgertums eine geschlossene Elite bildete, wodurch nicht nur der Bereich der Eheschliessungen, sondern gewissermassen auch die Rahmen der Mobilität wertvoller Sachgüter bestimmt wurden.

Die seltenen Objekte, die Luxuswaren, gütenteils aber auch die Tuche stammten aus Werkstätten ausländischer Handwerker. Diese abendländische Orientierung war in Sopron bemerklich stärker, als in den übrigen Städten Ungarns. Bei den meisten Objekten ergab sich daraus ein Absterben territorialer Eigenartigkeiten, in der Keramik hat sich aber unter den ostösterreichischen und westungarischen Bereichen eine eigene, zeitweilige Werkstattpraxis entwickelt.

Zu dem nicht allzu hohen Niveau des lokalen Handwerks hat auch die eindeutig in die Landwirtschaft (Weinbau) gerichtete Akkumulation beigetragen. Das Kapital — jener Bürger, nämlich die durch ihre Gewerbe- oder Handelstätigkeiten dazu in der Lage waren, wurde fast ausnahmslos in Weingärten investiert. Die Stadtbevölkerung schloss sich auch meistens durch die Weinausfuhr dem Handel an.

Bei einigen Objekten wurde auch die Möglichkeit der Gegenüberstellung mit den in der Stadt, bzw. ihrer Umgebung erhaltenen archäologischen Funden, etliche mal sogar die der Identifizierung (z.B. bei Kelchen, Eisentüren, Waffen, Büchern) geboten. Es kommt jedoch häufiger vor, dass die von uns benutzten schriftlichen Quellen von solchen Nachlassgegenständen Angaben liefern, welche mit archäologischen Methoden — ihrer Materialien zufolge — nicht erforscht werden können.

Ein Fundkomplex scheint dagegen mittels Freilegung der Objekte des Alltagslebens geeigneter, das aufgrund der Testamente entworfene Bild vollständiger, vollkommener, konkreter zu gestalten. Durch das archäologische Material wird der Erforschung des Lebenswandels der in den Geschichtsquellen kaum ergreifbaren ärmeren städtischen Bevölkerung gleichfalls Beihilfe geleistet.*

•

* Für das Lektroieren der deutschen Zusammenfassung bin ich Herrn Geyza Alpár verpflichtet.

TÓTH FERENC: TÁPLÁLKOZÁS ÉS TÖRTÉNELEM

Táplálkozástörténeti kutatások az Annales-ban az elmúlt két évtizedben.

„A táplálkozástörténet olyan jelzőkészülék,
amely - bizonyos mentalitásbeli okokból
következő késéssel - kimutatja
a gazdasági élet minden változását.”

(Marc Bloch)

Előzmények

A történetírás viharos, szinte kataklizmaszerű változásokon ment át a 20. század folyamán. Ennek oka főleg abban áll, hogy számos modern társadalomtudomány, mint például a közgazdaságtan, a szociológia vagy az etnológia megjelenésével lehetőség nyílt arra, hogy új és új szempontok szerint lehessen megközelíteni és elemezni a történelmi tényeket. Ilyen interdiszciplinális kutatásoknak köszönheti születését az ún. „Új Történetírás” (Nouvelle Histoire) Franciaországban, amely elsősorban az *Annales* folyóirat révén szinte az egész világon ismertté vált. Marc Bloch, Lucien Febvre, Fernand Braudel, Jacques Le Goff és társaik neve fémjelzi ezt az irányzatot. Igaz, az „Új Történetírás” képviselői sokkal korábbi eredetű módszereiket: legalább a 18. századig lehet visszavezetni a történetírás hasonló kísérleteinek kezdeteit. Voltaire, Montesquieu és sokan mások, ma már teljesen elfeledett felvilágosodás korabeli írók, filozófusok, polihistorok (a megnevezésük nehézsége is mutatja, hogy mennyire sokoldalú történészek lehettek!) vizsgálták az emberiség történelmét, és tettek kísérletet a mentalitástörténet, a klímátörténet vagy, mint látni fogjuk, a táplálkozástörténet megalapozására. A 19. század során Tocqueville, Michelet, Marx és Sombart munkássága kapcsolódik a történettudomány megújulási folyamatához. A századfordulótól kezdve szinte valamennyi jelentős társadalomtudományokkal foglalkozó gondolkodó hatott erre az új módszereket igénylő történetírói szemléletre. Napjainkban nagyjából már kialakultak az „Új Történetírás” főbb irányzatai, melyek szüntelenül változtak, specializálódtak, szétágtak és más irányzatokhoz kapcsolódva fejlődtek tovább, amint ezt jól bizonyítja a táplálkozástörténet kutatásának útja is.

A táplálkozástörténet írására először egy Legrand d'Aussy nevezetű francia vállalkozott a 18. század második felében. Valójában sokkal szélesebb körű munkát tervezett, amikor elkezdte „A franciák magánéletének története” című művét, amelynek végül csak a „táplálkozástörténetre” vonatkozó első három kötete jelent meg

1782-ben. André Burguière történész szerint e munka figyelemreméltóan modern szemléletű, nemcsak a különböző élelmiszerfajták, hanem az étkezési szokások és viselkedéstípusok történetét is feldolgozta, méghozzá inkább „strukturalista”, mint eseménytörténeti módszer alapján. Természetesen Diderot és D’Alembert nagy Enciklopédiája sem feledkezik meg a táplálkozás történetéről; ezt bizonyítja Jean Claude Bonnet tanulmánya is, amelyet 1976-ban jelentetett meg az *Annales*. A szerző megvizsgálja a nagy francia Enciklopédia táplálkozással és főzéssel kapcsolatos címszavait, amelyek pontosan tükrözik a kor gasztronómiai ismereteit. Témaválasztását az indokolja, hogy az Enciklopédiát tekinthetjük a táplálkozástörténet egyik első tudományos igényű kísérletének. A felvilágosodás ideológiai és módszertani alapvetését jelenti századunk modern történetírásának, sőt ebben az esetben az Enciklopédia racionális utalásrendszerével, újonnan alkotott terminus technicusaival mintegy előkészítette a további kutatómunkát. A 18. század nagy, összefoglaló igényű vállalkozásai után úgy tűnik, a 19. és a 20. század első felében a táplálkozástörténet nem tartozott a történetírás egy jelentősebb vonulatának érdeklődési köréhez sem. Azt pedig, hogy a hatvanas évek elején önálló diszciplínaként jelent meg, annak köszönhető, hogy az *Annales* történészei, különösen Fernand Braudel, élénk érdeklődést tanúsítottak a gazdaságtörténet és az anyagi kultúra iránt. Megalapozó volt e tekintetben F. Braudel „Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus. 15-18. század” című könyve, amelyben kiemelkedő helyet kapott a táplálkozástörténet. Másrészt a történeti antropológia megjelenése is motiválta az ilyen irányú kutatásokat.

A táplálkozástörténet az Annales elmúlt húsz évben megjelent évfolyamaiban.

Az ilyen irányú tanulmányok folyamatosan jelentek meg az ötvenes évek közepétől. E munkák forrásait elsősorban hajónaplók, vallási közösségek, szegényházak és kórházak feljegyzései szolgáltatták. A számszerű adatok grafikus ábrázolásával keletkeztek az ún. „táplálkozási görbék”, amelyek - hűen Marc Bloch szavaihoz - sokféle gazdasági és demográfiai változást tettek leolvashatóvá. Ezek a tanulmányok összegyűjtve 1970-ben jelentek meg J.-J. Hémardinquer szerkesztésében az *Annales Füzetek* sorozatban. A kutatás e módszere marad meghatározóvá még a hetvenes években is, noha már felismerik: a táplálkozás nemcsak anyagi, gazdasági, hanem szociális, mentális, sőt kulturális jelenség is. Az új megközelítési mód az 1973-as francia gazdaságtörténeti kongresszus élelmiszerfogyasztással kapcsolatos anyagában is tükröződik, amely 1975-ben jelent meg az *Annales*-ban. Az általános metodológiai és definíciós problémákon túl számos speciális kérdés is felmerült az előadásokban. Erősen kidomborodik a tanulmányok helytörténeti, illetve szociológiai jellege, mivel főként egyes vidékek és társadalmi csoportok élelmiszerfogyasztásáról esett szó bennük. Területileg természetesen Franciaország szerepel a tanulmányok többségében, illetve néhány vele szomszédos országgal kapcsolatban született még egy-egy elemzés a zömében francia szerzők tollából. A nagyszabású esemény visszhangra talált a nemzetközi történészközösség soraiban is. Magyarországon a referáló jellegű történészfolyóiratunk, a *Világtörténet* 27. számában tudósít az eseményről az 1975-ben kiadott gyűjtemény két fontos tanulmányának fordításával.

A hetvenes évek második felében mintha csökkent volna az érdeklődés a téma iránt, az *Annales* is csak egyetlen ilyen jellegű tanulmányt jelentetett meg: Emmanuel Le Roy Ladurie és kutatócsoportja statisztikailag feldolgozta a 15-19. századi szüretre vonatkozó forrásokat. Majd 1981-ben a szüretnek kronológiájával egészítették ki korábbi eredményeiket. A feldolgozás tisztán gazdaságtörténeti és kvantitatív megközelítése miatt is tipikus képviselője a klasszikus, Marc Bloch által definiált táplálkozástörténeti módszernek. Lassan azonban kialakul egy másik, egyre inkább szociológiai és mentalitástörténeti jellegű tendencia is, amely a nyolcvanas években kerül előtérbe.

Az iszlám civilizáció történetével foglalkozó számában (1980) újra találkozunk az élelmiszerfogyasztás történeti változásait vizsgáló tanulmányokkal. „A hétköznapok és az éhínség kenyere a muzulmán Spanyolországban” a mórok által széles körben fogyasztott kenyér készítésének, helyettesítésének és konzerválásának módjait mutatja be. A szerző, Lucie Bolens, külön kiemeli ebben a mórok ragaszkodását az antik tradíciókhoz. Az éhínség olyan jelentős kihívás volt a muzulmán társadalmak számára, melyre minden vidéken, minden korban, minden közösség máshogyan reagált. Ezt kívánja alátámasztani Bernard Rosenberg is Marokkó példáján keresztül. A 15-18. századi Marokkóban változatos növénykultúrák meghonosításával és új, fehérjében gazdag, a ritkán asztalra kerülő húst helyettesítő és kiegészítő ételek készítésével - mint például a híres arab „kuszkus” - sikerült szembeszállni a fenyegető éhínséggel.

A kutatási kedv fellendülését mutatja, hogy 1983-ban három táplálkozással foglalkozó írást találunk az *Annales*-ban. A tanulmányokat a „Szokások és illem” rovatban jelentették meg. Ez már tükrözi a cikkek jellegét is. J. Bahloul, F. Sobban és J.-L. Flandrin munkáiban megfigyelhető Claude Lévy-Strauss munkásságának, illetve a hatvanas évek szemiotikai és nyelvészeti módszereinek hatása és alkalmazása. A táplálkozástörténet a többi diszciplína társtudományává vált. J. Bahloul felfigyelt az algériai származású zsidók élelmiszerelnevezéseinek furcsa kettősségére, amelyben a tradicionális ünnepi zsidó ételek és a franciáktól átvett „profán” ételek nevei között éles ellentét áll fenn. Pontos hierachiát lehet megállapítani az élelmiszerek között a különböző szertartásbeli funkciók alapján. Hasonlóan mélyen vallási réteget hoztak felszínre F. Sobban kínai főzési tradíciókat elemző írásai is. Megállapításai a különféle sütési eljárások funkcióiról, a szakácsok kasztszerű privilégiumairól az ételek elkészítésére vonatkozóan egyaránt fontos információkat nyújtottak a keleti gondolkodás megértéséhez. A harmadik tanulmány szerzője, J.-L. Flandrin, az olajnak és a zsírnak a háztartásokban való elterjedését vizsgálva elveti azt a tételt, mely szerint csak a helyi földrajzi és klimatikus adottságok határozzák meg az egyes népek élelmiszerfogyasztását. Szerinte legalább ilyen fontos volt az újkorban a különböző étkezési szokások, divatok szerepe, ezzel magyarázható az is, hogy a növényi olajok kiszorították az állati zsiradékokat a francia gasztronómiából.

F. Braudel az anyagi kultúráról szóló élvezetes könyvében néhány oldalt szentelt az ivóvíz történeti jelentőségének. Megdöbbentő képet festett a korabeli párizsi vízellátás körülményeiről. Ehhez csatlakozott Daniel Roche 1984-es tanulmánya, amelyben a párizsi ivóvízkérdés alakulását vázolja fel a szerző a középkortól a múlt századig. D. Roche felsorolja a különböző víznyerési technikákat, az azokat akadályozó tényezőket, és a különféle társadalmi csoportok igényeit taglalva szociológiai kérdésekre is kitér munkájában. „Táplálkozás és ideológia” címmel jelent meg ugyanebben az évben A. Bruneton-Governatori tanulmánya, melynek központi témája: a szelídgesztenye. A szelídgesztenye termesztése Franciaországban az elmúlt

évszázad során a korábbi időszakokhoz viszonyítva lényegesen csökkent. Ennek okát a szerző két fő tényezőben látja: egyrészt a szelídgesztenye begyűjtésével foglalkozó egyének a modern ipari társadalomban pejoratív, lumpen megjelölést kaptak, másrészt a háború idején a szelídgesztenye fontos kiegészítő, sőt gyakran az egyetlen hozzáférhető táplálék volt, ezért - a szerző szerint - később a békeidőben is a háború alatti koplalásra emlékeztette az embereket. A tanulmány konklúziója nem egészen meggyőző, mert figyelmen kívül hagy olyan fontos gazdasági tényezőket, amelyek a modern mezőgazdaság struktúrájának kialakulásához vezettek. Ennek ellenére munkamódszere figyelmet érdemel, mert sok más korábban valóban népszerű élelmiszer, mint például a hajdinakása vagy a puliszka eltűnését joggal lehet így magyarázni.

A táplálkozás a keresztény ideológia számára sem volt közömbös. Meghatározott szabályok határolták el a fogyasztható és a tiltott élelmiszereket egymástól. Ezek a tilalmak keltették fel Pierre Bonnassie érdeklődését, akinek cikkét nemrég, 1989 végén vehette kezébe az olvasó. A szerző a koraközépkori penitenciális könyveket (*Libri Paenitentiales*) és krónikákat vetette vizsgálat alá. Ezekből kirajzolódik az ún. tisztátlan (immundus), undorkeltó ételek két fontos csoportja, amelyek kizárólag állati húsokra vonatkoznak: kutyától az embert evett állatokon át a dögökig terjed a tiltott élelmiszerek széles skálája. A tilalmak területenként különbséget mutatnak, mivel az éhínség mértéke és eloszlása sem volt egyenletes. A háborúk és a nagy éhínségek során számos krónika tanúskodik a „kannibalizmus” megjelenéséről is. Itt az éhségből adódó szükség (necessitas famis) és a szaracénevo keresztetek vitézi pátosza keveredik egymással. Csak a 10. század közepétől meginduló gazdasági fellendülés nyomán jelenik meg ritkábban a „kannibalizmus” a forrásokban, noha az éhínség még sokáig visszaterő problémája marad a nyugati keresztény társadalmaknak. A szóbanforgó tanulmány nagy érdeme a források ismertetése és új szempontok alapján való rendezése, ezentúl azonban csak a „szükség törvényt bont” elvét konstatálja, s valójában nincs markáns vezérfonala. Szintén ebből a korból merítette témáját Jean-Claud Hocquet is, aki a szerzetesek étkezéséről alkotott hamis képet kívánja eloszlatni. A források szerint a Karoling-kori szerzetes közösségekben az egy barátra eső napi élelmiszeradag fantasztikus nagyságú, szinte gargantuai méreteket öltött. A szerző megállapítja, hogy a szerzeteseken kívül az esetleges vendégeket, zárándokokat és természetesen a kolostori „háznépet” (szolgák és szolgálók stb.), tehát a tágabb értelemben vett familiát is bele kell kalkulálni a számításokba. Ezenfelül ebben a korban az élelmiszer részét képezte az egyházi alkalmazásban állók jövedelmének is. Mindezt figyelembe véve lehet csak az ilyen és az ehhez hasonló meglepő adatokat értelmezni. Az írás 1985-ben jelent meg. 1986 végén „Tér és történelem” címmel majdnem egy egész számot szenteltek Fernand Braudel, a volt főszerkesztő emlékének. Várakozásunk ellenére egy a búzatermesztéssel foglalkozó, alapvetően gazdaságtörténeti jellegű cikken kívül nem esett szó ebben a táplálkozás történetéről. Úgy tűnik, a klasszikus táplálkozástörténet Braudel halálával együtt eltűnt az *Annales* hasábjairól. Ezt követően már csak két említésre méltó tanulmány született 1989-ben. Ezek közül még Jean-Louis Roch írásáról nem esett szó, amely az alamizna társadalmi funkcióját vizsgálja a középkorban. A szerző vitába száll azokkal, akik szerint az alamiznaadás csupán keresztényi jöttnek számított volna. Szerinte az alamiznaadásnak éppen ellenkező érzelmi tartalma volt ebben a korban: az alsóbb osztályok megvetése, a koldus próbára tétele, amely során megérdemelte végül az alamiznát. Így a társadalmi rétegek között fennálló különbségek konzerválását szolgálta elsősorban.

Összegzésképpen elmondható, hogy a vizsgált két évtized alatt a táplálkozás-történet fokozatosan strukturális változáson ment át, s bár ez a folyamat korántsem zárult még le, nagy vonalakban már kirajzolódott a fejlődés iránya. A klasszikus Marc Bloch által megfogalmazott, az anyagi kultúra és főleg a gazdaságtörténet felé hajló táplálkozástörténet átadja a helyét egy új változatnak, amely a társadalom, a viselkedés, a mentalitás és az ideológia problémáira keresi a választ. Ez természetesen összefügg azzal a változással is, amely során a történetírásban a korábbi túlzott kvantitatív és gazdaságcentrikus történelemfelfogás helyett ismét az eseménytörténet és a politika kerül előtérbe. Mindez persze nem jelenti a gazdaságtörténeti vonal teljes eltűnését. A táplálkozástörténet pedig még számtalan más szempontból lehet értékes, kiegészítő eleme a múltról feltárt ismereteinknek.

Táplálkozástörténeti cikkek az Annales-ban 1975 és 1989 között.

1975. *Dossier*: Histoire de la consommation (A táplálkozás története.)
1976. *J. C. Bonnet*: Le réseau culinaire dans l'Encyclopédie pp. 891-914. (Az Enciklopédia gasztronómiai rendszere)
1978. *M. Baulant-E. Le Roy Ladurie-M.Demonet*: Une synthèse provisoire: les vendanges du 15. au 19. siècle pp.763-772. (Egy ideiglenes szintézis: a szüretetek a 15-19. században)
1980. *L. Bolens*: Pain quotidien, pains de disette dans l'Espagne musulmane pp. 462-477. (A hétköznapok és az éhínség kenyere a muzulmán Spanyolországban)
- B. Rosenberger*: Culture complémentaires et nouritures de substitution au Maroc /15-18. siècle/ pp. 477-504. (Kiegészítő kultúrák és élelmiszerek Marokkóban)
1981. *E. Le Roy Ladurie*: Les dates de vendanges annuelles de 1487 a 1977 pp. 436-440. (Az évenkénti szüretetek dátumai 1487-től 1977-ig)
1983. *J. Bahloul*: Nouritures de l'altérité: le double langage des Juifs algériens en France pp. 325-341. (A másság élelmiszerei: az algériai zsidók kettős nyelvhasználata Franciaországban)
- F. Sabban*: Le système des cuissons dans la tradition culinaire chinoise pp. 341-369. (A sütés típusai a kínai gasztronómiai hagyományban)
- J.-L. Flandrin*: Le goût et la nécessité: sur l'usage des graisses dans les cuisines d'Europe occidentale /14-18. siècle/ pp. 369-402. (Az izlés és a szükséglet: a zsiradékok használatáról a nyugat-európai gasztronómiában)
1984. *D. Roche*: Le temps de l'eau rare du Moyen Age a l'époque moderne pp. 383-400. (Ivóvízellátási problémák a középkortól az újkorig)
- A. Bruneton-Governatori*: Alimentation et idéologie: le cas de la châtaigne pp. 1161-1190. (Táplálkozás és ideológia: a gesztenyék példája)
1985. *J.-C. Hocquet*: Le pain, le vin et la juste mesure à la table des moines carolingiens pp. 661-691. (A kenyér, a bor és a Karoling-kor szerzeteseinek étrendje)
1986. *J. Helfer-J. Mairesse-J.-M. Chanut*: La culture du blé au milieu du 19. siècle: rendement, prix, salaires et autres coûts pp. 1243-1273. (A búzatermesztés a 19. század közepén: jövedelmek, árak, bérek és egyéb kiadások)
1989. *J.-L. Roch*: Le jeu de l'aumone au Moyen Age pp. 505-529. (Az alimizsna szerepe a középkorban)
- P. Bonnassie*: Consommation d'aliments immondes et cannibalisme de survie dans l'Occident du Haut Moyen Age pp. 1035-1057. (Undorkeltő élelmiszerek fogyasztása és kannibalizmus a túlélés érdekében a koraközépkori Nyugat-Európában)

„Patagónában is magyar maradtam...”

Beszélgetés Vajay Szabolccsal

Vajay Szabolcs 1921. október 9.-én született Budapesten. A Cisztercita Rend Szent Imre gimnáziumában érettségizett, 1939-ben. Egyetemi tanulmányainak állomásai: a Pázmány Péter tudományegyetem Jog- és Államtudományi Kara (1939-43), Université de Lausanne, Faculté des Lettres (1943-44), Institut universitaire des Hautes études internationales, Genf (1944-46) és a párizsi Sorbonne, Ecole pratique des Hautes études en Sciences économiques et sociales (1958-60). Közben, 1948-54 között, az Instituto de Arte Moderno kultúr-alapítvány ügyvezetője Buenos Airesban, majd 1959-től nyugdíjba meneteléig, 24 éven át az UNESCO Társadalomtudományi osztályán dolgozott. – A Johannita Lovagrendnek 1942 óta tagja; 1964-76 között a Nemzetközi Heraldikai Akadémia alelnöke, s azóta is Tanács-tagja, végül 1982-86-ig a Genealógiai és Heraldikai Társaságok Nemzetközi Szövetségének elnöke, 1987 óta pedig örökös díszelnöke. Munkáját a világ különböző országaiban számos kulturális kitüntetés ismerte el. Vajay tanár úr jelenleg Svájcban él, a Genfi-tó parti Veveyben.

— *Az ember pályafutását erősen meghatározza a család és az első iskolák. Az Ön életútjának alakulásában milyen szerepet játszott a család és az iskola?*

Örülök, hogy ezzel az alapvető kérdéssel kezdjük. Mindkét eleme nagyobb sikra is kivetithető. Hiszen maga a történelem is hasonló mód kettős kitevőjű: *mielő* és *identitás*, vagy — szabatosabb magyarsággal — környezet és egyéniség szövevénye. A kettőnek eredője a *magatartás*. — A magatartáskutatás ma már külön tudományág a társadalomlélektan keretében; több nyugati egyetemen katedrát kapott. A társadalomtörténet szerkezetében mind visszatekintő, mind előre vetített tényezőként figyelembe veendő. Helyes tehát, hogy ezzel a kérdéssel indult beszélgetésünk. Hiszen mi alakíthatná inkább az egyéniség kezdeti környezetét, mint a szülői ház, meg az iskola? Áttérve jómagam esetére, a szülői ház — mint minden gyermek életében — anyai és apai tényezőkből adódik. Az atyai hagyomány nálam intellektuális milió: református papok, tanárok, bírák, közigazgatási tisztviselők népesítik a családfát. Az úgynevezett földbirtokosságba csak a XIX. században jutott ez a korábban városi honorácior nemzetség, amely egzisztenciálisan inkább a nyugati polgárság életformájának magyar vetületét élte meg. Az anyai ősök földhöz kötődtebbek: kisbirtokos hajdúk, Bocskai-féle telepités. Ama darab föld, amelyet 1948-ig hagyományhűen műveltek, 1639 óta volt a család kezén, a szoboszlai határban. A közélettől távol, birtokosai legfeljebb ha a hagyományos hajdú tisztségeket viselték: városi hadnagy, lovas hajdúk kapitánya... Egyrészt tehát utóbb földhöz jutott honoráciorok, másrészt a tevékeny kisbirtokosság. Ez az a társadalmi közeg, amelynek hagyománytudata szüleimtől nyert örökségem. Mindketten reformátusok voltak, s engem mégis a cisztercita atyák budapesti Szent Imre gimnáziumába írtak be. Részükről talán egyfajta elit-formáló nyitás, amely azonban döntő alapjává vált ökümenikus életfel-fogásomnak. Szellemét már az iskolapadban magamba szíván, szerves részévé vált identitásomnak. — A cisztercita atyák minden különböztetés nélkül, egyképen kezelték mindahány tanítványukat. Olyan kiváló tanáraink voltak, mint Gálos Bernát,

Endrédi Vendel, Rajeczky Benjamin és sokan mások. Áldás legyen jellemformáló, kedves emlékükön. — Egyedüli megkülönböztetésem az volt, hogy külön hittanóra-ra jártam, az akkor Lenke-úti — utóbb Bocskai-úti, pillanatnyilag Schönherz Zoltán utcai — református egyházközséghez. — Nagy élmény volt ez a hittanóra, ami közösen folyt az ugyancsak katolikus Szent Margit gimnázium református leánynövédekével. Első koedukációs megelésem egy olyan korban, amikor a pedagógiai elvek még jócskán messzi jártak ettől a ma már általánossá vált gyakorlattól. Serdülőkori hitvilágom ekként valamiképp összeforrt a női jelenlét — akkor szinte kissé még misztikus — hangulatával. Visszagondolva, talán ez is kialakító tényezője lehetett ökümenizmusomnak... De, akárhogyis, ez az ifjonti hozzáállás eleve toleráns-sá tett mindennemű felfogás irányába. Később ezt úgy fogalmaztam — szinte csak magamnak — hogy az igazi intellektus előnyt ad mások jogainak saját érdekeivel szemben, de figyelemmel van mások érdekeire, még saját jogainak hátrányára is.

— *A Tanár Úr nem a hagyományos úton indult a történelmi pályán: főiskolai képzettsége jogtudományi. Azokban az években, amikor a budapesti egyetemen tanult, a bölcsészkaron kívülről medievisztikai oktatás folyt. Kapcsolatba került-e már akkor Mályusz Elemérrel, Szentpétery Imrével, Domanovszky Sándorral, vagy Eckhart Ferencsel?*

Ez a kérdés annyiban kötődik az elébb mondottakhoz, hogy a történelem — amit én az emberi magatartás alakulási folyamatával szeretek azonosítani — nemcsak mint a történések láncolata jut érvényre, — sem a múltban, sem a jelenben, — hanem úgy is, mint társadalomtudományi képlet. Az a fajta történetírás, amely csupán uralkodókat, törvényeket és hadi eseményeket sorol fel — az ókori és középkori annalista hagyományok — a XIX. században elébb pozitivisták történetírásá alakult, majd a XX. században — főként második felében — szociológiai történetírás lett. Eleinte egyoldalún gazdasági kitevőjű (s innét materialista meghatározása), majd mindinkább rádöbbenve a lélektani hozadék meghatározó jellegére, adódott belőle a magatartástan irányába váltó, átfogó képlete: Braudel, Duby, Génicaud, Le Goff, Toynbee iskolái... Mai történések már elengedhetetlen a társadalmi rend kialakulásának vizsgálata, amely anyagi, szellemi és lélektani kitevők eredője. — Ebben a társadalmi képletben a jog, mint rendező tényező, kimagasló szerepet tölt be. Mint a hajlamok fékezője, a mindennapok biztonsága és az erőszak csitítója. Kultúra mindég csak egy-egy jogállam erővonalai mentén alakult ki: Egyiptom, Izrael, Athén, Róma, vagy az ősi Kína. Az erőszak teremtette hatalom nemigen tükröződik *népességi* meghatározásban, hanem többnyire *személyi* kötődésű: Hannibál, Attila, Dzsingisz khán, Hitler, Sztálin, Mao... A jog társadalmi kiegyenlítés, az erőszak a személyi kultusz ökölcspása. Ez utóbbit ki kell heverni, míglen a jogrend tartós. Ezért térünk mindég vissza hozzá és ezért alapvetően lényeges egy kellő jogtudományi eligazodás minden történész számára. A tétel ellendarabja úgyszintén érvényes: valamely társadalom történetének kellő ismerete nélkül, sem a jogalkotás, sem a jogszolgáltatás nem működhet kielégítőn. — Visszatérve most a kérdés velemre, neves jogászoknak volt szerencsém tanítványa lenni Budapesten: Szladits Károly, Angyal Pál, Moór Gyula, Illés József... És, persze, a jogtörténész Eckhart Ferenc, egyben már nyitás a történettudományok felé. Hallgattam ugyanakkor bölcsészkarai történéseket is: Szentpétery Imrét, Gerevich Tibort és Mályusz Elemért, akivel egészen a legutóbbi esztendőig többször is találkoztam. Jogi disszertációm több vonatkozásában is ő tanácsolt. Rajta kívül még Baranyay Jusztin és Szekfű Gyula. E két utóbbival sokszor együtt reggeliztem egy Vörösmarty-téri hajdanvolt kávézóban. Néha feldobtam disszertációm egy-egy függő kérdését és áhitattal hallgattam, hogy Szekfű és Bara-

nyay belemelegedve vitakozik, — az én témámon... Nagy megtiszteltetés volt ez, az akkori tejfelesszájúnak, ami voltam. Jó disszertáció lett is belőle; megérdemelte a *Sub Auspiciis*, amit azután 1944 kimosott alóla... Ilyen kettős eredők mentén alakult ki meggyőződés, hogy a történelmet tulajdonképpen csakis strukturálisan szabad vizsgálni. Ökuménikus alapállásom egyfajta logikai felépítménye, amely emberközelpelbe hozza a múltbeli magatartást, mint a történelem és társadalom lényegét, egy jogállam keretében. — Persze, a történetírók hazai nemzedékének hozadékát és eredményeit sem szabad elhanyagolni. Sőt, kimagasló nemzetközi figyelmet érdemelnek. Hogy hamarjában csak egy-két nevet említsek: Fügedi Erik, Györfly György, Benda Kálmán, Kristó Gyula, Szücs Jenő. H. Balázs Éva, Jakó Zsigmond; s mennyi érdemes nevet sorolhatnék még fel, — hál'Istennek...

— *Az egyetem befejezése után külföldre ment tanulni, majd újságíróként dolgozott, illetve szépirodalommal foglalkozott. Beszéljen néhány szót ezekről az időkről. — Sikerül-e kapcsolatban maradnia otthoni barátaival, pályatársaival is?*

Még a háború folyamán kerültem külföldre. Ősztöndíjat kaptam, Svájcba. Egy évre szólót, 1943-ban. Ebből lett azután 28 évi távolmaradás... Amikor 1944-ben Magyarországon felborult a jogrend és az ország német megszállás alá került, már nem lett volna értelme haza sietni: a kint maradással többet használhattam a hazának. A túlélés néha nehezebb kötelesség, mint a hősi áldozat. Gondoljunk csak az idő előtt fölösen odaveszettek: Petőfi Segesvárnál, az első világháború fegyverszünete előtt pár nappal elesett angol költő, Wilfred Owen, vagy Radnóti Miklós a halálmenet során Abda közelében... S e nagyok mellett hány névtelen érték sikkadhatott még el, nyomtalanul. Éppoly állagvesztesége a társadalomnak, mint azok a megnevezettettek, akik az övszerek, pirulák és abortuszt-engedélyező törvények labirintusában vesznek oda. Előre számláló statisztikusaink szerint 2010 táján az európaiság mindössze 15%-a lesz a világ népességének; nem „rasszista”, hanem kulturális aggodalom, Euro-centrikus világképünk magatartási krízise. Ellensúlyozására és túlélésére fel kell készíteni a fiatalokat. Nemcsak olyasmin kell munkálkodni, aminek eredményét az ember maga is megélheti... De, térjünk vissza a sorsdöntő esztendőhöz; 1944-ben „vártam”... egészen 1948-ig. A helyzet messze nem úgy alakult, ahogyan a hiú reménység elképzeltette. Ebből lett azután a közel három évtizedes távolmaradás. — Mégsem éreztem valaha is, hogy „elszakadtam” volna magyar mivoltomtól. Csak éppen „tovább tartott az ősztöndíj”... Jótékony juttatásai persze elmaradtak; ezt kellett saját erőből pótolnom, s ugyanakkor magyarságomat is megtartani. Ez volt a program. — Említetted, hogy szépirodalommal is foglalkoztam. Csak mérsékelt és szerény szinten. Nem vagyok író. A tollforgatás szinte csak ürügye volt, hogy a magyar szavak csengése és a magyar mondat tömör szerkezeti kívánalmi ki ne essenek tudatomból. Volt idő életemben, amikor hónapokig nem válhattam magyar szót; nem volt kivel. Ilyenkor éjjelente fel-alá jártam szobámban és fennhangon magyar verseket szavaltam. „Hogy halljam”... Szerencsére a cisztercita atyák alaposan belémsúlykolták a memoriterek: Sigmund Lóránt, Suhajda Róbert, Pallos Benárdin... Ez mentette meg nyelvkincesmet Patagóniában, ahol akkor éltem. Beléfáradva a magányos szavalásba, kinéztem az ott sokkalta csillagosabb égre. A Dél Keresztjét láttam, nem a Gönczöl-szekeket. De, tudtam, hogy *van* Gönczöl-szeke... — A zivataros történelmi időkben is így van valahogy: tudjuk, hogy *van* demokrácia. Ha más csillagok vereslenek is felettünk. De, akárhogy van is, — Patagónia, Közép-Amerika, Párizs, vagy Svájc, — a „benső bensejében” (s úgy mondom ezt, mint az Ószövetség a „szentek szentjét”), — erőnek erejével tartottam meg a

magyar identitást. „Az irigy sors minden ármánykodása” ellenére, alkalmasint sikerült. Nem mindahány külhonba kallódott honfitársunknak adatott meg. Ritka madár egy-egy Domahidy András, Ferdinándy Mihály, vagy Vásárhelyi Vera... *Heu dolor!* — fúzi ilyenkor hozzá a bánkódó középkori annalista szerzetes... Nagyon ritka ...

— *Tudománnyal és oktatással nemcsak mint író és kutató foglalkozott, hanem mint az ENSZ kultúrdiplomátája is dolgozott a művelődésért.*

A „kultúrdiplomata” túlzó meghatározás. Mondjuk inkább úgy, mint a „nemzet napszámosa”, Vas Gereben, vagy Széchenyi értelmezésében. Esetemben: az „egyesült nemzetek” napszámosa... Szóval, tényleg foglalkoztam kulturális kérdésekkel, valóban nemzetközi szinten, s főként Latin-Amerika problémáival, ahol hosszabb ideig éltem, több országban. Az egyik ottani állam, amely polgárává fogadott, küldött végül az ENSZ-be; Argentína jelölt Párizsba, semmi különbséget sem téve született állampolgárai és a csak 1951-ben befogadott *gringo* között, pusztán az általuk feltételezett megfelelés mérlegelése alapján. Jó két tucatnyi — megannyi nemzetiségű — jelölt közül Párizsban engem választottak. *Sors bona, nihil aliud...* Így indult 24 esztendei pályafutásom az UNESCO-nál. Párizsban, mondom, holott az év nagyobbik részében úton voltam. Többnyire ott, ahol éppen szakadt a part: Mexikóban vagy Bolíviában, Chilében vagy a Karáib-szigeteken. Ahol szüksége adódott. A missziós rendet némi cinizmussal úgy magyaráztam érdeklődő barátaimnak, hogy amikor díszoklevelet kellett átvenni, akkor a főnököm utazott, amikor meg városzerte gépfegyvereztek, de meg kellett menteni a könyvtárat, vagy az egyetemet, akkor engem küldtek. Néha csak öt-hat órával előbb tudtam meg, hogy: indulás! Azután 10-15 óra repülés, a tethelyen sokszorta 25-30 fok hőmérsékleti, 2-3000 méter magasságinti és mindenestre 6-7 órányi idő-különbség. A repülőtérről nemegyszer egyenest száguldott a hivatalos autó — vagy *jeep*, vagy páncélcocsi — a tethelyre. Előfordult, hogy menet közben, a hátsó ülésen öltöztem át... Volt úgy is, hogy földrengés után még be-bedőltek a repedezett falmaradványok a helyszíni szemle során. Vagy hogy, — Pinochet tábornok chilei hatalomátvétele idején történt, — egy semleges nagykövetség szalonjában poharaztam a hatalom új uraival, míg az első emeleten a nagykövet cinkosságával bújtattuk azokat, akiknek a szalón-beli „vendégek” szerint kötél, vagy golyó járt volna... Utóbb a diplomáciai csomagba bugyolálva repültek ki a börtönné vált hazából. Némelyikük — nem mindegyik — eljött Párizsba, megköszönni. Haiti fővárosában, Port-au-Prince-ben, egyszer órákig hasaltam a sárban, míg fölöttem kerepelt a zárótűz arra az épületre, ahová naívan igyekeztem. Utána még féltucat piócától is meg kellett szabaduljak. Kellemetlenebb volt a gépfegyvertűznél... — Dehát, ezek szinte kötelező kalandok egy lelkiismeretes XX. századi nemzetközi tisztviselő pályafutása során. Akadtak persze olyan kollégák is, akik a félvilágért ki nem mozdultak volna Párizsból; 1968-ban azután ők is megkapták az ízelítőt... Esetemben, mégis úgy érzem, sokkalta több élményt, tapasztalatot és igazabb képet nyertem a világ országainak problémáiról.

— *Noha korábban is jelentek meg történelmi tanulmányai, a hatvanas évektől mind többet foglalkozott a középkori magyar történelemmel. Évente több jelentős tanulmánya jelent meg, sőt a magyar Kalandozások ártértékelését éppen az ön dolgozata váltotta ki.*

Nemzetközi tisztviselőként a társadalomtudományok egyetemi oktatásának megszervezése volt főfeladatomban. Fő állandó ká... sultat jelentett a jelen történelmével. Hogy jobban végezhessem a... bízottakat, magánszorgalomból a „bepogra-

mozott” országok múltjával is tisztában akartam lenni. Mexikó vagy Argentína, Brazília vagy Panama társadalmi gyökerei, összetétele, sebezhető pontjai, előnyei, vagy előítéletei messze nem azonosak... A társadalomtörténet e vonatkozásban: *alkalmazott* tudomány. Kezdetben erről a problematikáról írtam elemzéseket, vagy ismertetéseket az egyes érdekelt országokbeli, vagy a párizsi szakfolyóiratokban. Azután egyszer, — a Kádár-korszak első éveiben lehetett, — egy ihletett pillanatban feltettem magamnak a kérdést, vajon ezek a „latinamerikai felmérések”, nem volnának-e alkalmazhatók — s ha igen: mennyiben? — a magyar történelemre is? Adódnék-e esetleg alkalma egy újszemponitú megközelítésnek, olyan témakörökben, amelyekről — állítólag — mindent tudunk?... Így született meg a *Kalandozás-kötet*; a források újszemponitúan csoportosított kiértékelése és a *magyar témának európai témává* való szélesítése. Kölcsönösség és viszonyosság feltételezése ott, ahol a pozitívizmus eddig csak *kalandot* észlelt. Mindenegyész részlet tekintetében talán nem volt szükségképp igazam, de a hozzáállás új értékítéletét eddig nem érte ernyesztő bírálat. Bízom benne, hogy megérezésem nemcsak ötlet volt, hanem felismerés. Mindég örülök, ha tovább egészítik, vagy javítják. Legjobban pedig a bírálatoknak örülök: bizonyítéka, hogy a bíráló komolyan vette a témát. Érdemes volt tehát felvetni. Mert a bírálat negatívvumát csak egyetlen lépész választja el a továbbhaladás pozitívumától. Egy kutatás sohasem tekinthető lezártnak, s nemcsak a szellemtudományok terén; az úr-kutatás, vagy a genetika tekintetében ugyanez a helyzet... — Visszatérve a *Kalandozásokra*, történelmi elhelyezésükről a múlt században azért alakult ki hamis kép, mert a vizsgálat elhanyagolta a társadalmi és lélektani elemek kiértékelését. Nem vette továbbá figyelembe a szomszédos társadalmak lakosságának mentalitását és magatartását sem, ahol őseink megfordultak. Ekként lépett színre a „kalandozók” és „áldozatok” sablon-kettőse. Új megközelítésükben mind erről egy sokkalta árnyaltabb, jobb és igazabb kép kezd kialakulni; a látszólag tervtelen, vagy pusztán csak zsákmányra törő hadi vállalkozások háttéréből felkődlik a magyarságnak vajdón fájó, de már eleve eltökélt összecsendülési szándéka azzal az Európával, amellyel a szentistváni államalapítás teszi majd tartósan egygéz. A kalandozó magyarok az európai egyensúly kialakításába avatkoztak be, akár csak a korabeli vikingek és arabok. Ezzel a beavatkozással mindhárom — Toynbee formulázásában „külső proletariátusz”-ként megjelölt — nép, akarva-akaratlanul részévé vált Európának. A vikingek és a magyarok véglegesen, míg az arabok — napjaink bőven igazolják — ma is még a külső proletariátusz szerepkörében tevékenyek. „Nem adok nektek több olajat!” — mondja Khadaffi ezredesz... A maga módján ő is kalandozik... — De, akárhogyan alakulnak is a párhuzamok, a X. századi magyar *Kalandozások* új felmérésével, egy igazabb kép alakult ki a magyarságnak erről az első kontaktusáról Európával. Mint általában az „első kapcsolatok” az élők világában, ellenségesnek látszik, holott csak a felismerések nehezen kifejezésre juttatott szándékának korszaka.

— *A kutató, szervező munka mellett, ebben az időben megadatott Önnek az is, hogy az egyetemi oktatásba is aktívan bekapcsolódhatott...*

Ez a bekapcsolódás kettős okú. Egyrészt hivatásrendi: az UNESCO latinamerikai programja keretében több új egyetemet, vagy Társadalomtudományi Kart alapítottunk. A megfelelő feltételek többnyire adódtak, de a kellő szakmai hozzáállás nem volt mindég egyértelmű. Ilyenkor az UNESCO a helyszínre küldött egy-egy szervezőt, azzal a feladattal, hogy betanítsa az új témák oktatására kiszemelt, vagy átképzett tanárokat. Több ilyen misszióm adódott; a leghosszabb Costa Ricában, ahol

közel hat hónapot töltöttem az új Társadalomtudományi Kar bejáratásával. Egyrészt a tanárokkal foglalkoztam, másrészt próba-tanítás a diákoknak. Több igen értékes is volt közöttük. Nevezetesen egy Arias nevű fiatalember, akit másfél évtized leforogtán a Köztársaság elnökévé választottak és mint ilyen, a nikaraguai konfliktus sikeres megoldása körüli érdemeiért a Béke Nobel-díjjal is kitüntették. Szeretném remélni, hogy talán fogott rajta az is, amit diák-korában az ökümenia szellemének társadalomtörténeti lényegességéről hallott... — Az oktatásba való bekapcsolódásom másik nagy — immáron egyéni - oka, hogy rendíthetetlenül bízom a fiataloknak társadalmunk harmadik évezredébe átvezető szerepében. Legyen az Latin-Amerikában, Európában, vagy — pontosítsunk: Magyarországon. A fiatalokkal *kell* és *érdemes* foglalkozni. Szellemüket nem terelni, vagy csatornázni kell, hanem ébreszteni és tudatosítani. Tudni fogják, mit kell akarniok, ha egyszer rávezetik őket, hogy mi az, amit akarni lehet. Ez nem pedagógiai, vagy fegyelmi kérdés, hanem nyitás. Az effajta nyitásoknak a fiatalok részéről visszacsendülő hangját tekintettem mindég életem „érdemes élményének”. Annak tekintem ma is.

— *Fernand Braudel többször hangsúlyozta, milyen fontos volt történelmi pályája során, hogy fiatalon hosszabb időt élt Európán kívül, Dél-Amerikában. Ön is több országban élt, sőt huzamosabb időt Latin-Amerikában. Mennyire befolyásolta ez történetfelfogását, szemléletét?*

Annnyiban, hogy *kívülről* is láttam azt, amiben az ember egyébként *belül* él. Másként látjuk a tengert, ha benne fürdünk és megint másképp, ha a parti tornácra nézzük. Latinamerikai élmény-kincsem több mindenre döböntett rá. Például arra, hogy más az, ha valakit felfedeznek és megint más, ha valaki úgy érzi, hogy felfedezték... Ami őnála „addig”, az a másik számára „nem volt”... Sami utána következik, az egyiknek „civilizálás”, a másiknak „civilizáció vesztés”. Századoknak kell majd elmúlnia, hogy a szintézisnek ne csak fájdalmas ütközéseit, hanem tagadhatatlan előnyeit is mindkét részről felismerjék. — Így alakul ki egy talán merésznek tűnő, de kétségkívül érvényes párhuzam az „Amerika felfedezése” és a „magyar kalandozások” két — térben és időben bár messzejáró, de társadalmi töltet szempontjából mégis egymás mellé sorakoztatható — témaköre között.

Vagy — hogy anekdotikus példát is említsek — a mexikói tankönyvek szerint „a XX. század első szociális forradalmát Benito Juárez valósította meg, nálunk Mexikóban. Pár évre rá, egy Lenin nevű ember is csinált hasonlót, Európában”... Elvben így igaz, csak éppen don Benito kellő pillanatban leállította a motort, a gyorsított európaiak pedig látványos karambol-sorozat után rozsdatemetőbe juttatták a kocsiparkot.

— *Kutatómunkájának gerincét a történelmi segédtudományok, a genealógia, a címer-tan és az uralmi szimbolika vizsgálata teszi ki. Publikációra nem a száraz tényfeltárás, vagy az érdekes epizódok összegyűjtése jellemző, hanem egy újfajta, társadalomtörténeti aspektusokat kereső segédtudományokkal foglalkozik, amelyekre talán már nem is illik a segédtudományi titulus.*

Mindég ellene voltam a *segédtudomány* megjelölésnek. Lélektanilag a „segéd” minősítés egy fokkal hátrébb vet valamely személyt, vagy tudományágat. S erre semmi ok. Jobban szeretem tehát a történeti témákból adódó, de nem kifejezetten történeti eseményekkel foglalkozó szakosítást *társtudománynak* nevezni. Pontosabban tükröz egy inkább társas, semmint alárendeltségi viszonyt. — De, miért is volt hajdan a mainál jobb szükség genealógiára, címertanra, pecséttanra, vagy az uralmi szimbolika ismeretére? — Egy intelligens, de többségében írástudatlan társadalom

adottságai miatt. Az analfabetizmus nem zárja ki, sőt kidomborítja és szelektálja az intelligenciát. A leírt szótól elvonatkozó, közvetlen felismerési rendszerre támad ezáltal igény, amely elvonatkoztatott, vagy képletes síkon jelentkezhet. — A genealógia társadalmi képlete hosszsmetszeti, a heraldika pedig keresztmetszet. A genealógiai ismeret hagyomány és emlékezet dolga; összetartozást, jogigényt és érdekközösséget tükröz, messzi a ma csak felszínen csörtető látványosságtól. Jobban hasonlítható a beduin, vagy az eszkimó szinte mágikus ős-felsorolásához, amely egy közös elődtől háramlott juh- vagy rénszarvas-legelő jussát és megosztását rögzíti, nem pedig a díszvacsora asztalrendjében való tülekedést. A társadalomtudományi értelemben vett genealógia főként azt tájolja be, ki melyik embercsoporthoz tartozik, vagy hogy milyen jogigénnyel léphet fel ezen a csoporton belül. Távolabbra tekintőn: ki az atyafi, ki a barát, ki az ellenség... kire számíthat, kit jobb ha elkerül. A társadalmi viszonylatok globális emlékezeti felmérése. — A heraldika ezzel szemben nem annyira történeti távlatban, mint inkább egy adott pillanatban öntudatosuló egybe-tartozási ismérv. Az emlékezeti felmérés helyébe a vizuális felismerés lép. *Látom*, — a nélkül, hogy le kellene írnom, vagy ki kellene mondanom, — hogy miről, illetve *kiről* van szó. A címer gyakorlati szükségéből adódott megkülönböztető. Egyrészt tulajdonjegy, akárcsak a nomád pásztor-társadalomban a nyáj színe, vagy az állatokra süttöt billog. A palota-orumzatot díszítő ágbogas címert ettől csak minőségi finomítás, de nem szándékbeli eltérés különbözteti. A felismerhetőség a középkor hadi technikájában is lényeges: két egyképpen talpig páncélos vitézt misem különböztetné egymástól, ha nem viselne egyedítő címet, pajzsán, sisakján, lőtakaróján, vagy zászlaján. Olyan ez valahogy, mint a mai gépkocsi-parkolóban sorakozó típusjárművek: felismerhetővé tételükre tulajdonosuk színesre mázolja tetejét, rikító virágcsokrot, avagy lengén öltözött, csinos hajadont ragaszt a hűtőre. Így eleve *láthatja*, melyik az ő tragacsja, a monoton típus-tengerben. — A középkori lovag is ekként *látta* (s nem kellett hozzá írástudó legyen), hogy a lilium-hintette pajjzsos feléje száguldó lovag a francia, a kétféjű sasos pedig a német uralkodó vitéze. Utóbb a hadi egységből megindult az egyedi szintre való bontódás: már nem egy-egy ország, hanem egy-egy család címere vált jellemzővé. Eleve tudták, — mármint azok, akik *értették* máig is bonyolult formanyelvét, — hogy ki, kicsoda. S mihelyt a fejlődés elérte az egyéni szintet, pecsét formájában a címer egyedít: címeres pecsétem *én* vagyok... Szavatul értem. Akárcsak mainapság olvashatatlan aláírásom a bankcsekken. Az egyéniség diadala az eltömegesítésen. *Vizuális archetípus*, annyi sok más között: a ruházkodás, a hajviselet, a fejdísz egyedítő szimbolikái: *Winnetu* törzsfőnöki tolldísz, a „hosszúhajú” meroving királyok... A szándék mindenkor ugyanegy. — Nincsen ez másként a „piramis csúcsán”, a hatalmi jelvények államszimbolikája tekintetében sem. Elsőrendűn *közösségi* szimbólum: nem vérségi, hanem eszmei összetartozás. Állásfoglalást, elkötelezettséget rögzít: *szuverén* percepció.

— *Magyarországon a marxista tudománypolitika vezetői teljesen visszazorították a heraldikai és a genealógiai kutatásokat, amit a „Turul” megszűnése jelez leginkább. Viszont a két diszciplínára a magyar történettudománynak, különösen a középkorkutatásnak, nagy szüksége lenne. Kérem, javasoljon néhány kutatási témát, amelyekkel a legégetőbb hiányokat pótolni lehetne. Adjon néhány ötletet a fiatal történészeknek.*

A *Turul* 1950-ben való erőszakos megszüntét rendkívül sajnálom. Nemzetközi viszonylatban is kitűnő szakfolyóirat volt, amely több tekintetben meghaladta korát és nemegyszer külföldi laptársaink színvonalát. Már az 1930-as évek végétől, társadalomtörténeti szempontokat is messzemenően érvényesített. Gondolok olyan mun-

katársaira, mint Kumorovitz Bernát, Czobor Alfréd, Ila Bálint és mások. Méltó folytatói a Fejérpataky László, Schönherr Gyula és Áldásy Antal kezdeményezte szakmai hagyományoknak. A *Turul* felélesztése tehát elsődrendű feladatnak számít. Feltétele, hogy a nagy hagyományokra árnyékot nem vető, kellő szinten és komolysággal történjék. Kerüljük az újabban külföldön elburjánzott „népszerűsítő” genealogia divatját. Való igaz, hogy a nagyközönséget tájékoztatni kell („mindenkinek vannak ősei”!), de egy idevágó képeslap nem vétendő össze egy akadémiai szinten szerkesztett szakfolyóirattal. Mondjuk úgy: mindkét változat szükséges a „gyökérkeresés” nagy társadalmi kalandjában. Ám a megújuló *Turul* azt a magas szintet kell képviselje, mint nagyhagyományú külföldi laptársai: a bécsi *Adler*, a berlini *Herold*, a brüsszeli *Le Parchemin*, a lisszaboni *Armas e Troféus*, avagy a Svájcban kiadott *Archivum Heraldicum*. — A nagy kutatási témák eleve adottak: a mesterségesen széttört társadalmi keretek globális felmérése, az országhatárokon túli magyarság történeti tudatának strukturális erősítése és a magyar múlt még számos lappangó forrásának rendszeres feltárása. És végül, — fáradtságos, de elengedhetetlen feladat, — a hiányzó repertóriumok összeállítása és kiadása. Folytathatnám... A fiatal kutatók aligha fognak unatkozni. S hogy ez a munka máris dicséretesen megindult, arra is említhető példa: már folyik a varsói állami levéltárban a Jagelló-kor oklevelein fennmaradt, kiadatlan XV-XVI. századi magyar pecsétek számbavétele, több eleddig ismeretlen, Mohács-előtti címeradomány pontosításával. Hasonló kezdeményezések Prága, Velence, Dalmácia, vagy a Vatikán levéltári anyagában is elképzelhetők. S ezzel még csak a heraldika szűkebb körét érintettük... De, emlékezzünk újból: genealógia és heraldika saját társadalmi besorolásának tudatához kellett a középkori embernek. S ha ma mindkettőt a történelem hűségese *társtudományának* tekintjük, ezzel a középkor emberi magatartását helyezzük a történetkutatás középpontjába. Főként azért, mert mai magatartásunkat ettől csak korszemponitú bemérések, de nem lényegbeli ismérvek különböztetik.

— *Címerválasztás előtt áll az ország. Megkérném, hogy néhány mondatban elemezze a Magyar Népköztársaság címereit. Ön szerint, milyen legyen az új címer? használhat-e a heraldika szabályai szerint egy köztársaság koronás címert?*

A címer, miként már említettük, szimbólum. A korona úgyszintén. Az egyik *közösségi*, a másik *hatalmi* jelvény. Az állam fogalma a főhatalom gyakorlását is jelenti. Ezt a korona félreérthetetlenül jelképezi. Nem *szükségképpen* egyenrendű tehát a királyság képzetével. A Lengyel Köztársaság címerében, 1918 és 1939 között, a hagyományos fehér sas arany koronát viselt, csakúgy mint Nagy Lajos, vagy a Jagellók idején... De, menjünk tovább: egy címer lehet fetis-jellegű is. Ilyenkor az indiánok törzsi totemének eszmevilágát közelíti. Az állatábrázolásból átsaphat az élőlény-szimbolikába: a római *Capitolium* dísz-ketrecében ma is ápolnak egy anyafarkast, a svájci főváros egyik látványossága pedig a *Bärengruft* barátságosan cammogó barnamedvéi: Róma, illetve Bern címerének hús-vér megtestesítői, az állat-totem közösségi-címer jelképi erővonal mentén. — Ugyanígy a koronás címer hagyománya sem vétendő össze más szempontú eszmetudatokkal. Nem *szükségképpen* kell, hogy egy hús-vér megtestesítő viselje a koronát... Az államcímer ettől még hagyományosan viselheti. Nem köztársaságról, vagy királyságról van szó, hanem a Magyar Államról és annak történetileg kialakult és lélektanilag megszokott szimbolikájáról. — A Népköztársaság két címermásító kísérlete, — az 1949-es „kalapácsos búzakalász” meg az 1957-ben született „trikolor kompromisszum”, — aligha tekinthető *közösségi* eredetűnek, miértis kevéssé valószínű, hogy a tartósítás igényével

léphetne fel, nem hagyván mélyebb nyomot a magyar társadalom lélektani képletében. — Az új magyar címer mibenlétének kérdése tehát egy közösségi elhatározás függvénye, amely nem hagyhatja figyelmen kívül ama hagyományi elemeket sem, amelyek minden közösségnek elsőrendűn fontos kötőanyagát adják.

— *Jelenleg mivel foglalkozik Tanár Úr?*

Az Egyesült Nemzeteknél már nyugdíjba mentem. A nyugdíjazás arrafelé hamarabb éri a földi halandót, mint egyébként, tekintettel a kimerítőbb igénybevételre. Emlékezzünk csak arra, amit a sűrű földrészközi utak kapcsán mondtam. Azt hiszem, több szombatot és vasárnapot dolgoztam végig pályafutásom során, mint amennyit pihenni tudtam. Sokszor éjnek-éjén szólt a telefon, mert akkor Dél-Amerikában fényes dél volt, engem pedig — vagy bármely más kollégámat — sürgősen értesíteni, vagy tájékoztatni kellett. Mindez csak annak indokául említve, hogy az ENSZ-tisztviselőt korábban éri a nyugdíj. Következésképp igyekeztünk továbbra is foglalatoskodni valamivel. Két-három évig tanácsadói minőségben működtem saját hajdanvolt munkakörömben, főként tapasztalat-átadás céljából az ifjabb kollegáknak. Esetemben ezt az is indokolta, hogy egykori teendőimet hárman vették át: a jól beindult tervek munkaigényesebbé váltak. Ma ez az együttműködés már csak esetleges; mégis, mindég örülök, ha ezen a címen Párizsban, Genfben, vagy Mexikóban felbukkanhatok. Főként a Nemzetközi Társadalomtudományi Tanács, a Menekültügyi Főmegbízott, vagy a Latinamerikai Egyetemi Szövetség tevékenységéhez járulok ilyenkor hozzá, vagy pedig az ENSZ-et mintegy körülrajzoló Kormánytól Független Szervezetek — a Non-Governmental Organizations - valamelyikének alkalmi munkájához. — Végzek e mellett emberbaráti tevékenységet is, nevezetesen a Johannita Lovagrend Szeretetszolgálatára keretében. Az egész világra kiterjedő hálózat ez: a ciszjordániai menekülttáborok, a jeruzsálemi szemkórház, az afrikai lepra-telepek, vagy Namíbia éppenúgy működési területe, mint újabban Erdély megsegítése. A nagytételű élelem, gyógyszer és kulturális természetű adományok begyűjtése, odajuttatása és méltányos elosztása mellett ilyenkor arra is súlyt fektetünk, hogy a józan megbékélés lehető útjait őszintén kereső román tényezőkkal se akadjon el az eszmecsere, akiknek létét és szándékát a fellángoló gyűlölködés mintegy elfüggönyözi a közvélemény szeme elől. Szerencsére ott is sokan tudják, hogy két népesség nem élhet folyvást a gyűlölködés jegyében, s hogy ez az áldatlan helyzet mindkettőjükre egyképpen ártalmas. Ez az útkeresés nem lehet sem egyoldalú, sem az előítéletek szövevényében fogant. Fel kell mérni az identitást. Nemcsak sajátunkét, hanem másokét is. Úgy, mint a Kalandozások korában... Stalán akkor, Európa-szerte tényleg spiritualizálódhatnak majd a határok, nem annyira a politika, mint inkább az öikuménia szellemében.

— *Köszönöm a beszélgetést.*

Genf, 1990. április 10.

A beszélgetést készítette:

Kosztai László

Vajay Szabolcs munkásságának részleges bibliográfiája

(Csakis a beszélgetés kapcsán felmerültekhez kapcsolódó címek)

— Werbőczy István tanítása a magyar király főkegyúri jogáról, különös tekintettel a konstanzi bulla körül kialakult vitára, Államtudományi felavatási értekezés az egyházjog és a jogtörténet tárgyköréből, Budapest, 1943;

— Spanyol királyok vére a Frangepán leszármazottakban, „Turul” LVII, Budapest, 1943, 22-27;

— II. Lajos király ősei és vegyesházi királyaink rokoni kapcsolatai, „Turul” LVII, Budapest, 1943, 72-79;

— L’aspect international des tentatives de restauration des Habsbourg en Hongrie, mars-octobre 1921, Thèse présentée á l’Institut universitaire des Hautes études internationales, Genève, 1946;

— A „Tournusi kaland” margójára, „Ahogy Lehet” IV, Párizs, 47.sz., 15-18;

— El Contrato Feudal, „Anales de Historia Antigua y Medieval”, Facultad de Filosofía y Letras de la Universidad de Buenos Aires, 1954, 149-173;

— Feudalismo u Oligarquía, „Oriente Europeo” VII, Madrid, 1957, 27.sz., 337-340;

— Les rapports généalogiques hungaro-portugais au moyen âge, „Armas e Troféus” II, Braga, 1960, 1. sz., 62-78;

— Etiennette dite de Vienne, comtesse de Bourgogne. Bourgogne, Lorraine et Espagne au XIe siècle, „Annales de Bourgogne” XXXII, Dijon, 1960, 128.sz., 233-266;

— L’héraldique hongroise. Jalons pour l’étude de l’héraldique: Hongrie, „Archives héraldiques suisses” LXXIV, Fribourg, 1961, 2-6; és bibliográfia „Archivum Heraldicum” LXXV, Lausanne, 1961, 1.sz., 2-6, 2/3 sz., 27-35;

— Agatha, Mother of St. Margaret, Queen of Scotland, „Duquesne Review” VII, Pittsburgh, PA, 1962, 2.sz., 71-87;

— Etiennette dite Douce, comtesse de Provence, „Provence Historique” XII, Aix-en-Provence, 1962, 48.sz., 180-213;

— A propos de la „Guerre de Bourgogne”. Etude sur les successions de Bourgogne et de Macon aux 10e et 11e siècles, „Annales de Bourgogne” XXXIV, Dijon, 1962, 135.sz., 135-169;

— Rayonnement de la „Chanson de Roland”. Le couple anthroponyme „Roland et Olivier” en Hongrie médiévale, „Le Moyen Age” LXVIII, Bruxelles, 1962, 3/4.sz., 321-329;

— Grossfürst Geysa von Ungarn. Familie und Verwandtschaft, „Südost Forschungen” XXI, München, 1962, 45-101;

— Hongrie. Du totem au blason, „Emblèmes, Totems, Blasons”, Musée Guimet, Ministère d’Etat des Affaires culturelles, Paris, 1964, 107-114;

— La síntesis europea en el abolengo de la política matrimonial de Alfonso el Casto, „VII° Congreso de Historia de la Corona de Aragón”, Barcelona, 1964, II. 269-299;

— Quelques caractéristiques de l’héraldique hongroise: La flèche, Cheveux et cavaliers, Agriculture, Lausanne, 1964, 12. old.;

— De l'héraldique municipale en Amérique latine, à travers les blasons des capitales provinciales du Costa Rica, „Archivum Heraldicum“ LXXX, Neuchâtel, 1966, 1.sz., 2-9;

— A propos des comtes Basta de Huszt et de la survivance de leurs armoiries en Hongrie, „Le Parchemin“, Bruxelles, 1966, 116/117 sz., 87-99;

— Ramire II le Moine, roi d'Aragon, et Agnès de Poitou dans l'histoire et dans la légende, „Mélanges offerts à René Crozet“, Poitiers, 1966, 727-750;

— Vázlat a rendi társadalom szociográfiájához, „Katolikus Szemle“ XVIII, Róma, 1966, 4.sz., 362-366;

— L'héraldique, image de la psychologie sociale. Quelques problèmes de l'héraldique royale des Angevins hongrois, „Atti dell'Accademia Pontaniana“ NS XVI Napoli, 1967, 5-19;

— Abriss einer Soziographie des Adelsstandes in Ungarn, „Archiv für Sippenforschung“ 33, Limburg/Lahn, 1967, 27.sz., 197-200;

— Géza nagyfejedelem és családja, „Székesfehérvár Évszázadai“, Székesfehérvár, 1967, 13.sz., 63-100;

— Quelques caractéristiques de l'héraldique hongroise; Artisanat métiers et industrie, Les armes à feu, Bibliographie raisonnée des monuments funéraires armoirés, Neuchâtel, 1968, 16. old.;

— Note sur l'origine de la sabretache, „Vivat Hussar“, revue de l'Association des amis du Musée international des hussards, Tarbes, 1968, 3.sz., 31-32;

— L'héraldique du bouclier funéraire de Mathias Ier, roi de Hongrie, „Archives héraldiques suisses“ LXXXXI, Fribourg, 1968, 66-68;

— Die Ahnen der Dona Leonor Álvarez de Toledo, Grossfürstin von Toskana. Ein sozialgeschichtlicher Beitrag zum psychologischen Hintergrund der Eheauswahl des Grossfürsten Cosimo I. Medici (1519-1574), „Genealogisches Jahrbuch“ 8, Neustadt/Aisch, 1968, 5-23;

— A magyar Roland-éneke nyomában, „Irodalomtörténeti Közlemények“ LXXXII, Budapest, 1968, 3.sz., 333-337;

— Le drapeau en tant que meuble héraldique dans les armoiries hongroises, „Recueil du IIe Congrès international de vexillologie“, Zürich, 1968, 135-137, 199-204;

— Der Eintritt des ungarischen Stämmebundes in die europäische Geschichte (862-933), „Studia Hungarica“, Schriften des Ungarischen Instituts München, 4.sz., Mainz, 1968, 182. old.;

— Eléments turcs dans l'héraldique hongroise. Un cas caractéristique d'interpénétration socio-culturelle, „Archivum Heraldicum“ LXXXIII, Neuchâtel, 1969 2/3.sz., 18-24;

— Basic Heraldry. An Educational Seminar on Heraldry, „World Conference on Records and Genealogical Seminar“, Salt Lake City, 1969, 10. old.;

— The Social Evolution of Hungarian Heraldry. Seven Centuries of International Heraldry, „World Conference on Records and Genealogical Seminar“, Salt Lake City, 1969, 5. old.;

— Dona Margarita de Cardona, Mutter des ersten Fürsten von Dietrichstein, „Jahrbuch der heraldisch-genealogischen Gesellschaft „Adler“ 3/VII, Jubiläumsband 1870-1970, Wien, 1970, 129-183;

— Idegen címer Nagy Lajos két dénárján, „Numizmatikai Közlöny”, LXVIII-LXIX, Budapest, 1970, 43-47;

— A sisakdísz megjelenése a magyar heraldikában, „Levéltári Közlemények” XL, Budapest, 1970, 279-287;

— The Social Fundamentals of Heraldry, „Arma” XIII, Capetown, 1970, 50.sz., 220-233;

— Über die Wirtschaftsverhältnisse der landnehmenden Ungarn-stämme, „Ungarn Jahrbuch” II, München, 1971, 9-19;

— Mahaut de Pouille, comtesses de Barcelonne et vicomtesse de Narbonne, dans le contexte social de son temps, „Actes du LXIIIe Congrès de la Fédération historique du Languedoc méditerranéen et du Rousillon”, Montpellier, 1971, 129-150;

— A honfoglaló magyarság új gazdasági mechanizmusának európai vonatkozásai, „Új Látóhatár” XXIII, München, 1971, 1.sz., 21-28;

— Les sources numismatiques de l’héraldique d’Etat hongroise, „Recueil de IXe Congrès international des sciences généalogique et héraldique, Neuchâtel, 1971, 149-167;

— Les Berchényi en Hongrie. Une étude sur les origines sociales du comte maréchal Ladislas de Berchényi, „Vivat Hussar” Tarbes, 1971, N° 5, 29-35;

— Mathilde, reine de France inconnue. Contribution à l’histoire politique et sociale du royaume de France au XIe siècle, „Journal des Savants” CCCVII, Paris, 1971, 241-260;

— L’aspect politique des trois mariages de Raymond Bérenger le Grand, comte de Barcelonne, „Actes de la I^a Assemblée d’Estudis sobre el Comtat de Besalú”, Olot, 1972, 35-74;

— Egy Zsigmond-kori címeradomány, „Művészettörténeti Értesítő, Budapest, 1973, 4.sz., 272-278;

— The Bertalanffys. Their lineage within the social structure of Hungary, „Unity through Diversity”, Festschrift for Ludwig von Bertalanffy, London /New York, 1973, 7-20;

— Das „Archiregnum Hungaricum” und seine Wappensymbolik in der Ideenwelt des Mittelalters, „Überlieferung und Auftrag”, Festschrift für Michael de Ferdinandy, Wiesbaden, 1973, 647-667;

— Városi címerek korszerű megújítása, „Levéltári Közlemények” XLIII, Budapest, 1973, 97-111;

— Armoiries étrangères antérieures à 1550, conservées en Hongrie, „Archivum Heraldicum” LXXXVIII, Neuchâtel, 1974, 1.sz. 2-8, 2/3.sz. 26-34, 4.sz. 53-57;

— Az Árpád-kor uralmi szimbolikája, „Középkori kútfoink kritikus kérdései” Memoria Saeculorum Hungariae I., MTA, Budapest, 1974, 339-373;

— Die Namenswahl der Karolinger. Die Onomastik als Leitfaden zur Bestimmung einer merowingischen Abstammung Karls des Grossen, „Genealogisches Jahrbuch” 15, Neustadt/Aisch, 1975, 5-24;

— La relique stephanoise dans la Sainte Couronne de Hongrie, „Acta Historiae Artium”, MTA, XXII, Budapest, 1977, 3-20;

— Temesvár Anjou-kori címere. Hertzeg István főbíró 1582. március 8-án kelt magyar nyelvű levelének pecsétje, „Levéltári Közlemények” XLVI, Budapest, 1977, 223-233;

— Corona Regia — Corona Regni — Sacra Corona. Königskronen und Kronensymbolik im mittelalterlichen Ungarn, „Ungarn Jahrbuch” VII, München, 1977, 37-64;

— La genesi della Cronaca illustrata ungherese, „Acta Historiae Artium”, MTA XXIII, Budapest, 1978, 3-20;

— De l'acculturation médiévale à travers le destin d'une famille transplantée: les ancêtres hongrois et la descendance catalane du comte Dionis, „Actes de la II^a Assemblée d'Estudis sobre el Comtat de Besalú” Olot, 1978, 231-263;

— Contribution à l'histoire de l'attitude des royaumes pyrénéens dans la Querelle des Investitures: de l'origine de Berthe, reine d'Aragon et de Navarre. „Estudios genealógicos, heráldicos y nobiliarios en honor de Vicente de Cadenas y Vicent, con motivo del XXV aniversario de la revista Hidalguía” Madrid, 1978, II. 375-402;

— La relique stéphanoise dans la Sainte Couronne de Hongrie, „12. Internationaler Kongress für genealogische und heraldische Wissenschaften” Stuttgart, 1978, 353-390;

— Essai chronologique à propos de la famille du Grand-Comnène Manuel, 1238-1263, „Byzantinische Forschungen” VI, Amsterdam, 1979, 281-291;

— Comtesse d'origine occitane dans la Marche d'Espagne aux 10e et 11e siècles. Essai sur le rattachement de Richilde, de Garsende et de Letgardis, comtesses de Barcelonne, et de Thietberge comtesse d'Urgel au contexte généalogique occitan, „Hidalguía” XXVIII, Madrid, 1980, 162.sz., 585-616 és 163. sz. 755-788;

— Byzantinische Prinzessinen in Ungarn. Bemerkungen zu Raimund Kerbls Wiener Dissertation „Byzantinische Prinzessinnen in Ungarn zwischen 1050-1200 und ihr Einfluss auf das Arpadenkönnigreich”, „Ungarn Jahrbuch” 10, Festschrift Thomas v. Bogay, München, 1981, 15-28;

— Eudocie Comnène, l'imperatrice des troubadours, „Report of the 14th International Congress of Genealogical and Heraldic Sciences”, Copenhagen, 1982, 321-338;

— L'ours dans l'héraldique hongroise, „Archivum Heraldicum” XCVII, Neuchâtel, 1983, 3/4.sz., 34-41;

— Der Kamelauktion Charakter der Heiligen Krone Ungarns. Die typologische Rechtfertigung einer Benennung, „Insignia Regni Hungariae”, Studien zur Machtsymbolik des mittelalterlichen Ungarns, Budapest, 1983, 101-128;

— Európa kalandja a kalandozó magyarokkal, „Gesta Hungarorum” I, Zürich, 1984, 41-47;

— Dominae Reginae Milites. Árpád házi Jolánta magyarjai Valencia visszavétele idején. „Mályusz Elemér Emlékkönyv”, Budapest, 1984, 395-414;

— A társadalmi átalakulás lélektani lecsapódása a Királyi Könyvekben, „Magyarország társadalmi a török kiűzésének idején”, Discussiones Neogradienses, Salgótarján, 1984, 40-55;

— A Szent Korona Kamelaukion jellege, „Nyugati magyar tanulmányírók antológiája”, München, 1987, 310-321; lásd 16-23 oldal, mutatóban;

— La genèse sociale du monde féodal, „Histoire et Généalogie”, Annales de généalogie et d’héraldique, Paris, 1987, 12.sz., 3-14;

— A Johannita Rend lovagjai, 1854-1987. Ordinis Sancti Iohannis in Hungaria Thesaurus ac Corpus, Debrecen, 1987, 726 old.

— Regnicolae Principis. Der Versuch des Hauses Habsburg zur gestaltung einer sui generis siebenbürgischen Gesellschaft im Lichte der Libri Regii, 1691-1848, „Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn”, Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó, München, 1988, II. 1-30;

— Szent István Európája, „Szent István és kora”, MTA, Budapest, 1988, 108-112;

— Veszprémvölgy és alapítói, „Levéltári Szemle” XXXVIII, Budapest, 1988, 4.sz. 20-24;

— L’aristocratie de la Double Monarchie: genèse, apogée, déclin, „Le génie de l’Autriche-Hongrie. Etat, société, culture”, publications de l’Institut universitaire d’Etudes européennes, Genève, 1989, 77-82;

— Structures de pouvoir et réseaux de familles du VIIIe au XIIe siècle, „Actas do 17° Congresso International dos Ciencias Genealogica e Heraldica” publicadas pelo Instituto Portugues de Heráldica, Lisboa, 1989, 275-316;

— From Alfonso VII to Alfonso X. — The first two Centuries of the Burgundian Dynasty in Castile and León — A prosopographical Catalogue in Social Genealogy, „Studies in genealogy and Family History in Tribute to Charles Evans on the Occasion of his Eightieth Birthday” Salt Lake City, UT, 1989, 366-417.

VAJAY SZABOLCS:

A SZENT KORONA KAMELAUKION JELLEGE*

A jelképi közlésrend amaz ősidőkből maradt reánk, amely még valóságként élte meg a tudatalattit. Az „elvont fogalom” a tudatra ébredésnek jóval későbbi felépítménye. Határmezsgyéjük az írás: az egyezményes jelrendszerben való gondolatközlés. Az írásjelek általánosulását előzi meg az anyagszerűségben még közvetlen jel: a jó vadászat mágikus falfestménye, az állat-ősre felnyúló totem, a „fejjel magasb mivolt” lélektani impaktumát megjelenítő fejdísz: hajtorony, tollbóbita, koszorú, sisak, vagy korona.

Eleve egyfajta felsőbbbséget hirdetnek, mint ahogy a kézben tartott vessző, pálca, kard, vagy jogar is egy másik elvont fogalmat, a hatalomét testesíti meg. Fej és kéz — gondolat és erő — fenség és hatalom: jelből elvont fogalmon át jelképpé finomuló ős-pár.

A korona szemiológiai — jeltani — helyét ekként meghatározván, váltsunk tudománytörténeti síkról a történelemre. Vizsgálatunk tárgya többé már nem „a” korona, hanem „egy” korona, illetve — adott esetünkben — , egy koronatípus.

Az a tipológiailag elhatárolt koronaválfaj, amely hic et nunc eszmefuttatásunk tárgya: a *kamelaukion*.

A szó eredete vitatott és vitatható. Alkalmasint a keleti szimbolika iráni fellegvárában fogant és ama trónmennyezetet jelenthette, amely az istenképmásként tisztelt uralkodó feje felett a csillaghímes égboltot jelenítette meg. Ez a világmindenség-szimbólum szállott alá — díszes nemesfém-drágakő fejdísz jelképebe tömörítve — az istencsászár fejére. Mint uralkodói diadém típust a 638. július 4.-én végbement kettős koronázást leíró szöveg említi először: Heraclius császár fiainak felszentelésekor Heracleonas fejére a római impérium konstantinianus *stemmáját*, caesarként társuralkodó öccsének, Dávidnak fejére pedig egy *kamelaukiont* helyezett a pátriárka.

A magyar történelem meghitt ismerőse, Biborbanszületett Konstantin császár, a X. század elején már sűrűn emlegeti a *kamelaukiont* az udvari ceremóniák útvesztőjében. Végleges szimbolikáját az 1081-ben uralomra jutott Komnenosz-dinasztia rögzítette; az uralkodóház hierarchiológiájának a Birodalom hátralévő négy évszázadára iránytszabó Aleksziosz császár a *kamelaukiont* tette a törvényes országlás megkívánta uralkodói diadémá. Ennek visszhangja csendül ki a történetíró császárléány, Komnena Anna feljegyzéseiből. Felsorolván az atyja teremtette új udvari rangsort — a sebasztokrátornak címzett másodcsászárt, az ezt követő caesart, panhypersebastost és pansebastost —, leírja az első három rangfokozatnak — basileus, sebastokrator és caesar — kijáró koronát is. A császár legdíszesebb és legünnepelesebb fejdíszre — a *basilikón diadema* —, ekkor már hivatalosan is *kamelaukion*,

* A tanulmány magyarul először a Nyugati magyar tanulmányírók antológiája 1987. (Válogatta és szerkesztette: Borbándi Gyula Bern 1987.) kötetben jelent meg.

szemben a Sebastokrator viselte *stemma*val és a caesar *tainia*jával. A *Astephanos* korábban tipológiai megjelölése immáron a koronák gyűjtő fogalmává lett.

A XI. század végén tehát a *kamelaukion* már meghatározott formájú, jelentőségű és szerepű ceremóniális kellék; s az is marad, ameddig Bizánc: Bizánc...*Korona*, amelyet a Szent Bölcsesség konstantinápolyi főtemplomában a Szent Synodusban kinevezett pátriárka az uralkodóvá szentelés ceremóniája során a császárrá leendő személy fejére helyez. Mint a császárvatás elengedhetetlen kelléke, a kamelaukion jelképileg a törvényesség államjogi megtestesítője: csak az törvényes császár, akit *ott*, a Hagia Sophiában — az *arra hivatott* személy — a Pátriárka — ezzel a diadémmal — a kamelaukionnal, szentelt a Birodalom uralkodójává. A Pátriárka levezette a ceremónia illetékes mintegy kötőjel ég és föld, világrend és hatalom, Isten és császár között. Az iniciáció keresztény mágiájában a földre szállott örökkévalónak anyagi kifejezője a kamelaukion; a törvényességnek nemcsak kelléke, de biztosítéka és kinyilatkoztatása is. Császárszentelő ereje a jelképiség közbenjöttével teszi közhírré és köztudattá az új császárnak Isten kegyelméből való uralmát, isteni voltának be- és kiteljesülését.

Vessünk most egy pillantást arra, *ki és mi* ez a császár, Bizáncnak és — bizánci felfogás szerint — a világnak istenjogú, korlátlan ura?

Kétségtelenül a pogány *Imperium* amaz uralkodójának eszmei jogutóda, aki egyben *Rex* és *Pontifex Maximus*: az államtestnek és államegyháznak egyképpen feje. Ezt a „*caput*” pozíciót tükrözi tovább a bizánci rend: a közhasználatban „császárnak” mondott uralkodó ceremóniális címzése: *basileus* — azaz király — és *hiererus* — azaz szent. Ugyanakkor a keresztény kozmológiában is helyet nyer, a Szentháromság égi triászának földi dodekaionába ágyazottan: isapostolos — Krisztus apostolaival egyenrangú. Ezért ül szimbolikus nagyheti estebédjén tizenhárom-terítékes díszasztalnál — egymaga.

E keresztény szimbolika mellett helyet kap Bizánc ceremóniális jelkép-rendszerében a neoplatonizmus pogány, szinte matematikai eszmeszigora is. A császár a világt teremtető erőnek földi vetülete: *demiurgosz*. Mint ilyen szent és isteni, e fogalmaknak pogány értelmében is. Uralma tehát *entheos basileia*, istenrendelte országlás, maga is részese lévén a világt teremtető erőnek, *koszmokrator* —, s ha önmagáról szól, a *numen meum* kifejezéssel él. Mert Isten által földi istenné rendeltetett: *theos epigeios*.

A bizánci udvar sokszorta rigolyának tűnő, aprólékos és kimerítő ceremóniája csak akként válik logikailag simán érthetővé, ha nem mint kifundált etikettet, hanem mint liturgikus szertartást közelítjük meg. Mert minden, ami a császárhoz tartozik, magánál e ténynél fogva szentté válik: lakhelye a *Szent Palota*, amelyben *Szent Trónusán* ül. Szent az uralkodó *orcája és tekintete*; szent az ünnepélyes alkalmakkor viselt *ruházata* is. Hogyan is lehetne hát másként felszentelésének leglényegesebb kellékével? — *A kamelaukion ipso facto Szent Korona...*

A császári hatalom éppen isteni eredeténél fogva teljes és megbonthatatlan. Eszmei síkon Államra és Egyházra egyaránt kiterjedő: a császárszentelés szertartásában ezért a pátriárka püspökké is felkeni személyét. Ő — a császár, és nem a Pátriárka — hívja össze a zsinatot, amelynek csak a császár szent aláírásával — mert ez is szent, sőt még a tintatartó is, amelybe a szent tollat mártja — válnak határozatai szent kánonokká. A császár következőképp Isten rendelte ura a keresztény *oikouménének*. Ezen állambölcséleti felfogás logikus politikai vetülete, hogy minden keresztény népek és hatalmak a *basileus hiererus isapostolos*nak rendeltettek alá; a magát bitorlómód császárnak mondó német király és a magát pápának tartó római püspök egyképpen, nem kevésbé a Szentföldön csatározó, barbár nyugati lovagok. Íme,

Bizánc nyugati és közelkeleti konfliktusainak ideológiai alapozása; a pogányság elleni harcok indítéka egyértelműbb: a kereszténység korlátlan urának hitterjesztési kötelessége. Bizánc tehát saját diplomáciájának konceptuális felfogásában sohasem *hódít, csak érvényt szerez* eleve fennálló isteni felségjogának, avagy az apostolátus Isten-szabta kötelességét teljesíti.

Aki tehát ellentétbe kerülne ezzel a császárral, magával Istennel húzna ujjat. S ha ilyen ellentéti helyzet mégiscsak adódnék, egyedül a császári személy méltatlan voltával nyerhetné keresztényi igazolását, amelyet meg kellett hogy előzzön *karizmájának* elvesztése. Az égi Isten törvénye ellen vétő földi isten hatalmát tehát égi rendelés számolja fel, de a földi alattvalók, vagy ellenfelek döntenek meg. Módozatát tekintve a császárbuktatás csakis a császári attribúcióknak megfelelő, ha azokkal nem is egyenértékű, de egyjelentésű szentelő erővel fellépő elemek felsorakoztatásával mehet végbe. A felzendült nép, az ellentétbe került pátriárka, vagy a pillanatnyilag győztes ellenfél, csupán Istennek eszköze. Az istenítélet megtörténtével a világrend azonmód helyreáll: új, méltó császárt koronáz a Hagia Sophiában a régi Pátriárka a birodalom Szent Koronájával.

Térjünk most a *kamelaukion* anyagi mibenlétének vizsgálatára. Kommena Anna aprólékos leírása nyomán a Komnemosz-császárok koronája — *to basilikón diadema* —, zárt félkörívben a fejhez idomuló, ékkövekkel és gyöngyökkel sűrűn díszített fővegszerű diadém. Két legfőbb jellegzetessége, amely a kamelaukiont ugyanakkor nemcsak jelképileg, de anyagszerűségében is döntőmód megkülönbözteti minden egyéb stephanostól, egyrészt a halántékrészekre függesztett és a *Szent Orca* magasságában lengő, gyöngyös-ékköves csüngők — *kataseista* —, másrészt a zárt félkör zenitjét tetéző kereszt.

Ki kell még emelnünk, hogy a bizánci kamelaukion *teljesen zárt* építmény és ekként előképe a keleti egyházfejedelmek mindmáig használt mitrájának, amely csak a XV. századtól kezdődően nyerte el az alapkerületéhez képest körteszerűen domborult formáját. E zárt egységet már a kezdet kezdetétől bordázat tagolta: kettős keresztpánt, kétoldali félkörív, vagy kazettasakkozás. Mindhárom megoldás egyképpen válasz technikai és szépsészeti követelményekre; szimbolika szempontjából viszont csak eszköz. Tartó váz, amely ugyanakkor különféle zártsági fokozatokat enged meg: a merev nemesfém lemezzel való szférikus kitöltéstől a bordázatköznek arany-szövettel való és a zártság benyomását keltő béleléséig. E más-más technikai megoldás a szimbolika végeredménye szempontjából egyenértékű és egyjelentésű: a kamelaukion a földi császár Szent Arcát és égi félkörívvel a legtökéletesebb szimbólummá, korré egészíti. A tetéző kereszt az égi istenség és annak földi istenmása közti frigy kötőjele.

A Komnemosz-kor sokféle koronát ismert. Szóltunk már a *stemmáról* és a *tainiáról*, mint rangkoronákról. De maga a basileus is hordott alkalom szerint más-más koronát, anélkül hogy ezzel a *kamelaukion* államjogi elsőbbségén csorba esett volna. Ilyen használati diadémok az antik sisakkoronából kialakított jusztiinianuszi fejdísz, a császári diadalmenet alkalmával viselt győzelmi korona, vagy a hyperteron néven ismert könnyű diadém: egy liliomékes, nyitott korona.

A rangkoronák sorában ismertetnünk kell még a despotáét, amely tulajdonképpen csak a Palaiologosz-korban érte meg ceremóniális jelentőségének kiteljesülését. Mégis, ez a koronatípus — a *stemmatogyrion* — kettős fontossággal bír a magyar koronakutatás szempontjából.

A *deszpotész* cím nem szerepelt a Komnenosz Aleksziosz teremtette, új ceremóniális rendben. Életrehívója Manuel császár, aki az új címet magyar vejenek, a Bélából Bizáncban Alekszioszá lett Árpádházi hercegnek engedményezte. A *deszpotész* rangkoronájául a *stemmatogyriont* rendelte. E koronatípus leírását a *Pseudo-Kodinosz* XIV. század végi ceremóniakönyve őrizte meg: „A konstantinápolyi Szent Palota méltóságai.” Ezek szerint a deszpotész stemmatogyrionja drágakövekkel és gyöngyökkel ékes korona, amelynek arany abroncsát egy-egy, a négy égtáj felé domboruló oromlemez díszíti — amennyiben a deszpotész az uralkodó császárnak *fia*. Ha ellenben a deszpotész címet az uralkodó veje nyerte, úgy az oromlemezek száma csak kettő: a homlok és a tarkó felett.

Miután a későbbi III. Béla király bizánci tartózkodása idején Manuel császárnak *veje* és kiszemelt utóda volt, a számára 1163-ban létesített despotai cím rangkoronája egy, arany abroncsának homlok és tarkó feletti részén oromlemezrel ékesített stemmatogyrion kellett hogy legyen. *Ugyanezt a formamegoldást követi az itt tárgyalt magyar királyi korona fejabroncsa is.*

A deszpotész rangkoronájává való rendelése előtt, a XI. századi stemmatogyrion a Makedóniai és Doukász császárok idején a *szebasztosz* rangkoronája volt. Aleksziosz császár ceremóniális reformjából mind a cím, mind a koronatípus kimaradt — talán éppen a rivális Doukász-dinasztiához való szoros kötődése miatt, mikoris többnyire a császári ház rokonságának, illetve a Bizáncnak jelentős szolgálatokat tett, barbár uralkodóknak adományozták. Ezt az immáron három emberöltő óta többé nem gyakorolt használatot újította fel Manuel császár, barbár veje, Aleksziosz deszpotész, azaz Béla herceg számára.

Manuelnek tudnia kellett, hogy Béla ükapja, I. Géza, a Doukász császárok idején már nyert volt egy stemmatogyriont, nyilván a vele járó szebasztoszi címmel egyetemben. E diadémnal ábrázolja Gézát a mai Koronát ékesítő zománcclemez: homlokrészében oromlemezrel emelt, drágakódíszes aranyabronccsal, amelyet kék bársony bélelőfőveg tölt ki. A Géza kezében tartott tuskedíszű kereszt következtetés-képp szintén a szebasztosz rangjelvénye volt, a basileus tartotta négyzetes *labarum* pár-darabja. Hogy ez a rangjelvény utóbb ugyancsak a deszpotészra szállott, tanúsítja egy 1401-ből fennmaradt Palaiologosz miniatúra, amelyen a császári apja mellett álló stemmatogyrionnal koronázott Theororosz despota szintűgy tuskedíszű jogart tart.

Foglaljuk most össze az eddig mondottakat a koronakutatás anyagtermészetű lényegének szempontjából. Mai koronánk *Corona Graeca* elnevezésű fejabroncsa tipológiailag egy stemmatogyrion. *Ez a koronatípus a XI. század Doukász-császárai idején a szebasztoszt illette volt meg; Komnenosz Aleksziosz 1081. évi ceremóniális reformjából kimaradt; 1163-ban pedig Manuel császár az újonnan létesített deszpotész címhez kötődően magyar veje, a későbbi III. Béla király számára újította fel, mint rangkoronát.*

Stemmatogyriont nyert már Bizáncból I. Géza király is, minden bizonnyal Doukász X. Konstantin császártól. Ezzel a diadémnal és a velejáró tuskédíszes kereszttel ábrázolja Gézát a *Corona Graeca* zománcclemeze. *A stemmatogyrion adományozása tehát meg kellett hogy előzte legyen a Corona Graeca létrejöttét, amely fejabroncsának tipológiáját tekintve ugyancsak stemmatogyrion.* Ilyeténképp azonos jellegű ama diadémnal, amelyet I. Géza már *előzőleg* kapott és ama másikkal is, amelyet Manuel rendelkezéséből Béla-Aleksziosz utóbb Bizáncban viselhetett. A *Corona Graeca* zománcclemezeinek datálása az ábrázolt társcsászár azonosításán fordul. Nevének csak

kezdő szótagját őrzi a lemez: KON. Rangjelzője: *Porphyrogenetosz* — bíborbanszületett. Ez a minősítés a Szent Palota ceremóniális rendjében csakis annak járt ki, aki *atyjának uralkodása idején* a Bíborcsarnokban — *Porphyré* — jött a világra. I. Géza idején két ilyen hercegről tudunk: Doukász X. Konstantin császár 1060-ban született Konstantiosz fiáról és Doukász VII. Mihály császár 1074-ben született Konstantinosz fiáról. Az elsőt apja még 1060-ban tette, bátyjával Mihállyal együtt társcsászárrá; a második szintén már bölcsőjében, 1074-ben lett társuralkodóvá.

Doukász Konstantin császár 1067. május 21-én hunyt el, három kiskorú fiút hagyván maga után. A két idősebbik — Mihály és Konstantiosz —, mint láttunk, ekkor már társcsászárok és anyjuk gyámsága alatt névleg uralkodnak. Ámde az özvegy — Eudokia Makrambolitissza — 1068. január 1-én újból férjhez megy Diogenész Romanoszhoz, aki még azévből harmadik mostoha fiát, Doukász Andronikoszt is társcsászárrá teszi. Ha tehát a KON kezdő szótaggal jelölt bíborbanszületett társ-császárban Doukász Mihály *öccsét*, Konstantioszt ismerjük fel, úgy a zománcclemezek készítésének időpontja arra a hét hónapra lenne szűkíthető, amidőn X. Konstantin császár halálát követően Mihály és Konstantiosz volt a Birodalom két névleges társuralkodója. 1068. január 1-e után már IV. Romanosz gyámcsászárnak is lenne lemeze, 1071 és 1074 között pedig a közben szintén társcsászárrá tett, harmadik Doukász-fiúnak, Andronikosz-nak is szerepelnie kellett volna.

Függetlenül tehát attól, vajon a zománcclemezek már eredetileg is rajta voltak-e a *Corona Graeca* abroncsán, avagy csak másodlagos felhasználással, utóbb kerültek volt oda, a zománcclemezek készítése az 1067 június-december hét hónapi időközre pontosítható.

Térjünk vissza a kamelaukionhoz. Az uralkodói korona megkülönböztetője a *stephanoi* gyűjtőnévvel jelzett mindennemű rangkoronáktól: felépítésének zártsága, a homlokérszről csüngő *kataseista* és a tetőző kereszt.

Ha tehát egy, valamely okból méltatlanná vált bizánci uralkodóval szembe forduló vetélytárs a törvényes uralkodói mivolt igényével kívánna fellépni, szükségessé válik, hogy a Pátriárka a Hagia Sophiában egy ilyen kamelaukionnal avassa császárrá.

Méltatlan uralkodónak számít a XII. század végén Komnenosz Andronikosz, aki Manuel halálát követően nemcsak a dinasztia szinte teljes állagát írtotta ki, hanem egészében megtizedelte Bizánc vezető rétegét, ekként okozójává válván Konstantinápoly alig húsz évre reá beteljesedő végzetének, amelynek földindulását a Birodalom már soha többé nem heverte ki igazán.

Andronikosz rémuralma harmadéve hogy tartott, amidőn a létükben szorongatott bizánci országnagyk az egykori Aleksziosz deszpotészhez fordultak, érvényesítené a Birodalom üdvére hajdan Manuel szándékolta utódlási jogát, ha már Manuel fia, leánya, veje, özvegye és unokaöccsei mind áldozatul estek volt Andronikosz hóhérainak. Béla király hajlani látszott a hívó szóra; nyilván előtte is felcsillant a Manuel meglátta bizánci-magyar unió nagyhatalmi ábrándja.

A vállalkozáshoz a seregeken kívül jögalap és jogfolytonosság is kellett. Ekkor kéreti az 1184-ben megözvegyült magyar király egy ugyancsak özvegy Komnenosz-unoka kezét és készített magának a Hagia Sophiában való császárrá avatáshoz megkívánt diadémot: egy *kamelaukiont*. Mindez sebtiben történik, a pattanásig feszülő bizánci szükségben. Béla seregei 1185 nyarán már Szófia alatt táboroznak, de egy váratlan közjáték mégiscsak keresztülhúzza a nagyralátó számítást. Andronikosz

pribékjei összeesküvés gyanújába fogják az egyébként ártalmatlan és középsterű Angelosz Izsákot, Aleksziosz császár leányági dédunokáját. A megrettent főúr a Hagia Sophía asyllumába menekül, ahol az Andronikosz önkényével már amúgyis betelt Pátriárka, az odasereglett nép lelkesedése közepette 1185. szeptember 11-én — jobb jelölt híján — császárrá keni. A zendülésében gátat veszített tömeg betör a Szent Palotába és Andronikoszt úgyszólván elevenen ízekre szedi. Bélának megviszik a hírt Szófia alá, Izsák császár barátság- és békeajánlatával együtt. Béla azonmód átlátja, hogy tervével elkésett, rááll a békére és seregét visszavonja az Al-Dunára.

Ha a magyar-bizánci unió nagyralátó terve ezzel végképpen el is enyészett, ha Bizánc sorsa a tunya Angelosz-császárok alatt alig két évtized leforgásával be is teljesült, ha Béla tervbe vett bizánci házassága helyett Fülöp Ágost francia király nővérével lép is második frigyére, a nagy őrségváltásból egyvalami mégiscsak megmaradt: a Hagia Sophiában tervezett császári koronázáshoz szükséges kamelaukion, amelyet Béla hadi felkészülésével egyidejűn készített.

Kamelaukion-e, avagy sem, ez a korona, amelynek rendeltetése minden bizonnyal egy magyar-bizánci unió szimbolikája lett volna? Erre az alapvető kérdésre csak egy hármás megközelítés próbáit sorra véve válaszolhatunk: a lélektani szándék, a formai megoldás és az államjogi tapadványok tükröződésében.

A lélektani indítékok egymagukban véve is sokrétűek. Teremtett helyzetként adódott, hogy Bélát felkérlik, vetne véget Andronikosz rémuralmának. A tirannusként országgló császár Isten és ember előtt méltatlanná vált: törvényes elődjének ártatlan vére tapad kezéhez. Isten nem tekintheti többé földi másának. Legyen hát Béla az Égi Akarat eszköze a törvényes földi rend helyreállítására. Béla-Aleksziosz ekként Isten és ember előtt *törvényes* császárrá lehet. Hiszen egy *törvényes* császár — Manuel — egyszer már *törvényes* utódjául jelölte volt, deszpotész címmel.

Mint deszpotész, Béla-Aleksziosz a stemmatogyrion rangkoronáját viselte. Hogy ez a diadémtípus a császári mivolt szimbólumává lehessen, kamelaukion-jellegűvé kell alakítani: zártság, halántékcsőngők és tetéző kereszt szükséges hozzá. Egy ilyen koronával kell, hogy a *megfelelő* helyen a *megfelelő* személy — azaz a Hagia Sophiában a Pátriárka — császárrá avassa. *Ilyen* koronát készített tehát és viszi magával a megállapodott felszabadító hadjáratra, amelyet mint Isten eszköze és a Birodalom jelöltje indít a méltatlanná vált zsarnok ellen.

Formamegoldás tekintetében az 1185-ben sietve készített Korona — ez a mindmáig fennmaradt *birodalmi* szimbólum — nem kamelaukion, de kamelaukion *jellegű*. Zártságát keresztpánttetőzet adja, amelynek nemesfém merevítését aranszővet bélelés helyettesíti. Formailag tehát pántkorona. Pontosabban: *egy nyugati pántkoronává alakított bizánci stemmatogyrion*.

Ez a felemás megoldás adódhat a készítés technikai sietősségéből is amit a pántok rátételi hajlításának és illesztésének szakavatatlan volta alátámasztani látszik —, de lehet talán a bizánci—magyar unió adott kettősségének szimbólumszándéka is.

Néhai Deér József és a jeles készülségű Elisabeth Piltz hevesen csatáztak e két ellentmondó felfogás táborában. Deér szerint a szicíliai normann királyok koronája és a magyar királyi korona egyazon megjelenítési szándék közös tövéről szakadt: mindkettőjük bizánci előképet megújítani kívánó *kamelaukion*. Ezt a felfogást vallotta Bárányné Oberschall Magda, valamint némi fontantartással, a német Klaus Wessel is. Piltz kiasasszony viszont mi. II. Frigyes császár palermói porfirszarkofágjár

ábrázolt normann koronát, mind a magyart, pántkoronának, azaz a *kamelaukiionnál* alacsonyabb szimbolikai rendű diadémnak tekinti. André Grabar még szigorúbban következett és a *Corona Graecá*ban pusztán egy, császári és egyházi zománcképekkel ékesített fogadalmi koronát lát, ahhoz a VI. Bölcs Leó császár és az apostolok képmásával díszített koronához hasonlatosat, amelyet a velencei Szent Márk templom kincstára őriz.

Ámde sem az érvelőknek, sem az ellenérvelőknek, nem tűnt fel, hogy a *Corona Graeca abroncsa egymagában véve a deszpotész stemmatogyrionja*. E felismerés logikai ágyazódása, hogy Béla, mint egykori utódjelölt — Aleksziosz deszpotész — *ennek* a diadémnak viselésére volt Bizáncban eleve jogosult. Hogy döntő lépését a Szent Trónus felé megtehesse, ezt a stemmatogyriont kellett kamelaukion *jellegűvé* alakíttatnia: bezárhatja tehát, kereszttel tetézteti és császári homlokcsüngőkkel ékesítteti. Ez utóbbiak a normann királyi koronáról azonmód hiányoznak: lényeges tipológiai eltérés és döntő szimbolikai különbség.

A III. Béla által 1185-ben pántkoronává alakíttatott stemmatogyrion a tetéző kereszt és a homlokcsüngők hozzáadása által tipológiailag máris elhatárolta magát a pántkoronáktól és a kamelaukion formakövetelményeit közelíti, ha a teljes zártság hiányában a kamelaukiionnal nem is szakasztottan azonos. Formáját tekintve tehát *nem* kamelaukion, de vitathatatlanul kamelaukion *jellegű* diadém. Lényegileg alig különbözik Barbarossa Frigyes császárnak az aacheni Nagy Károly-ereklyetartón ábrázolt koronátípusától, amelyet Elisabeth Piltz mégsem habozott kamelaukiionnak minősíteni.

S hogy a bizánci szimbolikán edzett III. Béla mind emez árnyalatoknak mennyire tudatában volt, kiviláglik abból, hogy országos pecsétjének királyalakján tűnnek fel először — szinte túlzott arányban hangsúlyozva — a korona homlokcsüngői, a *kataseista*. Ugyancsak Béla dénárjain — és alkalmasint országalmáján is — szerepel először a császári kettőskereszt, mint hatalmi jelvény.

A kézenfekvő lélektani indítékok és a nem teljes mértékben kielégítő formakövetelmények mérlegét hadd döntse el az államjogi tapadványok vizsgálata. *Miben áll a kamelaukion ceremónia szerepe, közjogi jellege és állambölcseleti szimbolikája?*

Már többször hangsúlyoztuk, hogy a kamelaukion a Birodalom *törvényes* koronája, amellyel a *hivatott* személy, a *megszabott* helyen, az *előírt* ceremóniával avatja a császárt császárrá. Ez a szerepe.

Jellegét tekintve a kamelaukion — miként a *basileus hiereus isapostolost* érintő minden ceremóniális tárgy — a szentségi körbe tartozik: Szent Korona.

Szimbolika szempontjából nemcsak Bizánc, hanem a keresztény *oikouméné*nek is koronája, amely a császárt egy bár hipotétikus, de államdogmatikailag mindig vallott, nemzetfeletti közösség urává avatja. A *basileus* és a kamelaukion *együttesen* alkotott köre az a *caput*, amely az államtest földi létét a mennyei örökkévalóval és az alattvalók emberi közösségét az égi renddel egybeköti.

Vetítsük most át ezt a bizánci állambölcseletet a III. Béla korától kezdődően kimutatható magyar ténybeliségre.

Az 1185-ben készült korona az ország *törvényes* koronája. A koronázási szertartásban betöltött szerepük tekintetében elegendő a pátriárkát az esztergomi érsekkel és a Hagia Sophiát Boldogasszony székesfehérvári főtemplomával behelyettesíteni, hogy előtűnjék a „hely-személy-tárgy” megkövetelt hármasságának konceptuális azonossága.

Ugyanez áll a korona jellegére is: a fenti szerepet betöltő diadém: *Szent Korona*.

Szimbolika síkján adva van egyrészt az államközösségi felszentelő erő, másrészt az államtestet hiánytalanán egészítő *caput* jelleg. A magyar *Szent Korona* ha nem is a keresztény *oikouméné*, de az *Archiregnum Hungaricum* egészének szimbóluma. Uralkodóinknak III. Béla idején viselt hat királyi címe, amely utóbb kilencre teljesült, nem igényelt megannyi koronázást: a Szent Koronával az esztergomi érsek által Székesfehérvárott végbevitt királyszentelés államjogi kihatása az *Archiregnum* egészére érvényes. Antitézisként jelezhetjük, hogy III. Bélát megelőzőleg, II. Gézáig bezáróan, tudunk Tengerfejevárt (Bielograd) végbement külön horvát-dalmát koronázási szertartásokról is, amelyeket a birodalmi hatályú Korona léte ezentúl magába olvaszt.

Ami pedig a *caput* jelleget illeti, az újkorba átnyúló közjogi struktúrák sorában bízvást egyedül álló magyar Szent Korona-tanban a *megkoronázott* király *caput* volta hangsúlyozott: a hajdanvaló államtestet kitevő társadalmi tagozat egészével egyetemben alkotta volt az országot, csakúgy mint Bizánc nagyobb szabású kozmológiájában a keresztény *oikouméné* testéből és a kamelaukionnal felszentelt *basileus hiereus isapostolos* *caput* jellegéből adódott az eföldi teljesség, hogy az égivel egybevetve a Mindenséget tegye ki.

Ezen ismérvek III. Béla korában nem jelentkeztek — még nem is jelentkezhetek — utóbb kifejeződő formájukban. De ez állambölcseleti alapvetés, amely fokról-fokra követte a Bizáncban már századok óta kialakult szimbolikai gyakorlatot, kétségtelenül megtörtént. III. Béla korából csak olyatén tárgyi hírmondók maradtak reánk, mint a *kataseista* hangsúlyozott feltűnése az országos pecsét királyalakjának koronáján, a kettőskereszt hatalmi jelvénye Béla kései — azaz 1185 után vert — dénárainak hátlapján és — el ne feledjük! — maga a kamelaukion jellegű Szent Korona.

A zárt koronát viselő és kettőskereszttel tetézett országalmát tartó uralkodó Imre király pecsétjén tűnik fel először, akit már az apja megszabta, új ceremóniális rend szerint keltet fel az új Szent Koronával. Ugyancsak zárt koronát mutat — nyilván nem véletlenül — a III. Ince pápa regesta-könyvében II. Endréről fennmaradt egykorú lapszéli tollrajz is.

A Korona szentségi jellege csak 1257-ben fordul elő először oklevélben, ama IV. Béla országlásának idején, aki szintén bizánci hercegnőt választott nejeül. S hogy bizánci módra maga a királyi személy is szentnek tekintett, tanúskodják arról uralkodóinknak sűrűn használt kitétele, amely „a szent királyok véréből” való származást hangsúlyozza. Bajosan lenne ez Szent Istvánra és Szent Lászlóra vonatkoztatható, az újabkori szerzők szabványa szerint, hiszen két kanonizált uralkodónk egyikének sem maradt trónra jutott utóda... III. Béla óta nyilván szentnek tekintetett, bizánci módra, a Szent Koronával felszentelt magyar király, csakúgy mint a *hiereus* címet viselő császári előképe. Erről tanúskodik Imrének felzendült öccse párthíveihez intézett szava is a Dráva-parti jelenetben: „Ki merné felemelni szentségtelen kezét felszentelt ura és királya ellen?” Imre ezzel aligha megkoronázott voltára céloz csupán, hanem a Szent Koronával történt koronázás által az uralkodó személyére *állandó jelleggel* kiteljesült szentségi mivolta.

A Szent Korona államjogi őrzéséről III. Endre rendelkezett először, kerek egy évszázaddal III. Béla alapvetése után, míg a „korona-hely-személy” szükségszerűségének követelménye Károly R. — háromszori koronázásának kényszerében tükrö-

zódik: a királyszentelő erő csakis az „igazi” korona közbenjöttével és az esztergomi érsek által Fejérvárott végbevitt aktusban teljesedik ki.

A III. Béla koronakészítésétől a Károly Róbert esetében már kifejeződött formájában jelentkező ceremóniális gyakorlatig eltelt 125 esztendő a magyar állam-bölcselet kialakulásának alapvetően lényeges szakasza. Hogy mindennek előképe nem egy Karoling-típusú, Isten kegyelméből feudális lépcsőzetének csúcán *primus inter pares*ként uralkodó király, hanem az Isten földi vetületének tekintett bizánci *basileus*, ez a *caput*-jellegében korlátlan, de a *caput*hoz szükségképp tartozó *corpus* híján létezni mégsem tudó egyeduralkodó, az a fejlemények ismeretéből önként adódik. Karizmatikus hatalmának formai záloga évszázadokon át az a ceremóniális tárgy maradt, amely nemcsak a szentségi jelleg hordozója és tovább örökítője, hanem maga is szent tárggyá lett: a formájában kamelaukion-jellegű, de eszmetartalmi kihatásában kamelaukion-érvényű, 1185-ben pántokkal lezárt, kataseistával felékesített és kereszt-tel tetézett *stematogyrion*, amely mindmáig fennmaradt: a *Szent Korona*.

EGY ÉLETMŰ ADATOKBAN

Deér József (1905-1972) munkássága

Bibliográfia

Deér József a budapesti egyetemen tanult, s 1928-ban doktorált. 1934-től a szegedi, a kolozsvári, majd a budapesti Műszaki Egyetemen oktatott. 1945-ben a Magyar Tudományos Akadémia tagjává választották. 1946-ban a budapesti bölcsészkaron kapott katedrát, két év múlva azonban elhagyta Magyarországot, és Svájcban telepedett le, ahol 1950-től a berni egyetem rendkívüli, 1954-től pedig kinevezett professzora lett. Deér József külföldi munkássága Magyarországon kevésbé ismert, s ezért döntött a szerkesztőség a bibliográfia leközlése mellett.

I. Folyóiratokban, évkönyvekben és gyűjteményes kötetekben megjelent tanulmányok

1. Szkítia leírása a Gesta Ungarorumban in: Magyar Könyvszemle 1930, 243-263. old.
2. Die dalmatische Munizipalverfassung unter der ungarischen Herrschaft bis zur Mitte des 12. Jhs., in: Ungarische Jahrbücher 11 (1931) 377-387. old., reprint kiadása: Wissenschaftliche Buchgesellschaft (Libelli, Bd. CCC) Darmstadt 1970.
3. Ungarn in der Descriptio Europae Orientalis in: MIÖG 45 (1931) 1-22. old.
4. Közösségérzés és nemzettudat a XI.-XIII. századi Magyarországon in: Jahrbuch des Ungarischen Instituts für Geschichtsforschung in Wien 4 (1934) 93-111. old.
5. A középkori Erdély in: Magyar Szemle 22 (1934) 194-205. old.
6. A magyar nemzeti öntudat kialakulása in: Magyarságtudomány 2 (1936) 1-34. old.
7. Zsigmond király honvédelmi politikája in: Hadtörténeti Közlemények 37 (1936) 5-57. és 169-22. old.
8. Die Anfänge der ungarisch-kroatischen Staatsgemeinschaft in: Archivum Europae Centro-Orientalis 2 (1936) 5-45. old., reprint kiadása Wissenschaftliche Buchgesellschaft (Libelli, Bd. CCC.) Darmstadt 1970.
9. Quis fuerit fons primigenius gestorum chronicorumque Hungaricorum in: SRH. I. Bp. 1937. 3-11. old.
10. A magyarság a nomád kulturközösségben in: Magyar Művelődéstörténet I. szerk. Domanovszky S. Bp. 1939. 21-90. old.
11. A szászok jogállása in: Erdély Bp. 1940. 97-103. old.

12. A magyar királyság megalakulása in: A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve Bp. 1942. 90 old., német nyelven in: Archivum Europae Centro-Orientalis 8 (1942) 1-97. old.
13. A szentistváni Intelmek kérdéséhez in: Századok 77 (1943) 435-452. old.
14. Állam és nemzetiség a régi Magyarországon in: Hítel 1943. 134-147. old.
15. A honfoglaló magyarság in: A magyarság őstörténete szerk. Ligeti L. Bp. 1943. 123-154. old., és reprint kiadása Bp. 1986.
16. A románok eredetének kérdése a középkori magyar történetírásban in: Magyarok és románok I. szerk. Deér J. és Gáldi L. Bp. 1943. 94-110. old.
17. III. Ottó császár és Magyarország az újabb történetírásban in: Századok 78 (1944) 35 old., ugyanez francia nyelven lásd 25. tételt
18. A IX. századi magyar történelem időrendjéhez in: Századok 79-80 (1945-46) 3-20. old.
19. L'histoire en Allemagne et le nationalisme in: Revue d'Histoire Comparée 4 (1946) 259-300. old., 5 (1947) 3-55. old.
20. Die abendländische Kaiserkrone des Hochmittelalters in: Schweizer Beiträge zur allgemeinen Geschichte 7 (1949) 53-86. old.
21. Die Stephanskrone in: Atlantis 21 (1949) 114-119. old.
22. Der Ursprung der Kaiserkrone in: Schweizer Beiträge zur allgemeinen Geschichte 8 (1950) 51-87. old.
23. Der Weg zur Goldenen Bulle Andreas II. von 1222. in: Schweizer Beiträge zur allgemeinen Geschichte 10 (1952) 104-138. old.
24. Der Kleinstaat in Südosteuropa in: Hesperia 3 (1952) 125-132. old.
25. Le problème du chapitre 38 du De Administrando Imperio in: Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves 12 (1952) 93-121. old.
26. Ein Doppelbildnis Karls des Grossen in: Forschungen zur Kunstgeschichte und christlichen Archäologie szerk. F. Gerke Bd. II. (1953) 103-156. old.
27. Die Basler Löwenkamee und der süditaliensche Gemmenschnitt des 12. und 13. Jhs. in: Zeitschrift für schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte 14 (1953) 129-158. old.
28. Mittelalterliche Frauenkronen in Ost und West in: P. E. Schramm, Herrschaftszeichen und Staatssymbolik II (1955) 418-449. old.
29. Adler aus der Zeit Friedrichs II. in: P. E. Schramm, Kaiser Friedrichs II. Herrschaftszeichen (Abh. d. Akademie d. Wissensch. in Göttingen, phil. hist. Kl. 3. Folge 36) Göttingen 1955. 88-124. old.
30. Das Kaiserbild im Kreuz in: Schweizer Beiträge zur allgemeinen Geschichte 13 (1955) 48-110. old.
31. Byzanz und die Herrschaftszeichen des Abendlandes in: Byzantinische Zeitschrift 50 (1957) 405-436. old.
32. Die Vorrechte des Kaisers in Rom (772-800) in: Schweizer Beiträge zur allgemeinen Geschichte 15 (1957) 5-63. old., bővített utánnomata in: Zum Kaisertum Karls des Grossen. Wege der Forschung Bd. XXXVIII. Darmstadt 1972. 30-115. old.

33. Der Globus des spätrömischen und des byzantinischen Kaisers. Symbol oder Insigne? in: Byzantinische Zeitschrift 54 (1961) 53-85., és 291-318. old.
34. Der Gegenstoss des Abendlandes: die Kreuzzüge in: Islam und Abandland szerk. Muhamad Asad és Hans Zbinden Olten-Freiburg 1960 73-98. old.
35. Die Siegel Kaiser Friedrichs I. Barbarossa und Henrichs VI. in der Kunst und Politik ihrer Zeit in: Festschrift für H. R. Hahnloser Basel 1961. 47-102. old.
36. Kaiser Otto der Grosse und die Reichskorone in: Beiträge zur Kunstgeschichte und Archäologie des Frühmittelalters (Akten zum VII. Internat. Kongr. für Frühmittelalterforschung 21-28. Sept. 1958) 1961, Graz-Köln 261-277. old.
37. Besprechung von Lotte Kurras. Das Kronenkreuz im Krakauer Domschatz in: Kunstchronik 17 (1964) 345-352. old.
38. Der Anspruch der Herrscher des 12. Jahrhunderts auf die apostolische Legation in: Archivum Historiae Pontificiae 2 (1964) 117-186. old.
39. Zum Patricius Romanorum - Titel Karls des Grossen in: Archivum Historiae Pontificiae 3 (1965) 31-86. old.; bővített utánnomata in: Zum Kaisertum Karls des Grossen. Wege der Forschung Bd. XXXVIII. Darmstadt 1972. 240-308. old.
40. Karls der Grosse und der Untergang des Awarenreiches in: Karl der Grosse Lebenswerk und Nachleben Bd. I.: Persönlichkeit und Geschichte, szerk. H. Beumann, Düsseldorf 1965. 719-791. old.
41. Der Kaiser und das Kreuz in: Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentral-Museums Mainz, 12 (1965) 167-180. old.
42. Dante in seiner Zeit, in: Dante Alighieri 1265-1321. Berner Universitätsschriften, Heft 15. 1966. 26-49. old.
43. Die byzantinisierenden Zellschmelze der Linköping-Mitra und ihr Denkmalkreis, in: Totulae. Studien zu altchristlichen und byzantinischen Monumenten. Festschrift für J. Kollwitz (Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte. 30. Supplementheft) 1966. 49-64. old.
44. Die Pala d'Oro in neuer Sicht in: Byzantinische Zeitschrift 62 (1969) 308-344. old.
45. Zur Praxis der Verleihung des auswärtigen Patriziats durch den byzantinischen Kaiser, in: Archivum Historiae Pontificiae 8 (1970) 7-26. old.
46. Aachen und die Herrschersitze der Arpaden in: MIÖG 79 (1971) 1-56. old.
47. Das Grab Friedrichs II. in: Probleme um Friedrich II. Vorträge und Forschungen XVI. Sigmaringen 1974. 361-383. old.

II. Önállóan megjelent munkák

48. A magyar törzsszövetség és a patrimonális királyság külpolitikája Bp. 1928. 161 old.
49. Heidnisches und Christliches in der altungarischen Monarchie, Szeged 1934. 134 old., reprint kiadása: Wissenschaftliche Buchgesellschaft (Libelli CCXXVI-II) Darmstadt 1969, 129 old.
50. Az Arpádok vérségi joga, Bp. 1936. 15 old.

51. Pogány magyarság - keresztény magyarság, Bp. 1938. 232 old.
52. L'evoluzione dell'idea dello Stato Ungherese, Róma 1941. 141 old.
53. La formazione del Regno d'Ungheria, Bp. 1943. 123 old.
54. Der Kaiseromat Friedrichs II., Bern 1952. 88 old.
55. The Dynastic Porphyry Tombs of the Norman Period in Sicily (Dumbarton Oaks Studies V) Cambridge, Massachusetts 1959. 187 old.
56. Die Heilige Krone Ungars (Denkschriften der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Klasse, Bd. 91) Wien 1966. 301 old.
57. Papsttum und Normannen. Untersuchungen zu ihren lehnsrechtlichen und kirchenpolitischen Beziehungen, Köln-Wien 1972. 322 old.

III. Forráskiadás

58. Relatio fratris Ricardi, in: SRH. II. szerk. Szentpétery I. Bp. 1938, 529-542. old.
 59. Chronicon Hungarico-Polonicum, SRH. II. szerk. Szentpétery I. Bp. 1938. 289-320. old.
 60. Chronicon Rythmicum Sitticense, in: SRH. II. szerk. Szentpétery I. Bp. 1938. 599-609. old. (Milko Kossal közösen)
 61. Das Papsttum und die süditalienischen Normannenstaaten 1053-1212. Historische Texte/Mittelalter, Nr. 12. szerk. A. Borst és J. Fleckenstein, Göttingen 1969. 117 old.
- A bibliográfia 22., 30., 31., 33., 35., 36., 38., 40., 42., 43., 44., 45. és 46. tételét Deér József halála után megjelent gyűjteményes kötete, "Byzanz und das abendländische Herrschertum" (Vorträge und Forschungen Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte Bd. 21.) szerk. P. Classen Sigmaringen 1977. 520 old., is tartalmazza.

Bibliográfiánk is az említett kötet felhasználásával készült.

KÖZÉPKORI TÖRTÉNELMÜNK ÚJ KÉZIKÖNYVE

(Beszélgetés Kristó Gyula professzorral a Magyar föld és nép korai történetének enciklopédiája társ-főszerkesztőjével)

Az MTA keretein belül egy új, nagy érdeklődésre számot tartó mű munkálatai folynak. A korai magyar történelemmel foglalkozó szakemberek olyan kézikönyvet kívánnak készíteni, amely segítségével az érdeklődők és a szakemberek könnyebben el tudnak igazodni a magyar történelem korai századaiban.

Kristó Gyula professzort, e munkálatok társ-főszerkesztőjét arra kértük, hogy tájékoztassa az „AETAS” olvasóit a jelenleg is folyó munkáról.

— *Professzor úr! A magyar történetírás tett-e már korábban ilyen jellegű kísérletet, volt-e már hasonló vállalkozás?*

— A magyar föld és nép korai történetének enciklopédiája címet viselő vállalkozáshoz hasonló összefoglalás — tudomásom szerint — a magyar történetírásban még nem született. Ebből a szempontból tehát a mi vállalkozásunktól az újszerűség jelleget aligha lehet elvitatni. Újszerű továbbá az, hogy nem lexikont, hanem enciklopédiát kívánunk készíteni. Az enciklopédia és a lexikon közötti különbséget abban véljük föllelni, hogy míg a lexikon sok apró címszóval ad képet a tárgyaúl választott témákról, addig az enciklopédia felülről lefelé történő építkezéssel a nagy szócikkek mellett egyre kisebb szócikkekre kiterjeszkedve, egészen apró szócikkeket — tehát a mi esetünkben 10 soros szócikkeket — hoz. S ezzel megvan a lehetőség arra, hogy az összefüggések figyelembe vételével teljes képet tudunk adni tárgyunkról és a tárgyunkhoz kapcsolódó kérdésekről.

— *A jelenlegi vállalkozásnak milyen konkrét előzményei voltak?*

— A jelenlegi vállalkozás úgy indult eredetileg, mint egy nagy nemzetközi összefogás, amelyben elsősorban a szocialista országok akadémiai, illetve azok régészeti intézetei vettek volna részt. Első formája voltaképpen egy olyan vállalkozás lett volna, mely az európai népek, értve rajta elsősorban az észak-, kelet-, és dél-európai népeket, kora középkori történetét kívánta feldolgozni. Ez nagyjából a népvándorlás kor és a korai középkor századait fogta volna át. A vállalkozásnak az NDK és Lengyelország Tudományos Akadémiái voltak, illetve jelenleg is a felelősei. Ez a vállalkozás erőteljesen a 20. század területi viszonyaira kívánt építeni, magyarán mondva: a középkor tárgyalásában nem a középkorban érvényes etnikai és államhatárokat vette figyelembe, hanem a mai országhatárokat. Ennél fogva előállhatott volna az a furcsa helyzet, hogy a magyar középkor színtereinek jelentős részéről nem magyar történészek, értelemszerűen nem a magyar történettudomány álláspontját közvetítették volna. S ebben az összefüggésben nem tűnt kívánatosnak az, hogy mi a trianoni Magyarország területét érintő vonatkozó középkori anyag megírásával mintegy

antedatáljuk, megelőlegezzük Trianont a középkorban. Így kiválván ebből a nemzetközi vállalkozásból, egy saját vállalkozást határoztunk el, amely fő vonásaiban persze igazodik a nemzetközi vállalkozáshoz. De az által, hogy magunk választjuk ki címszavainkat, megadatik az a lehetőség, hogy a magyar történettudomány mindent el tud mondani, amit a témáról szükségesnek tart.

— *Az enciklopédiának milyen összefüggései vannak a hasonló nyugat-európai munkákkal, pl. Lexikon des Mittelalters?*

— A mi Enciklopédiánknak értelemszerűen van egyfajta sajátos kötődése — mégha ez elsősorban negatívumokban nyilvánul is meg — a most készülő Kelet-Közép Európai Enciklopédiával. Egyebek mellett figyelembe vesz számos olyan kiváló lexikont, amelyek sok tekintetben példaként is szolgálnak számunkra. Mindenekelőtt a Lexikon des Mittelalters, valamint egyéb más, akár a szlávok történetére, akár a bizantinológiára, vagy a germán régiségekre vonatkozó legkülönfélébb lexikonokat.

— *Mekkora idő intervallumot dolgoz fel az Enciklopédia? Milyen lesz a szerkezeti felépítése?*

— Enciklopédiánk, a nemzetközi vállalkozás kereteit is bizonyos szempontból figyelembe véve, az 5. századdal kezdődik és képet ad a Kárpát-medence történetéről az 5-9. század között, tehát nagyjából a hunoktól kezdve a magyar honfoglalásig. Másrészt képet ad a magyar nép kialakulásáról, vagyis a magyar őstörténetről. Továbbá, miután a magyar nép és a Kárpát-medence története 895-től, vagyis a honfoglalástól kezdve összekapcsolódik, ettől az időponttól az 1387-ig terjedő időszak Magyarországáról rajzol képet. A szerkezeti felépítése, mint már említettem, enciklopédikus jellegű lesz, tehát hosszú, közepes és egészen rövid címszavak váltakoznak. Ez a mi gyakorlatunkban azt jelenti, hogy a leghosszabb címszavak, (pl. a Magyarország története 895-1387, vagy a magyar nyelv címszó) kéziratban 15 oldalasak lesznek. Ennél hosszabb, terjedelmesebb feldolgozás egyetlen címszóról sem készül. A közepesnek általában a három gépelt oldalasok számítanak, míg a legkisebb terjedelem a maximálisan 10 soros anyag. Természetesen a 10 sorostól a 15 oldalasig számos átmenet van, nem csupán az a három, amit én most példaként említettem. Egyebekben az Enciklopédia természetesen abc rendben tárgyalja majd az egyes címszavakat. Terveink szerint a következőkben mintegy 3000 címszót kell megíratnunk. Az utalószavak rendszerével biztosítjuk az oda-vissza való tájékozódást, a gyors megkeresést, illetve azt, hogyha valaki kis témától akar eljutni a nagy témáig vagy a nagy témából akár egy kis témát megfigyelni, akkor ezt az utalások könnyűszerrel lehetővé teszik.

— *Történetírásunkban van jónéhány vitás kérdés, mind a magyar és magyar, mind magyar és külföldi történészek között. Az ilyen eltérő nézetek ismeretére hogyan kerül sor?*

— Hogy a különböző vitás kérdések hogyan jelentkeznek, ezzel kapcsolatban azt mondhatom, hogy alapelőírás: minden olyan nézetet ismertetni kell az Enciklopédiában, amely tudományos vértzetben jelenik meg. Vagyis nem szabad monopol helyzetben levőnek állítani egyetlen tudományos nézetet sem, amely valójában nem az. Nyilvánvaló, hogy a magyar történettudományban a korszakról folyó vitáknak mindenképpen tükröződniük kell ezekben a szócikkekben. De ha vannak olyan kérdések — és vannak ilyenek —, ahol a magyar történettudománynak egységes az

álláspontja, mondjuk más országok hivatalos koncepcióival szemben, akkor az Enciklopédia nem zárja ki azt, hogy itt a magyar történettudomány, akár polemikus éllel, de szigorú tárgyyszerűséggel, tudományossággal megfogalmazott egységes álláspontja ne kapjon nagyon világos és nagyon egyértelmű kifejezést. Én azt hiszem, hogy ennyiből a mi enciklopédiánk tulajdonképpen tudománytörténeti funkciót is be fog tölteni. Hisz képet ad arról, hogy a 20. század végén a tárgyul választott évszázadok — az őstörténetre is gondolva, évezredek — vonatkozásában milyen nézetek jelentkeztek, illetve milyen nézetek terén nem volt meg az egység a magyar történettudományban.

— *A címszavak kiválogatásánál és osztályozásánál milyen szempontok játszottak szerepet?*

— A címszavak kiválogatása és osztályozása értelemszerűen — erről már korábban is szót ejtettem — a nagyságrend alapján történt. Tehát először megállapítottuk azt, hogy melyek lesznek a 15 oldalt magukba foglaló, 15 oldalra tervezett szócikkek, és ebből — mintegy piramis szerűen — bomlottak ki a kisebb szócikkek. Vagyis: sok ilyen piramist alkottunk meg először gondolatban (pl. az avar kor, a gepidák, a magyar történelem vagy a magyar régészet vonatkozásában), és egy felülről lefelé építkező rend alapján jutottunk el legvégső esetben a 10 soros szócikkig. Ezek a 10 soros szócikkek már az egészen apró részletkérdésekben lesznek hivatottak az eligazításra.

— *Készülnek-e bibliográfiák az egyes címszavakhoz? Hiszen elképzelhető, hogy valakit bővebben érdekel az adott szócikk témája.*

— Az egyes címszavaknak lesz bibliográfiájuk, méghozzá több rétegű is. Ha címszó forrást tárgyal, akkor fel kell tüntetni a kiadásokat (egyet vagy többet), meg kell jegyezni, hogy van-e magyar fordítása az illető forrásnak akár egészében, akár részleteiben. Egyebekben pedig, ahol nem forrást tárgyal a címszó, ott olyan szakirodalmat ad meg, amely szakirodalom a kérdés vonatkozásában eligazító jellegű. Ezt szeretném egy kicsit bővebben megvilágítani. Nyilvánvaló, hogy Pauler Gyulának az Árpád-kori magyar történelemről írott múlt század végi alapvető munkáját a szócikkek igen jelentős részéhez fel lehetne tüntetni irodalomként. Mi azonban azt az elvet valljuk, hogy ezt — lehetőség szerint — csak ott kell feltüntetni, ahol olyan nagyságrendű címszóról van szó, amely nagyjából azonos korszakot fog át, tehát például a Magyarország története 895-1387 címszónál. A már ennél kisebb kort, illetve kisebb tematikát átfogóknál a speciális — és minél kisebb szócikkekről van szó, annál speciálisabb — szakirodalmat fogjuk ismertetni. Ily módon tehát nem csupán a címszavak, hanem maguk az irodalmak is hierarchikusan, vagyis a piramis elv alapján épülnek fel.

— *Kik azok, akik a szerkesztés munkájában részt vesznek? A szerkesztőség tagjai felelősek-e egy-egy résztémáért?*

— A szerkesztőséget úgy állítottuk össze, hogy abban a legkülönbözőbb tudománysszakok képviselői is jelen legyenek. Bökönyi Sándor akadémikus, az MTA Régészeti Intézetének igazgatója és jómagam nyertünk felkérést arra, hogy főszerkesztőként álljunk a vállalkozás élén.

A vállalkozásban nagy szerepet játszik a titkár, akinek feladata a koordinációs feladatok ellátása és a szervezés dandárjának vitele. Bálint Csanád, az MTA Régészeti

Intézetének tudományos főmunkatársa az Enciklopédia szerkesztő bizottságának titkára.

A szerkesztő bizottság tagja Bóna István akadémikus, az ELTE Régészeti Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára. Ő elsősorban a népvándorlás kori régészetért felelős. Engel Pál kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének osztályvezetője a történeti földrajzot és a 14. századi magyar történelmet gondozza. Fodor István kandidátus, a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója a magyar őstörténet képviselője a szerkesztőségben. Hajdú Péter akadémikus, az ELTE Finnugor Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára a finnugrisztika felelőse. Kovács László kandidátus, az MTA Régészeti Intézetének tudományos főmunkatársa a magyarországi régészeti emlékanyagot gondozza. Makk Ferenc kandidátus, aki a JATE Történeti Segéd tudományok Tanszékének a vezetője, a bizantinológiáért és az Árpád-kori magyar történelem egy részéért — 11. század vége és a 12. század — felelős. Marosi Ernő a művészettörténet tudomány doktora, az MTA Művészettörténeti Kutatócsoportjának igazgatóhelyettese a művészettörténelem szerkesztőségében. Róna-Tas András akadémikus, egyetemi tanár, aki a JATE Altajisztika Tanszékén dolgozik, az altajisztika-orientalisztika tudományokkal kapcsolatos címszavak felelőse.

Természetesen a titkár és a két főszerkesztő is, túl az egész munkában játszott szerepükön, felelősek egy-egy területért.

Bökönyi Sándor mint archeozoológus a természettudományokkal kapcsolatos történeti segéd tudományokért, Bálint Csanád a népvándorlás kor, illetve a magyar régészeti anyag bizonyos részeiért felelős. Jómagam pedig az Árpád-kori magyar történelem bizonyos, Makk Ferenc által le nem fedett részeit gondozom.

— *Mikor és mekkora terjedelemben fog megjelenni az Enciklopédia? Lesz-e rá mód, hogy idegen nyelven is megjelenjen, hogy ez által a külföldi tudományos köztudatban jelenléd, a korai magyar történelemre vonatkozó téves elképzeléseket módosítsa?*

— A könyv magyar és német nyelven bizonyosan napvilágot lát. Szó van arról is, hogy esetleg orosz nyelvű kiadása is lesz. jelen elképzelések szerint mintegy 150 ív szöveg, 50 ív térképanyag, képanyag, grafikon, ábra és melléklet formájában — tehát összesen 200 ív terjedelemben — fog megjelenni. Azt most nem tudom megmondani, hogy ez hány kötetet tesz ki, talán négyet. De majd meglátjuk, ha összeáll az anyag, hogyan lesz célszerű kötetekre osztani.

Nagyon nehéz azt megmondani, hogy mikor jelenik meg. Mi úgy tervezzük, hogy az első kötet 1992-re. Nincs kizárva, hogy 1992-ben több kötet már az olvasóközönség kezében lesz. De ez már alapvetően nem tőlünk, hanem a nyomdától függ.

— *Véleményem szerint mind a a közvélemény, mind a szakmai közönség nagyon várja ezt a könyvet. Hogyan tudják összeegyeztetni, hogy mindkettő számára elfogadható színvonalú legyen?*

— Nagyon izgalmas kérdés, hogy kiknek is készül ez a könyv. Nyilvánvaló, hogy a bizonyosan megvalósuló német és az esetlegesen létrejövő orosz nyelvű kiadás elsősorban a németül, illetve oroszul olvasó tudományos körök tájékoztatására szolgál. Ennyiben tehát mindenképpen magas tudományos igényeket is ki kell elégítenie. Elképzeléseink szerint az idegen nyelvű és a magyar nyelvű szöveg lényegesen és alapvetően nem fog különbözni egymástól, tehát nem lesz egy külön magyar és külön idegen nyelvű változat. Az értelemszerű és nem túl nagy változta-

tásoktól eltekintve azonos szöveg megy a magyar, illetve az idegen nyelvű kiadás számára.

Nyilvánvaló, hogy a magyar szöveg is, részint a tárgyalás módjában, részint pedig jegyzetapparátusában, a szakemberek igényeit is kielégíti. Ugyanakkor, és erre valamennyi szerző feltételezhetően nagy gondot fordít megfogalmazásában, úgy adja az általa megírni szándékolt szócikk lényegét, hogy az, meghatározott szint felett, könnyen érthető legyen. Én azt hiszem, hogy ez nem reménytelen vállalkozás. Természetesen ezt a szintet nem az általános iskolát elvégzettek körében kell megállapítani. Azt gondolom, hogy egy érettségizett magyar állampolgár minden további nélkül olvasni és talán még élvezni is tudja majd a mi Enciklopédiánkat.

— *Köszönöm a beszélgetést!*

A riportot készítette:

Pribelszki János

A ZARÁNDOKOK VILÁGA

P. A. Sigal
Isten vándoral

Bp. 1989. Gondolat

A magyarországi búcsújáráshelyek, ha nem is voltak olyan ismertek mint Róma, Jeruzsálem vagy Aachen, de minden évben a szentek ünnepén szépszájú zarándoksegreg gyűlt össze Budaszentlőrincen Szt. Pál remete emlékére, Bátán a Szt. Vér, Újlakon Kapisztrán János ferences hadvezér tiszteletére, vagy — még a mai napig is — Mária-gyúdon Szűz Mária tiszteletére. Ezek a helyek korszakonként és területenként változóak voltak és látogatottságuk mértéke is mindig a kor politikai és hadi viszonyainak függvénye volt.

A sokezres tömegeket megmozgató zarándoklatokat és magát a zarándokokat vehetjük közelebről szemügyre P.A.Sigal könyvének olvasása során.

A szerző — témát is megjelölő — kérdésnek kifejtésével, Miért indultak útnak?, az egész középkorra vonatkozó peregrinációról ad átfogó képet -természetesen a kötet terjedelmének megfelelő részletességgel. X. (Bölcs) Leo szerint „aki törvénygyűjteményében a Siete Partidasban a zarándolat három formáját jelöli meg: a pusztá elhatározásból, a fogadalomból és a vezeklésenként végzett zarándoklatot.” (6.o.) Pásztor Lajos¹ a zarándoklatoknak négy fajtáját említi szintén hasonló felosztásban, de nem személy, hanem az elérendő cél szerint megnevezve őket: segélykérés, búcsúnyerés és a bűnbocsánat okán tett zarándoklatok és egy egyéb kategória. Ez a negyedik egység meglehetősen tág határok között mozog, amelybe igen sok minden beletartozik és definiálni is igen nehezen és pontatlanul lehetne. A zarándoklatok indíttatása elég sokfajta lehet, ha a fenti kategóriákat még az okok szerint is felbontjuk, de középkorral lévén szó legkönnyebben a bibliai utalást találhatjuk meg „az első peregrinus Ábrahám, aki az ígért földjéért elhagyta szülőhazáját.” (7.o) Temesvári Pelbárt az újszövetségi citátumot hoz, amely alátámasztja a zarándoklat kegyes voltját; Krisztus a feltámadás után azért zarándok képében jelent meg az Emmausba siető tanítványok előtt, hogy ezáltal is kifejezésre juttassa a Szentföldre és a szentek sírjához való járulás érdemszerző és Istennek tetsző voltát. Valóban „a XI.századtól kezdve...minden olyan helyet felkeresnek, ahol Krisztus

élt e Földön, hogy...lépteiket Krisztus lába nyomába helyezék.”(9.o.) A század fontosságát még az is hangsúlyozza, hogy ekkor indulnak el a keresztes hadak a Szentföldre és „a keresztes hadjáratot iter vagy peregrinatio szóval jelölik, a kereszteseket pedig, ha nem populus Dei-nek vagy exercitus Dei-nek, akkor egyszerűen peregrininek nevezik.(11.o.) Sigal nem foglalkozik részletesen a keresztesekkel, hiszen irodalmuk éppen úgy könyvtárakat tölt meg mint a zarándoklatokkal foglalkozó irodalom. Azonban, hogy valamivel jobban megértsük a zarándoklatokat, hogy miért is vállalkoztak az olyan nagy utakra mint a jeruzsálemi vagy a római, időzzünk még egy kicsit a keresztes lobogók alatt.II.Orbán pápa(1088-99) 1095-ben kelt bullája teljes egészében elengedi a keresztesek büntetését, azaz teljes búcsút nyernek², de nem tudjuk meg a könyvből, hogy honnan ered a pápának az a hatalma, hogy bűnököt bocsásnon meg, hiszen csak Isten bocsáthat meg. VI. Kelmén(1342-52) adja meg pontosan, hogy mi alapján formálnak jogot a pápák a bűnök megbocsátására. „Krisztus vérenek egyetlen csöppje elég lett volna ahhoz, hogy az egész emberi nemet megváltsa. Krisztus áradó áldozatának bőségéből adódik az a kincs, amelyet nem szabad véka alá rejtenuünk, hogy elásni a földbe, hanem fel kell használni. Isten e kincsét földi helytartóira, Szent Péterre és utódaira bízta, hogy bűneiket megbánó és meggyónó hívők ideig tartó büntetésének teljes vagy részleges elengedésére használja fel.”³ Így mindenki, aki elzarándokol egy szent helyre a pápák által kiírt búcsúban részesedhet.

Búcsút nyerni nem csak zarándoklattal lehetett, ebben segítettek a jubileumi évek⁴, a kötetben ezek is benne foglaltatnak néhány bekezdés erejéig — amelyeket eleinte száz-később ötven- majd harminchárom végül huszonötévente rendeztek meg. Akinek a kiírt évben sikerült eljutni Rómába, tisztítóhelyi szenvedéseinek teljes elengedését nyerhette el. Sőt volt olyan év, hogy ehhez még Rómába sem kellett elmenni. VI.Sándor pápa(1492-1503) kifelyezetten marasztalja a magyarokat, de még így is sokan elindulnak.

Nem csak Jeruzsálem és Róma lehetett a zarándoklatok célja, hanem bármely más, szentek ereklyéit őrző kegyhely is. A mű jelentős terjedelemben foglalkozik az ereklyék adás-vételével, gyűjtésével és kultuszával. Naziauzi Szent Gergely határozza meg a legjobban az ereklyekultusz alapjait;

„A vértanuk holttestének ugyanolyan hatalmuk van mint szent lelkületüknek, akár megérintik akár tisztelik.” (28.o.)⁶ Nem csak a hitbéli buzgalom vezethette a zarándokokat. A szerző két ilyen csoportot említ, az egyik, a politikai és nemzeti zarándoklatok, a másik, egy nagy csokorba szedve, a zarándoklatokkal kapcsolatos visszaéléseket és üzemeket tárgyalja.⁷

„A középkorban a zarándoklatra indulók céljai nagyon különbözők, indítékaik többé-kevésbé tiszták voltak, ha egyszer azonban útnak indultak, ugyanazokkal a problémákkal szembesültek, ugyanazok a gondok foglalkoztatták őket.” Ez a néhány soros gondolat vezet át bennünket a második nagy fejezetbe, amelynek címe: Útban a kegyhely felé. Akkor, ha valaki zarándokútra akart indulni meglehetősen sok tennivalója akadt még az indulás előtt. Végrendelkezés, engedélyeztetés (clericus esetén) és a legfontosabb, a pénzügyítés. Ezen dolgok részletes leírását találjuk a fejezet bevezetéseként, majd a zarándokok jogi helyzetének, közlekedésnek, pihenésének részletezése után érünk célba képzeletbeli zarándokunkkal, de nem akárhogyan. „Compostelában a zarándokok közt valóságos versenyfutás alakult ki, amikor meglátták az utolsó emelkedőt az úton. Aki elsőnek jutott fel a domb tetejére, az lett a zarándokok királya.” (80.o.) A zarándokok bejutván a templomba mindig hoztak valami ajándékot magukkal a „do ut des” hallgatóságos megállapodás értelmében. A legtöbb zarándok gyertyát és pénzt hoz, de a „tehetősebb zarándokok némelyike értékes ajándékokat, aranygyűrűket, ezüst kelyheket, becses vázákat, ékszereket, föld-adományokat ajánlott fel.” (83.o.) Ezzel a zarándoklat még nem érte el célját hiszen még a „des” hátra van, ami akkor következik be, ha „a zarándok kezével érintette a szent sírkövet vagy az ereklyét tartalmazó foglalatot, ... a sír megcsókolása egyértelmű volt a kegyes utazás beteljesülésével” (85.o.) Ilyenkor szoktak a csodák bekövetkezni, amelyeknek hírére a zarándokok egyre újabb seregei keresik majd fel a szent helyet, amennyiben a csoda elmarad az utazó csak saját magát okolja általában és foga-dalmat tesz, hogy legközelebb újra megpróbálja.

A fejezetet záró — zarándoktársaságokkal foglalkozó — rész fontosabb talán a többinél, hiszen ezen társaságok, fraternitasok — Rómában a Szent Lélek, Trierben a Szűz Mária, Santiago de Compostelában a Szent Jakab — fennmaradt tagkönyvei, évkönyvei szolgáltatják a legtöbb információt a végrendeletek mellett, a zarándoklatok.

A kötetet a Nagy középkori zarándoklatokat tárgyaló fejezet zárja, amely sorra veszi Nyugat-Európa nagy kultuszhelyeit, Rómát, Santiago de Compostelát, Tourst, valamint a Szt.Mihály és Mária-zarándoklatok fontosabb helyeit és természetesen a legnagyobbat, Jeruzsálemet.⁸ Minden szent helynél megemlítve az odavezető utat, a kultusz kialakulásának körülményeit és az ott járt hírességeket.

„Egy egy kisebb kegyhely a keresztény, európai kultúrközösséghez tartozó népek találkozó helye volt.” írja Pásztor Lajos. Ezeket olvasva jól esik látni, hogy a magyarokat is több helyen megemlíti ez a francia munka, holott az általa említett zarándokhelyek nem tartoztak igazán a magyar peregrinusok hatósugarába. A magyarok főleg saját, főleg magyarországi szent helyeket látogatták ill. a külföldiek közül Mária-Zellt és a czenstochovai Fekete Máriát valamint Aachent. A könyvet átolvasva meglehetősen részletességgel tájékozódhatunk a nyugat-európai zarándokokról és zarándoklatokról, valamint megtalálhatjuk a gyökereit azoknak az okoknak, „amelyek miatt ma is ezek önzönlenek Lourdes-ba, vagy Fatimába” (145.o.) illetve Máriapócsra és Máriagyűdre.

Dávid Tamás

Jegyzetek

1. A zarándoklatokra vonatkozó egyik legjobb magyar nyelvű szakirodalom: Pásztor Lajos: A magyarság vallásos élete a Jagellók korában. Bp. 1940.
2. A búcsúk kérdéséhez lásd: R.W.Southern: A nyugati társadalom és egyház a középkorban. Bp. 1987. Gondolat pp. 162-171.
3. R.W.Southern i.m. pp. 165-66.
4. Magyar illetve magyar szerzőtől származó vonatkozásait lásd: Janus Pannonius: Itáliai epigrammák 171. darabját.; Szántó István S.J.: Historia Societatis Jesu in Transylvania 1579-1599. Szántó atya az 1575-ös jubileumi évre hivatkozva menti ki magát Báthory Istvánnál; Iványi Béla: Bártfa város okmánytára II. 1501-1526. (kézirati) 3650. és 3721. regesztát, mind a két esetben a jubileumi évre felállított perselyből kérnek pénzt.
5. Pásztor i.m. p. 121.
6. Az ereklyék kultuszának kialakulásához lásd még R.W.Southern i.m. pp. 31-32.
7. Antonio Burgio, pápai nuntius, az 1525-ös jubileumi évre kitett perselyt felnyitva a gombok és más egyéb közt ezt a kis írást találta: „Vidd vissza a jubileumodát Rómába és hagyj meg nekünk a pénzünköt!” Pásztor i.m. p. 123.
8. Egy jeruzsálemi zarándoklat irodalmi hagyatéka: Főcsvárad Gábor: Jeruzsálemi utazás Bp 1983.

ÉVSZÁZADOK DIVATJA

Régi magyar öltözködés

Szerk.: Benyóné dr. Mojzsis Dóra
Bp. 1988. Magvető

Minden kornak és népnek megvan a maga sajátos kultúrája és ebben az öltözködés is benne foglaltatik, de előtérbe csak akkor kerül, ha hiánya vagy pompája feltűnővé válik. A Régi magyar öltözködés című kötet legnagyobb részét kitevő forrás- és feldolgozásgyűjtemény segítségével az i.sz. 870-től követhetjük nyomon a textília, a ruha történetét egészen az 1720-as évekig.

Az előbb említettük, hogy minden népnek megvan a saját divatja, viseleti szokása. A hazánkat jól ismerő, német-osztrák költő, Seifrid Helbling, a XIII. század utolsó éveiben így ír a magyarok szokásairól:

„Bármennyire is a magyar föld,
mindnyájan tudják felőle:
a magyar a magyar szokástól
egy lépést el nem térne.”
(181.o.)

Helbling itt idézett néhány sora úgy mutatja be a magyart, mint aki sohasem változtatja meg szokásait és ő itt az öltözködést is eme állandó szokások közé sorolja. A nemrég hasonló kiadásban napvilágot látott kötetek¹ képeit nézegetve a fenti sorok igaza megdölni látszik, hiszen a képek szereplői a legtöbb esetben készítőik korának divatját viselik. „A magyarok nyugati szabású fegyverzetben — ez volt a lovas, a míles legmegbecsültebb díszruhája — a többiek tiszta keleti mezben² íjjal, szabályával, buzogánnyal mutatkoznak. A festő tudatában van, hogy ilyen öltözetet a magyar elődök is viseltek, ezért helyel-közzel, bár nem sokszor egyegy vezérre, királyra is ráadja az ősi kaptán, ... az előkelő úri rend öltözete viszont Nagy Lajos korában nem sokban különbözött az olaszokétól.” (184.o.)

Az ősi kaptán talán az egyik olyan ruhadarab, amely végigvonul a férfidivat történetén a honfoglaló magyaroktól Apafi fejedelemig, bár kissé megváltoztatva mind küllemében — hiszen már szörmegallérral és bélessel van ellátva — mind nevében, mivel már mentének hívják.

A női divat, amely a kezdetben nemigen különbözött a férfiakétól illetve kiegészítésként csak annyival, hogy asszonyaink és lányaink bő nadrágot hordtak... mivel nyergük egyezett a férfiak nyergével, ebben pedig nem lehetett szoknyában ülni.³ Ez a nagyfo-

kú hasonlóság az évszázadok során megszűnt és egyre inkább kialakult az egyéni női viselet. De csak a XVI. század közepére alakult ki egy ún. magyaros jellegű női viselet (szoknya, vállfűző, ingváll, kötény), s egy ideig együtt él a spanyol jellegű darabokkal, míg végül uralkodóvá vált a magyar jelleg. (219.o.) — Zolnay László szerint az egész középkorra jellemző, hogy a ruhadaraboknak jó részét férfi és asszony egyaránt hordhatta.⁴

Magyarország történetének egész folyamán alatt sohasem került olyan közel a nyugat-európai fejlődéshez, mint a XV. században, ... az élenkülő kereskedelmi kapcsolatok, a társadalmi, békés és háborús érintkezések nyomán a Nyugat egyre erősebben érezeti befolyását a szokásokra és a viseletre.” (193.o.) Ez az a kor, amelynek hivalkodó pompája és pazarló divatja előcsalja az utókor mosolyát. „Eltűlöztek a ruhák méreteit és formáit, hihetetlen magasságokba emelkedtek a hölgyek fejdíszei (bennin), a férfiak viseletében pedig a rófnyi hosszú cipőorr sem volt ritka — ez volt a poulaïne.”⁵ Ez az ésszerűtlenül hosszú cipőorr lesz a főszereplője a gyászos végű Nikápoly mellett vívott csatának 1396 szeptemberében. Az elbizakodott magyar-francia seregeket I. Bajazid szultán legyőzi és a lovaiktól megfosztott lovagok, hogy életüket mentésük futva próbálták meg menekülni, de ez csak úgy sikerülhetett, ha cipőjük rófnyi hosszú orrát levágják. A történelem furcsa fintora, hogy a következő korok cipődivatja az, amikor is a cipők elől kiszélesednek és egyenes vonalban végződnek. (205.o.)

„A célszerűtlen szokás Zsigmond idejében érte el a legtúlzabb fokát, hogy aztán a XV. század első harmadában hirtelen megszűnjön. Különösen a ruhaújjakat szerették szalagosan behasogatni. Az ezzel járó szövetpazarlást — úgy látszik — előkelőnek tartották.” (198.o.) Mályusz Elemér így magyarázza ezt a hóbortot: „Zsigmond és vele együtt a magyar feudális osztály is a textilvilágban ismert fel azt az értékmerőt, amely lehetővé teszi nemcsak a vagyoni, hanem a hatalmi fokmérőt.”⁶

A divatok mindig is igen változóak voltak és lesznek is, de a szerény és illedelmes öltözködés is említést érdemel. Ezzel találkozunk Montagu Mária 1717-es leírásában. „A magyar nők általában szép testalkatúak és igen illedelmesen öltözködnek.” (444.o.)

A források igen változatosak koruk és jellegük tekintetében hiszen Ibn Rusztától

Báró Apor Péterig nyúlik a szerzők sora, de szerepelnek a gyűjteményben végrendeletek és kereskedői számlák is, amelyek segítenek elhelyezni a textíliákat és ruhákat a kor piaci viszonyai közt. Összehasonlításuként álljon itt néhány adat, bár az nem azonos korokból származnak az összevetésük mégsem hiábavaló.

István, ifjabb király számadásában 1264-ből a következőket olvashatjuk:

59. Két milánói aranyozott biborszövet, 10 márkáért.⁷ (61.o.)

A későbbi korokra vonatkozóan: „A XV. század elején egy teljes fegyverzet ára 50 forintot ért.”⁸

II. Lajos udvarában pedig az ezüsttel átszótt bársonypaszománt rőfjét 24 és fél forintért vásárolták. (234.o.)

A kötet még egy kisebb tanulmányt tartalmaz, amelynek célja, hogy átfogó képet adjon — korántsem a teljesség igényével — az Árpád és Anjou-kor öltözködési kultúrájáról László Gyula, Móra Ferenc, Fraknói Vilmos, Varjú Elemér műveinek összegzésével. A későbbi korokból pedig egy-egy jellegzetes darabot vesz szemügyre.

A válogatás végén egy viselettörténeti kislexikon található, elsősorban a forrásokban leggyakrabban előforduló kifejezések alapján összeállítva majd a szemelvények

szerzőinek rövid életrajzi ismertetője zárja a kötetet. A mindig szeszélyes és változó divatot követhetjük nyomon a közölt részletek segítségével. Azt a divatot, amely oly sokszor kiváltotta a szemlélődők csodálatát és az idősebb generáció ellenkezését a „nájmódi” viseletekkel szemben.

Dávid Tamás

Jegyzetek

- 1., Képes Krónika, Thuróczy Krónika, Nekcsei biblia.
- 2., „...régente a ruhát „mez”-nek hívtuk, e szavunkat ma is használjuk a meztelen kifejezésben.”
László Gyula: A honfoglaló magyar nép élete. Bp. 1988. p.373.
- 3., László Gy. id.m. p.370.
- 4., Zolnay László: Kincses Magyarország Bp. 1977. p.291.
- 5., Huizinga: A középkor alkonya Bp. 1976. p.193.
- 6., Mályusz Elemér: Zsigmond király uralma Magyarországon Bp. 1987. p.262.
- 7., A magyar aranyárka 72 firenzei aranyforintot ért, ha ugyanolyan súlyú ezüstből volt, akkor 4 firenzei aranyat, ha pedig kevesebb volt, egy firenzei forintot ért. Vö. Wahrig Deutsches Wörterbuch 2435-36 hasáb.
- 8., Mályusz id. m. p.108.

A HÉTKÖZNAPOK ANYAGI KULTÚRÁJA

Radvánszky Béla:

Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században

Bp. 1986. Helikon

A mai értelemben vett (filológiai igényű) történeti kutatás körülbelül a XIV. sz.-ban kezdődött. Akkor, amikor érdeklődni kezdtek a régi iratok, könyvek, levelek iránt, s a világtörténetek helyett inkább ezeket forgatták.

Petrarca például megtalálta Cicero leveleit, Lorenzo Valla már nem csak világi, de egyházi tartalmú, s nem is akármilyen jelentőségű irat vizsgálatával is foglalkozott: filológiai alapon, rossz latinsága miatt megkérdőjelezte Nagy Konstantin császár adománylevelének (312-313) hitelességét. (*A hamisan elfogadott és koholt Konstantinus-féle adományleveleiről*). E módszert azóta újra és újra felfedezi a történettudomány. A legutóbbi ilyen historográfiái irányzat a múlt század végén s a századelőn jelentkezett. A pozitívista adatfeltárás jegyében felkutattak szinte mindent, ami levéltárakban megtalálható s olvasható volt, a hagyatéki leltáraktól a receptskönyvekig, könyvtárak méreteinek sokaságát töltte meg ezzel. Persze a szigorú pozitívista kutatásoknak hamarosan megszületett az ellenzéke is, az ohne Worte, a szó nélküli (kommentár nélküli) közlés ellen tiltakozók táborra. Az Annales-kör történészei már nem elégedtek meg a pusztá szövegkiadásokkal, és magyarázatokat, elméleteket fűztek az általuk kiadott forrásokhoz. Világossá vált hogy a történelem nem csupán nagy emberek nagy napjainak, csatáinak és koronázásoknak sora, hanem a nagy és kisebb emberek mindennapjainak egymásutánja is. Könyvjegyzékeket, levelezéseket, végrendeleteket adtak ki, összeírták és lerajzolták a ruházat részeit, a bútorokat stb. Valóságos fenomenológiai elemzéseknek vetették alá még az „étkezési szokásokat, de az orrfújást, köpködést, a természetes szükségletek végzési módját, a beszédmodort, az alvást s a férfi-nő viszonyt”¹ is.

S hamarosan, most már az „új” adatok birtokában új elméletek jöttek létre: Norbert Elias újrafogalmazta a civilizáció szó jelentését, pontosabban visszatért annak eredeti, XVII-XVIII. századi jelentéséhez, az emberek „hétköznapi viselkedési formáit, kimondott és kimondatlan viselkedési normáit”² értve alatta. Mindez persze nem maradt visszhangtalan Magyarországon sem, s az európai kutatásokkal egyidőben itthon is megkezdődött a levéltárak feltárása, s már a múlt század végén megjelentek az e kutatások eredményeire alapozó összefoglaló munkák: Csánki Dezso: *I. Mátyás udvara* (Szász, 1883), Flógel József: *II. Ulászló udvartartása* (Bp., 1883), Elekes Lajos: *Királyi és főúri udvar* (*Magyar művelődéstörténet Bp., 1939 II. 241-308.*, Demkó Kálmán: *Polgári családélet (és háztartás) Lőcsén* (Lőcse 1882), Kőváry László: *Viseletek és szokások* (Kolozsvár, 1860.) Ekkor indult a Magyar Történeti Tár forrásközlő sorozata és jelentek meg Trócsányi Zsolt tanulmányai. És ebbe a sorbaillőnek Radvánszky Béla több munkája is (*Bethlen Gábor fejedelem udvartartása 1888.*, *Régi magyar szakácskönyvek 1893.*), s az 1986-ban újra kiadott Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században című könyve.

A II. világháború után a magyar viszonyokat feltáró munkák elakadtak, hogy napjainkban, miközben Franciaországban, Hollandiában, stb. lassan már elfogyott a közölhető anyag, újrakezdődjenek. Pozitívista, vagy talán mondhatnánk így: újpozitívista irányzatok jelentek meg történetírásunkban: újraindult a *Történeti Tár* (*Új Történeti Tár* címen), de újabb forrásokat közreadó sorozatok is megjelentek, mint például az *Adattár XVI-XVII.sz-i szellemi mozgalmaink történetéhez*, vagy a *Lybus. Művelődéstörténeti Tár s a Régi Magyar Történeti Források*. Sorra látnak napvilágot az e témával foglalkozó s jóval korábban keletkezett külföldi tanulmányok (Pl.: Annales kör írásainak fordítása), könyvek (Pl.: *Paul Zumthor: Hollandia hétköznapi Rembrandt korában* Bp. 1985)

E sorba illeszkedik Radvánszky háromkötetes főművének újbóli kiadása, amely Klaniczay Gábor szavaival élve „alapja lehetne” a fennmaradt udvartartási szabályzatokkal, a temetkezési szertartások adatbázisával, külföldiek utibeszámolóival, krónikákkal, levelekkel kiegészítve a „magyarországi civilizáció apró adatai, eszköztára” számbavételének.³

Igen alapos gyűjtőmunka, 21 év eredményeként létrejött forrásközlő munka Radvánszky Béla könyve, melyet az első kötetben még egy összegző tanulmány is kiegészít. Első változata, mely 1879-ben jelent meg, nem is volt más, mint a XVI–XVII. sz.-ra vonatkozó iratok egy tekintélyes részének kiadása. Leltárok és hozományok 1510–1710 között, lakodalmak és noszterlések 1563–1666-ban, gyógyászatra, étkezésre vonatkozó szokások (1488–1700), végrendeletek (1490–1705) és temetkezési rendek gyűjteménye.⁴ A tanulmány, mely az 1896-os kiadáskor az első kötetbe került, a Milleniumra jelent meg, ami talán megmagyarázza az elődök erkölceinek picit túlzó dicséretét s a múltba való nosztalgikus visszafordulást, mely itt-ott kibukkan a sorok közül, ha a házassodási szokásokról, nevelésről, szórakozásról ejt szót Radvánszky. A régi jó erkölcsök lelkes dicsérete, amellet hogy kortünet, Radvánszky egyik fő forrásának, Apor Péter: *Metamorphosis Transylvaniae*-jának is jellemző vonása. Az előszóban Bethlen Miklós önéletírása mellett elsőrendű forrásként említi meg Apor munkáját, aki szintén azzal indokolja akárcsak Radvánszky, hogy tolat ragadott, hogy „ezen régi erdélyi mód és szokás...maradváinknál éppen feledékenységben ne menjen”⁵. Radvánszkyra azonban ugyanúgy elmondható az amit ő állít Aporról: „néhol zsemlél ugyan ok nélkül”, s „itt-ott túlságosan egyszerű életmódot is akar az ősöknek tulajdonítani”.⁶

Persze Radvánszky kutatásainak tárgya nemcsak Erdély, hiszen a szokások megváltozása, amit Apor is sajnálkozva említ *Metamorphosis*-ában, nem korlátozódik erre a területre. Radvánszky szerint a fordulat a szatmári békét követő időkre tehető: „II. Rákóczi Ferenc hadjárata alatt a nemzet utolsó erejét feszítette meg. A hosszú harcban kimerült. Ebben az állapotban fogékonyabb lett a nemzeti szokások levetkőzésére és az idegen szokások felvételére”⁷. Radvánszky tehát e régi „nemzeti szokások” közkinccsé tételét tekinti céljának, ezért a XVI–XVII. század, az „új módi” elterjedése előtti időszak, forrásaival foglalkozik. Feldolgoz minden olyan anyagot, amely a lakás felépítésére, az ágyneműre, alvásra, házassági, keresztelési szokásokra, nevelésre, háztartásra, udvari személyzetre vonatkozik. Pontosabban mindazokat, amelyek a nemesség s ezen belül is a főnemesség életével foglalkoznak. Nem a fejedelmek udvartartását és mindennapjait írja le, mint elődei, de nem is nyújt teljes

képet a XVI–XVII. sz. társadalmáról. Bár az általa feltárt anyag egy részében olvashatunk utalásokat a polgárság életére vonatkozóan is, de ez az összes forrásnak valóban csupán a töredékét teszi csak ki. Talán ezzel és nem a nemesség iránti elfogultsággal magyarázható, hogy főleg a pompázatos udvarok leírását tartalmazza ez a könyv, s emellett a városi polgárság élete igen kis szerephez jut.

Radvánszky nem szótárszerűen szerkesztette meg művét, mint Henri Harvard, aki ábécérendbe szedte könyvében a XIII. sz.-tól a XIX. sz.-ig Franciaországban legismertebb tárgyak magyarázatát, hanem témakörönként haladt, s az épületek bemutatásától jutott el, hogy belsőbb köröket érintve, az emberi érintkezési formák, szokások, a társasági élet bemutatásáig. Am az egyes témakörökön belül láthatóan törekedett a ma már ismeretlen tárgyak minél pontosabb leírására. Így tett például a náfa esetében is („egy önálló, függő ékszerdarab”, mely a XVI. sz. első felében kivált „diadémnak is nevezetett”).⁸ A tárgyaknak a lehető legpontosabb leírása után a „szócikk részeként” hosszú felsorolás következik az egyes darabok milyenségéről, értékéről, s arról, hogy kinek a tulajdonában mennyi volt, esetleg azokat kire hagyta.

E „szócikkek” kibővítve a különböző szertartások, lakodalmak, keresztelők menetének részletes ismertetésével, s a korabeli szabadidős elfoglaltságok hosszú sorával kiemelik a könyvet az egyszerű forráskiadások sorából. Radvánszky bepillantást nyújt a XVI–XVII. századi magyar arisztokrácia életébe, levendula-, és rózsavízszagú, ruhasuhogástól, kanálcörgéstől és cimbalomtól hangos mindennapjaiba.

Alapmű és nélkülözhetetlen kézikönyv Radvánszky Béla írása a magyarországi civilizáció folyamatának kutatásában, s a most fellendülő új munkák fényében éppen olyan aktuális, mint 90 évvel ezelőtt. Ám mivel korántsem tárja fel az e korra vonatkozó források összességét, csak része lehet a most újrainduló kutatómunkáknak. Részre, ugyan, de nélkülözhetetlen része.

Pozsár Annamária

Jegyzetek

1. Klaniczay Gábor: Udvari kultúra és a civilizáció folyamata. in: Magyar reneszánsz udvari kultúra szerk.: Várkonyi Ágnes Bp. 1987. 18. o.
2. ua. 21.o.
3. u.a. 47.o.
4. H.Kolba Judot — László Emőke — Vadászi Erzsébet: Radvánszky Béla és műve a kutatások mai tükrében
in: Radvánszky Béla Magyar családélet és ... Bp. 1986. 293-294. o.
5. Apor Péter: Metamorphosis Transylvaniae SzK 1987. Bp. 5.o.
6. Radvánszky: Magyar családélet és ... 5. o.
- 7-8. Radvánszky: Magyar családélet és ... A most újra kiadott könyv használhatóságát nagyban növeli H. Kolba Judit, László Emőke és Vadászi Erzsébet kiegészítő tanulmánya, a gondosan válogatott szép kivitelű, s így a könyvet jól szemléltető gazdag képanyag, és az ajánló bibliográfia. 6. o.

A közép-európai kereskedelem tengelye

Osztrák — magyar kereskedelmi kapcsolatok a Duna mentén a XV. századtól a XVIII. századig

*(Othmar Pickl: Österreichisch —
ungarische Handelsbeziehungen
entlang der Donau vom 15. bis zum
18. Jahrhundert, Historisches
Jahrbuch der Stadt Linz
1988. 11-40. old.)*

A Duna fontos összekötőkapocs mind kulturális, mind gazdasági téren Nyugat- és Kelet-Európa népei között. Othmar Pickl tanulmányának címében az osztrák-magyar duna-völgyi kereskedelmi forgalom vizsgálatát ígéri, azonban ennél jóval többet ad. A szorosan vett kereskedelem mellett a dunai hajózás természeti feltételeit és technikai fejlődését is bemutatja, s a kereskedelmi kapcsolatokra kiható minden politikai és gazdasági változást széles európai keretben vizsgál. Feltétlenül érdemes a tanulmány részletes ismertetése.

Az Inn, Salzach és a Duna folyó a nyugat — keleti kereskedelemben

Az európai távolsági kereskedelem keretében a Duna a kontinens legnagyobb vízútját képezte. A Duna vonalba a késő középkor óta a távolsági kereskedelemnek két fontos útvonala torkollik, amely a jelenkorig meghatározó szerepet játszik az észak — déli forgalomban az Alpokon át:

1. A Brenner-út 2. A Tauern-út (Katschberg — Raasdälder Tauern)

Mindkét kereskedelmi útvonal ideális folytatást talált az Alpoktól északra az Inn és a Salzach folyókban, amelyek Passaunál a Dunába ömlenek. A délről származó áruk így északnyugatra is tovább szállíthatók voltak, tehát Regensburg és Nürnberg felé, és délkelet felé is, azaz Linz — Stein/Donau —

Bécs irányába és onnan tovább Magyarországra. A Duna, amelynek 2850 km a hossza, Európa második legnagyobb folyójának tekinthető a Volga után, s 2632 km hosszan hajózható. A Duna 13 mellékfolyója révén nagyobb jelentőségű a Volgánál, mivel a hajózhatóság így — a mellékfolyókat is beszámítva — 8000 km-re bővül.

A Dunán már a neolitik korszakban is utaztak és a rómaiak idejében is fontos szerepet játszott.

A hajózás fejlődése az Inn, a Salzach és a Duna folyón a XIV. századtól

A hajózás fejlődése előfeltételét képezte a távolsági kereskedelemnek is.

A középkorban a raffleszteni vámrendelkezés, amely 903-ból vagy 905-ből származik, tartalmaz először újra adatokat, amelyek bizonyítják, hogy a Dunán akkoriban nemcsak a folyón lefelé, hanem a folyón felfelé is történt hajózás. A késő-középkorban a Dunán, illetve annak mellékfolyóin, az Inn folyón és a Salzachon, amelyek a Hallból, Halleinből és Berchtesgadenből származó fő legfontosabb útvonalai voltak észak felé, a hajózás jelentős lendületet vett. Ulm és Bécs között 60 Duna menti vámházat építettek, az Inn folyón pedig, Halltól Passauiig 10 vámházat létesítettek.

Konstantinápoly felé a Duna folyamatos kereskedelmi útként a XIX. század előtt nem szolgált. Pozsony és Komárom között zátonyok, a Vaskapunál pedig zuhatagok nehezítették meg a hajózást a XVIII. és a XIX. századig, illetve a hajózást hosszabb szakaszon meg is szakították. Ezért a középkorban a XVII. század végéig a közlekedés a Duna felső szakaszára korlátozódott, azaz az Ulmtól Bécsig terjedő szakaszra. A XVIII. század végéig Bécsből keletre a szárazföldön való szállítást előnyben részesítették a hajón való szállítással szemben. Ki kell emelnünk Bécs szerepét, amelynek árumegállító joga (1221) a német kereskedőknek megtiltotta, hogy Bécsen túl délkeleti irányban kereskedjenek, és a magyar kereskedőknek is tilos volt a Dunán felfelé nyugati irányban kereskedni.

A Dunán és az Inn folyón történő kereskedelemben a XIV. században változás következett be. Sót, bort, gabonát és vasat szállítottak nagy mennyiségben a korábbi áruk (fűszerek, drága textíliák) helyett. For

volt a távolsági kereskedelem szempontjából a földesuraktól függetlenedő kereskedelmi hajózás, társadalmi helyzetüket tekintve szabad hajósokkal. A legrégebb regensburgi hajózási rendelkezések (1311 és 1329) a hajózáshoz már egy jól kifejlesztett szervezetére utalnak, és a hajózást szabad polgárok űzik.

Ők azok, akik a kereskedőktől a rakományra szóló szerződés keretében az árut átvették, kizárólag csak az átvett áruk szállítását vállalták, de saját áruikkal maguk is kereskedtek. A XIII. illetve a XIV. században egyes városokban, például Hallban és Passauban már megalakultak a hajós céhek. A hajók tulajdonosait hajósmestereknek nevezték és önálló vállalkozók voltak. Magát a hajózást a tulajdonos megbízásából magasan képzett hajósok végezték, akik a tulajdonostól ellátást és bért kaptak. Az árral szemben, a folyón felfelé a hajókat lóval kellett vontatni. A nagyobb vontatásokhoz 40 vagy 60 lóra is szükség volt. Sok lovat, a hajtókkal együtt, gyakran a parasztoktól béreltek. Ez a parasztnak egy pótlólagos, kiegészítő jövedelmet jelentett, és ahhoz vezetett, hogy egyes tájakon, az Inn és a Duna mentén a parasztok arra rendezkedtek be, hogy hajóvontatásra szolgáló lovakat bocsátottak rendelkezésre. A Dunán a lóvontatásra áttérés csak a XIV. század közepe táján következett be. Az első okleveles híradás lovak által húzott hajókról — az úgynevezett „lovas ladiokokról és dereglyékről” — az Inn folyón és a Dunán 1364-ből és 1374-ből származik. Bár a Dunán még a XVI. században sem került le az emberek általi vontatás a napirendről, a lóval való vontatás XV—XVI. század fordulóján egyre inkább teret nyert. Egy vontatással az ár ellen kettő vagy négy hajót is tudtak egyszerre húzni. 50 vagy 53 ló 220-tól 240 tonnáig terjedő hasznos terhet vontatott az árral szemben. A vontatásra a part mentén kiépítették az úgynevezett vontató utat. Az árral szemben a hajóvontatmány naponta 15—20 km-t tett meg. A XVIII. század közepéig még nem jöttek hajóvontatmányok Budáról a Dunán felfelé, csak legfeljebb Pozsonyból. 1569—1572-ben éhínség miatt megkísérelték a tiroli központokat magyar gabonával ellátni, de ez a próbálkozás meghiúsult, mert a törökök megtiltották a gabona kivitelét Komáromon túra. 1591-ben vittek először 296 t gabonát Magyarországról a Tirolban levő Hallba. A XV.—XVI. század fordulóján Hallba víziúton 10000 t gabonát szállítottak évenként. A gabona Alsó- és Felső-Ausztriából és részben Magyarországról származott.

A távolsági kereskedelem fejlődése az Inn folyón és a Dunán a XIV. század óta

A Dunán a kelet felé irányuló kereskedelem a XIV. századig regensburgi kereskedők uralma alatt állt. A XIV. század végén őket a kölni kereskedők szorították ki, akiknek viszont 1420 és 1450 között az augsburgi és nürnbergi kereskedők elől kellett meghátrálniuk. Nürnberg és Augsburg Regensburggal ellentétben nemcsak a közvetítő kereskedelem városai voltak, hanem a távolsági kereskedelemben saját árukkal is jelentkeztek, így például Augsburg vászonnal, Nürnberg fémárukkal. Bécs árumegállító joga (1221) következtében hosszú ideig a jövedelmező közvetítő kereskedelem a bécsi kereskedőknek volt fenntartva. 1506-ban I. Miksa császár megengedte a külföldi kereskedőknek is az egymás közti közvetlen kereskedelmet. A császár így egy több évszázados kiváltságot számolt fel. Az Inn és a Duna szerepe a távolsági kereskedelemben az intézkedés következtében nem csökkent. A nyereségek, amelyek eddig kizárólag a bécsi közvetítő kereskedők zsebébe folytak, erős vonzerőt gyakoroltak a délnémet és az olasz kereskedőkre is, hogy üzleteiket Bécsben vagy Bécsen keresztül bonyolítsák le.

Bécs mellett Buda városa, amely 1244-ben kapta meg a városjogot, 450 éven át döntő befolyást gyakorolt a kelet-nyugati kereskedelemre a Duna mentén. A XVIII. századig a Duna vonal mentén délkelet felé három szakaszt tudunk megkülönböztetni. A szakaszok mindegyikét a kereskedők egy-egy meghatározott csoportja uralta:

1./ A délnémet területekről illetve Tiroltól Bécsig húzódó szakaszon a XVII. századig délnémet illetve olasz nagykereskedők voltak túlsúlyban.

2./ A Bécs és Buda közötti kereskedelmet magyarországi kereskedők, a XVI. századig mindenekelőtt Buda uralta, de a magyarországi kereskedők között 1529-ig a német nemzetiségűek voltak többségben.

A XVII. században az erdélyi kereskedők léptek előtérbe.

3./ Budától az Oszmán Birodalomba benyúló szakaszon a budai illetve a raguzai kereskedők tűntek ki. A magyar kereskedők szabad kereskedelmét az Oszmán Birodalomban, a török kereskedők szabad kereskedelmét Magyarországon az 1488-as és 1501-es békeszerződésekben rögzítették.

1570, 1580 körül Velencéből illetve Felső-Itáliából az úgynevezett „laibachi-úton” (Görz — Laibach/Ljubljana — Pettau/Ptuj) Magyarországra irányuló kereskedelem erősödő mértékben eltolódott a Brenner-útra, amely lehetővé tette Halltól az áruk szállítását az olcsó víziúton, az Inn folyón és a Dunán, északi és keleti irányba, azaz Magyarországra felé is. Hallból a fuvarozók az értékes itáliai árukat Bécsben letelepedett itáliai kereskedőknek szállították. Az áruk a következők voltak: selyem, drága kelmék és egyéb termékek. A Tauern-úton olcsó, Velencéből származó áruk jöttek (déli gyümölcsök, olívaolaj, szappan, üveg, kén, festék) egészen Salzburgig, ahonnan az árukat a Salzach és az Inn folyón a Dunáig vitték, a Dunán pedig a folyón lefelé szállították. Salzburgtól még nagyobb mennyiségű fa-árut és feldolgozott valamint feldolgozatlan márványt is fuvaroztak a Salzach folyón lefelé. Nürnbergi, ulmi és augsburgi cégek kereskedtek fűszerekkel is (főleg borssal) és egyéb gyarmati árukkal, amelyek 1630 körül Hollandián keresztül jöttek Európába.

A harminc éves háború alatt a kereskedelem a Duna felső folyásán nem csökkent, sőt éppen ellenkezőleg, jelentősen megélték. 1652-től a kereskedelem a Dunán erőteljesen visszaesett. A visszaesés világosan tükrözi a közép-európai gazdaság és kereskedelem hanyatlását. A Tauern- és a Brenner-úton is ezekben az években a kereskedelem mélypontra zuhant. Csak 1684-től állapítható meg kisebb javulás a Brenner-úton és a dunai kereskedelemben. Mialatt azonban a Brenner-úton 1684-től 1696-ig majdnem eléri az 1595—1600-as évek csúcspontját, a Duna mentén például Aschachnál 1694-ben a vámbevétel 8000 forint értékben még az 1628—1638 közötti évek átlagértékét sem éri el, amely akkor 8370 forintot tett ki.

A Duna a távolsági kereskedelem útja Bécstől keletre a XVII.—XVIII. században

A Duna-vonal mentén a távolsági kereskedelem Bécstől keletre csak kis részben használta a víziutat, mivel Pozsony és Komárom között a Duna szabályozatlan folyása és a zátonyok miatt veszélyes volt a hajózás.

Keletről az árukat, így az állatokat (ökröket, halat) és állati terméket (bőröket), bányászati terméket — például higanyt Erdélyből —, Bécsbe szárazföldi út...

Csak Bécsben rakták át hajóra és szállították tovább a Dunán felfelé.

Bécs és a délkeleti részek közötti kereskedelemben alapvető változást hozott a zsitvatoroki béke (1606), mert a szultán először itt ismerte el a császárt egyenlő félnek.

1617-ben egy külön kereskedelmi szerződésben a császár illetve a szultán kereskedőinek kölcsönösen szabad kereskedelmet biztosítottak. Azonban a bécsi kereskedők továbbra is átengedték az Oszmán Birodalomban irányuló forgalom lebonyolítását a Magyarország Habsburg és török részéből származó kereskedőknek. Maria Ellend szárazföldi kereskedelem vámjait tükröző listája 1616—1617-ből azt mutatja, hogy a kolozsvári, a debreceni és a nagyszombati kereskedők élénk forgalmat bonyolítanak le Béccsel. Nagy szükség volt az erdélyi higanyra annál a kémiai eljárásnál, amely segítségével a rezt és az ezüstöt elválasztották egymástól. A Duna-vonal mentén a kereskedelem, illetve a szállítás egyrészt magán a folyón történt, de gyakran a Duna menti úton is. Különösen árral szemben volt a Dunán nagyobb hajók számára Komárom és Bécs között nehéz a közlekedés. Az árukat sokszor Komáromban átrakták szekerekre és szárazföldi úton szállították tovább Bécsbe.

1630 és 1660 között Bécs és a délkeleti részek közötti kereskedelemben fontos változás történt. Szerb kereskedők Budáról és Belgrádból az 1617-es szerződés által meghatározott kereskedelmi szabadság értelmében kézbe vették a Bécsbe illetve Bécsből délkeletre irányuló kereskedelmet. Lényegesen aktívabbak voltak a szerbek, mint az osztrákok. Az osztrákokat többek között az Udvari Haditanács tilalma is akadályozta a törökökkel való kereskedelemben. Csak az 1664-es vasvári béke után kezdtek a bécsi kereskedők a törökökkel élénkebben kereskedni. 1666-ban a szultán megújította az 1617-es kereskedelmi szerződést, 1667-ben Bécsben megalapították az „Első Bécsi Keleti Kereskedelmi Társaságot”, amely monopóliumot kapott az Oszmán Birodalomból importált árukra. Minden Törökországból jövő kereskedőnek az áruit először ennek a társaságnak a számára kellett felkínálnia és a kereskedelem más osztrák polgárokkal tilos volt. Budán és Belgrádban a társaság egy-egy lerakatot is létesített. A társaságnál két fontos szempontot vettek figyelembe:

1./ Mentessélni kívánták a török hivatalnokok, többek között a belgrádi és a budai pasa hivatalnokainak zaklatása alól.

2./ A dunai olcsó víziutat használták ahol a szállítási költségek a szárazföldi sz...

lításnak negyedét vagy ötödét tették ki. A dunai hajók 3—4 t hasznos teherrel Ruszcsukig (ma: Rusze) mehettek, Ruszcsuktól Konstantinápolyig a szárazföldi utat használták. Az „Első Bécsi Keleti Kereskedelmi Társaság” délkeleti kereskedelme már az első két évben felülmúlta a törökországi szerbeknek és örményeknek ugyanebben az időben folytatott kereskedelmét. A behozatal a százszorosra volt, a kivitel a 33-szorosa. A társaság kereskedelme azonban a törökök visszaéléseitől sokat szenvedett. 1675-ben a budai pasa bezáratta a társaság ottani lerakatát, 1676-ban pedig kifosztották a konstantinápolyi lerakatot. Az Udvari Haditanács megtiltotta, hogy acél és vasárukat, így például kaszákat exportáljon a társaság az Oszmán Birodalomba. Ezt a tilalmat úgy kerülték meg, hogy a kaszákat Szilézián és Krakón át Erdélybe szállították. Lehetséges, hogy a törökök visszaéléseire való reakcióként utasították ki 1678-ban Bécsből a szerb kereskedőket.

A társaság keleti kereskedelme a következő években hirtelen visszazuhan, és 1683-ban Bécs második török ostroma a társaság végét jelentette, magától feloszlott.

A török Magyarországról való kiűzése alatt a Dunának fontos szerep jutott csapat és utánpótlás szállításban. 1692-ben I. Lipót császár holland segítséggel egy dunai flottilla kiépítését kezdte meg, mert a császár a Dunát nagy kereskedelmi úttá kívánta kiépíteni. Az Oszmán Birodalmon keresztül, a Fekete-tengerig, illetve Egyiptomig kívánt Bécs kereskedni. 1692-ben a hollandokkal tervezték egy erre vonatkozó kereskedelmi szerződés megkötését, de ez a szerződés soha nem lépett érvénybe. A karlócai béke (1699) után a császár a törökökkel való kereskedelmet saját hasznára kívánta fordítani. Az osztrák áruk exportja és a nyugati ipari termékekkel való közvetítő kereskedelem Törökországba és tovább Perzsiába azonban továbbra is az Oszmán Birodalom kereskedőinek kezében maradt. Élükön az örmények álltak. Zacharias Sedgewic örmény kereskedő kelméket vitt Angliából az Elbán, majd Csehországon keresztül Linzbe, és a Dunán lefelé Bécsen át Magyarországra, Magyarországon keresztül Erdélybe, Erdélyen és a Havasalföldön át egészen Perzsiába. Onnan perzsa selymet kívánt visszahozni. A Török Birodalomban sikeresen működött egy holland társaság is, De Lirdt vezetése alatt 1702-től.

A délkelet felé irányuló kereskedelemben a XVIII. század elején a legtevékenyebbek a török alattvalók illetve magyarországi

és erdélyi kereskedők voltak. A bécsi és az osztrák örökös tartományokból származó kereskedők kevésbé aktívan vettek ebben részt. Az 1699 után a délkelet felé irányuló kereskedelemben tapasztalható élenkségnak a Rákóczi-felkelés (1703—1711) és a törökökkel való háború (1714—1718) hamar véget vetett. 1716-ban a Dunán az osztrákok két hadihajót is felszereltek, amelyeket 30—44 ágyú védett egyenként. 1717-ben már tíz hadihajóról tudunk. Az 1718-as pozszareváci béke vonatkozásában egy hajózási- és kereskedelmi szerződést is kötöttek. A szerződés 3. cikkelye a Dunán való szabad kereskedelemmel foglalkozik. „A római császári és királyi felség kereskedőinek szabad jogában áll, hogy az árukat, amelyeket ők a Dunán Törökországba szállítanak, Vidinben, Ruszcsukban vagy más helyeken a hajókról kirakják, azokat szekerekre rakják és vigyék, ahová ők szeretnék és ott szabadon kereskedhessenek”. A dunai hajók azonban nem mehetnek ki a Földközi-tengerre. A cikkelyben új helyeket is találunk (Ibraila, Kilia). Ezek a helyeken és más kereskedő városokban tehát, ahol a Földközi-tengerre is kifutó hajók találhatóak, át lehetett rakodni török hajókra. A török hajók osztrák árukkal keresztülhajózhattak a tengerszorosokon. A török hajókat azonban, amikor azok a Dunán felfelé vagy lefelé közeledtek, a vámteleken kívül nem sújtották korlátozások. Császári oldalról egyáltalán nem gondoltak arra, hogy az osztrák hajóknak legalább a Fekete-tengerre kijutást biztosítsák. Az 1718-ban megkötött kereskedelmi szerződés nem volt olyan kedvező Ausztria számára, ahogy azt várták. A gyakorlatban a török kereskedők nagy előnyt élveztek a városok területén az osztrák kereskedőkkel szemben. 1719-ben megalapították a „Keleti Kereskedelmi Társaságot”, amelyet a császár látott el kiváltságokkal. Csak ez a társaság kereskedhetett szárazon és vízen Törökországgal. A császár más alattvalóinak Törökországgal való kereskedelme csempészésnek számított. A Keleti Társasághoz fűzött remények azonban nem váltak be. Az Oszmán Birodalom ortodox vallású kereskedői túl nagy konkurenciát jelentettek. Ausztriába és Bécsbe a török alattvalók nagy tömegben hoztak árukat, de a Steyrből származó vasárakon kívül alig volt az örökös tartományokból származó olyan termék, amelyre a Törökországból jött kereskedőknek szükségük volt. Mindenekelőtt nürnbergi árukkal kereskedtek a Dunán lefelé Konstantinápolyig a török alattvalók. Érthető, hogy ilyen körülmények között a dunai kereskedelem-

ben Ausztriának passzív szerep jutott. 1723—ban már olyan nagy telepe volt a „görögöknek” Bécsben, hogy saját kápolnát is emeltek a városban. Az 1737—39-es török háború után bár az osztrákok elveszítették Belgrádot, de a császári alattvalók szabad kereskedelme az Oszmán Birodalomban megmaradt, de úgy mint azelőtt, a dunai kereskedelem a magyar és erdélyi kereskedők területének számított továbbra is. Mellettük török alattvalók vettek még részt ebben.

A kolozsvári kereskedők előnyben részesítették a szárazföldi utat. A víziúton történő kereskedelemben kimagasló helyet foglaltak el Erzsébetváros, Nagyszében és Temesvár kereskedői.

Bécsből Délkelet—Európába a Dunán fűszereket szállítottak, brazil fát, a linzi és schwechati gyárakból 1748-tól textiliákat. Kelet- és Délkelet—Európa az osztrák vas nagy piacának számított. 1751-ben török kereskedők a Duna vonalon Mehádián (Orsovától északra) és Semlinen át Belgrádnál 54-szer több árut hoztak a Habsburg Birodalomba, főleg keleti árukat, mint amennyi áru Trieszten át jutott be.

Mint már említettük, Bécsben vásárukon és kaszákon kívül alig találtak olyan osztrák terméket, amelyre nekik volt szükségük. 1699 után a Habsburg Birodalom orszá-

gainak így Magyarországnak és Erdélynek a kereskedői fűszereket (bors, gyömbér), textiliákat szállítottak. Vasárukat és egyéb bádógárukat is találunk például a petronelli vámlistán. Hasonló árukat — kivéve a vasárukat — Krakkón át is szállították Erdélybe és onnan tovább a Duna alsó folyásához.

Az 1774-es, Kücsük — Kajnardzsiban megkötött béke után alapvető változás állt be a dunai kereskedelemben. Ausztria döntően és élénken bekapcsolódott a Délkelet—Európa és Oroszország felé irányuló kereskedelemben. Ezzel összefüggésben szabályozási munkálatok kezdődtek el Pozsony és Komárom között és a Vaskapu zuhatagjainál is. Csak így lett a Duna a XVIII-XIX. század fordulóján Bécstől a torkolatig hajózható. Csak ezidőtől áll a Duna víziútja Ulmtól a Fekete-tengerig 2632 km hosszan, folyamatosan a távolsági kereskedelem számára nyitva.

Othmar Pickl tanulmányát számos áttekinthető térképpel és statisztikai táblázattal teszi szemléletessé. Összegezve a munka fontos hozzájárulás a későközépkori és korai újkor magyar ill. a Kárpát-medencén áthaladó külkerkedelem jelentőségének és irányának a vizsgálatához.

Kovács Tamás

Az angol középosztály hétköznapijai a XVIII–XIX. században

Leonore Davidoff –
Catherine Hall
Family Fortunes

Men and women of the English
middle class 1780—1850

Hutchinson 1987

A szerzők az újkori Anglia felemelkedésének legjelentősebb társadalmi tényezőjét, az angol középosztályt teszik vizsgálatuk tárgyává ebben a kötetben. Ha csupán a megszokott gazdasági, társadalmi nézőpontú elemzésről lenne szó, talán egy újabb, az eddigieknél részletesebb, még fel nem használt forrásokra épülő szakmunkára számíthatnánk. Esetünkben azonban többről van szó, ugyanis a szerzőpáros a kutatás korábban alkalmazott szempontjait egy — általuk döntőnek vélt — elem, a család köré csoportosítja. A könyv alapvető feltételezése, hogy a családnak elsődleges szerepe volt az angol középosztály életmódjának, ideológiájának kialakulásában, gazdasági tevékenységének megszervezésében, sőt, magának az angol gazdasági termelés felfutásában is. A másik fontos megállapítás az, hogy ezzel egyidőben indult meg az a folyamat, amelynek során a társadalomban, a gazdaságban, a válásban és a magánélet szférájában megkezdődött a férfi és női szerepek szétválása, majd stabilizálódása, ami majd a 20. századtól kezdve teljesedett ki.

Az újszemponatok mellett feltétlenül említést érdemel a felhasznált források sokszínűsége. A korabeli népszámlálási adatok, adókimutatások olyan anyagokkal egészülnek ki, amelyek jellegükénél fogva elsősorban az angol középosztály ideológiáját, mindennapi életét mutatják be: korabeli naplók, önéletrajzok, versek, prédikációk, levelek, végrendeletek. Hogy minél teljesebb legyen a kép, a nagyvárosi (Birmingham) és a vidéki (Essex, Suffolk) középosztály néhány képviselőjének életét véve alapul bontakozik ki előtűnk egy társadalmi réteg születésének a története. Az olvasó így először e történet helyszínével és szereplőivel ismerkedik meg. A kötet következő három fő egysége az angol középosztály vallását, ideológiáját, gazdasági helyzetét, lehetőségeit ill. mindennapi életét mutatja be. Ezek a nagyobb

részek többnyire hasonlóképpen épülnek fel: először a középosztály és a vizsgált szféra kapcsolatát elemzik a szerzők, majd a család illetve a férfi és női szerepek szempontjából járják körül a témát.

Az angol középosztály szinte minden területen az arisztokráciával szembenállva kezdett hozzá a maga intézményeinek, hagyományainak megteremtéséhez. Életformája alapvetően abban különbözött az arisztokráciától, hogy az utóbbira jellemző különöségekről való lemondással együtt vállalta a földbirtokból származó jövedelmektől független egzisztencia megteremtésének kockázatát. A gazdasági függetlenség, amely ugyanakkor a tőkés üzleti élethez kapcsolódott, azonban csak a középosztálybeli családőt jellemzte: a közös háztartásban élők mindannyian az ő eltartottjai voltak.

Az angol középosztály életvitelét alapvetően meghatározó ideológia kialakulása a 18. század végének evangélikus megújulási mozgalomával köthető össze, amelynek egyik fontos gondolata az volt, hogy a keresztényi szeretet sugallta cselekedetekkel az egyén képes megújítani a társadalmat. A francia forradalom is szerepet játszott a mozgalom megszületésében, ugyanis az ekkor kibontakozó különböző vallási irányzatok egyetértettek abban, hogy a francia tragédiát csak az erkölcsi újjászületéssel tudják elkerülni, ami viszont csak az egyéni hiten keresztül lehetséges. Ezzel megtörtént az első lépés a család központi tényezővé válása felé, hiszen a piac amorális világával szemben az otthon lett az erkölcsi rend újjászülésének színtere. A közös családi ájtatoskodás a jó hírnév egyik feltétele kezdett lenni. A vallás egyszermind biztonságot nyújtott a gyorsan változó világban: segített az identitás megőrzésében, meghatározta a társas érintkezés szabályait. A két legnagyobb csapás, a halál vagy a gazdasági csőd esetén is a vallásos hit nyújtott vigaszt és magyarázatot, a vallási intézmények pedig gondoskodtak a szerencsétlenül járt hívőkről. A vallásos közösségek feladatai közé tartozott még a hívők közötti kapcsolatok szervezése is. Az egyén kétféleképpen ápolásában fontos elem volt az imádkozás, a naplóírás, az újévi fogadalmétel, a számlák éves áttekintése. Mindez azt szolgálta, hogy a hívő életének minden mozzanatát figyelemmel kísérelje és így biztossá a feltételeket az üdvözüléshez. A Biblia,

a zsolttároskönyv és a Zarándok útja kedvelt útitársai voltak az üzleti útra induló kereskedőknek. A nők, mivel életük döntő részét az otthonnak a külvilágtól — bizonyos értelemben — elszigetelt világában töltötték el, kevésbé voltak kitéve a világi kísértéseknek. Ebből fakadt az a nézet, miszerint a nők vallásosabbak, fogékonyabbak a vallás tanításaira életre mint a férfiak. Azzal, hogy a vallási kötelezettségek teljesítése már nem társadalmi elvárás, hanem egyéni döntés kérdése volt a középosztály vallási etikája szerint, a nők is egyre aktívabb szerepet kezdtek játszani az egyházi életben. A vallás fogalmazta meg a férfi és női ideáltípust is. E szerint a férfi legfőbb feladata a család tagjai feletti ellenőrzés gyakorlása. Ez a tétel abban, a már azelőtt is létező gondolatban gyökerezett, hogy a nők és a gyermekek a természeti világhoz közelebb álló, elsősorban emocionális lények, akik nem létezhetnek egy felsőbb hatalom felügyelete nélkül. Ezt a paternalisztikus gondolatot fejezte ki az, a puritánok által kedvelt metafora, amely a férfit a naphoz, a nőt pedig a holdhoz hasonlította. A családon belüli hierarchia egyik megnyilvánulása volt a családi imádkozás, melynek során az apa előtt térdelt a többi családtag, kifejezve az iránta érzett tiszteletet, megbecsülést. Ugyanakkor a középosztály férfieszményében vonások is felfedezhetők, amelyek korábban még kifejezetten csak a nőkre voltak jellemzőek. Már nem az számítót igazi férfinak, aki szabadidejét vadászattal, lovaglással, italozással töltötte (vö. arisztokrácia), hanem az, aki istenfélő és dolgozó életvitelét a családjára iránti szeretettel, gyengédséggel összhangban folytatta. A családfőnek vigyáznia kellett azonban, hogy a bensőséges kapcsolat ne tűnjön a gyengéség, függőség jelének.

A női szerepet is pontosan meghatározta a vallás: a nő a Bűnbeesés aktusa folytán lett alárendelve a férfinak. A nő a szellem tekintetében egyenlőnek számított a férfival, társadalmilag viszont függött tőle. Ezt a függést a nők leginkább úgy mérsékelhették, hogy vallási, emberbaráti munkát vállaltak a közösségen belül vagy írásra adták a fejüket, így téve szert némi önálló keresetre. Mindazonáltal a nők a gazdasági életben nem szorultak teljesen háttérbe, hiszen a családi életet központi helyre állító életmód fogta keretbe és irányította az angol középosztály gazdasági tevékenységét a 19. század elején. A szerzők véleménye szerint az üzleti élet zajos világa mindenekelőtt azt szolgálta, hogy megfelelő életkörülményeket biztosítson a család számára. Ennek szellemében az

ipari forradalom folyamataiban a hangsúly a fogyasztásra került, mert ez az az elem, amely az újratermelésben — marxi terminussal élve — az új szükségleteket jelenti. A 18. század végén bontakozott ki a fogyasztás forradalma, ami magában foglalta a középosztály igényeit kielégítő, új szolgáltató szektor megjelenését, a művelődés, az irodalom felvirágzását. Az pedig logikusnak tűnik, hogy a család, amely a magán- és közszféra, a piac és az otthon között megosztott, döntő szereppel bír a fogyasztásban. A termelésben a család képezte az alapegységet, hiszen a későbbi nagy üzletek szinte egytől-egyig a családi vállalkozásokból nőttek ki. Ez utóbbiakban a közvetlen családtagokon kívül gyakran ott dolgozott a távolabbi rokonság néhány fiatalabb képviselője is, akik később kamatoztathatták az ott megszerzett tapasztalatokat. A családi vállalkozás történetében gyakori jelenség volt az, hogy a családfő az üzlet felvirágztatása után azt nagyobb gyermekeire bízta, és a család többi tagjával a külvárosban vagy vidéken alapított új otthonot. Főleg akkor történt ez így, ha a régi üzlet kedvezőtlen, piszkos, zajos nagyvárosi környezetben feküdt. Ez a jelenség már a kezdetét jelentette annak a folyamatnak, amelynek során a lakóhely és a munkahely elkülönültek egymástól. A nők az üzleti életben leginkább a kapcsolatépítés terén tűntek ki. Ezenkívül gyerekneveléssel, tanítással, írással járultak hozzá a család megélhetéséhez. A férj távollétében az üzlet vezetésének felelőssége is rájuk hárult. A családi vállalkozásban nyújtott segítségük nélkül a családfő nem tudta volna ellátni a feladatait az egyházi és a politikai életben sem.

A köz- és magánélet elválasztásával fokozódott a nemek társadalmi szerepének az elkülönülése. Mindazonáltal — amint ez a korabeli irodalomban gyakran megjelenik — az otthon — a béke szigete az üzleti világ forgatógépében — a férj számára azt a biztos kikötőt jelentette, ahonnan üzleti útra, háborúba indult és ahova felesége mindig visszavárt. A házasságnak elsősorban az új család létrehozása végett volt kiemelt szerepe. A férfi számára főleg új rokoni — és ezáltal — üzleti kapcsolatokat ígért. Az apa mindaddig felügyeletet gyakorolt gyermekei felett, amíg azokkal egy háztartásban élt. A családtagok mindegyike érzelmi, lelki támaszra számíthatott viszont az anya személyében, akinek a nagyobb leánytestvérek segítettek a tennivalók elvégzésében, ezzel készülve fel a jövőbeli feleség szerepére. A gyermekeket már nem kiskorú felnőtteknek, hanem valóban gyermekként kezdték kezelni. Gyárak készí-

tették játékaikat, saját irodalmuk is volt már.

A középosztály otthona, amely a nagyvárosból a zöldre tevődött át, szintén jellegzetes módon képviselte e társadalmi réteg ízlését, életmódját. Szerkezetileg fontos része lett a háznak a kert, amelyre mint az otthon szerves részére tekintettek. A társalgóból vagy a nappaliból közvetlenül üvegajtó nyílt a kertbe, ahol a rendszeresen nyírt, „szép zöld gyeptől” az otthon urának büszkesége volt, csakúgy mint az üvegház ahol a szőlő helyettesítette az arisztokrácia egzotikusabb ananászát. A gyerekek gyakorta kaptak egy kis darabot a kertből, amit ők maguk műveltek. A gyermek mint kert, kedvelt metaforája volt a kor otthonról verselő költőinek. A család vagyonsodásával kerülhetett sor a családi ház helyiségeinek megfelelő el- és berendezésére. Külön szoba szolgált az étkezésre és a kultúra is saját helyiséget kapott. A konyhát igyekeztek elkülönítve a lakóépülettől, megépíteni ahol a falakat képek, tapéta, a szekrényeket porcelánkészlet szépítette. Mivel a gyertyafényt csak a fényes, gondosan tisztán tartott felületek verték vissza, a takarítás a háziasszony állandó napi foglalatossága volt. A vastag függönyökön, szőnyegekben, kárpitokon — bár hatékonyabbá tették a fűtést — a por és a korom könnyen meglepedett, nem is beszélve a nyitott kandallóról, amely a folyamatos utánpótlást biztosította.

Az étkezési szokások átalakulását többek között az is nagyban befolyásolta, hogy a sikeres üzleti megállapodások nem ritkán egy-egy gazdagon terített asztal fölött kötöttek. A változások a középosztály beszédében, nyelvében is tükröződtek. A házastársak kezdtek a teljes nevükön szólítani — mintegy magázni — egymást, a születendő gyermekek egyre szokatlanabb neveket kaptak. A női és férfi szerepek az életmód tekintetében is távolodni kezdtek egymástól. A közlekedésben és az öltözködésben is megfigyelhetők voltak ennek a jelei. Ez utóbbival kapcsolatban a legjellegzetesebb változás az volt, hogy míg a nők ruhái egyre több díszítéssel készültek, a férfiak öltözete a praktikumot szolgálva egyre egyszerűbb lett.

A szerzők végezetül azokra az ellentmondásokra hívják fel a figyelmet, amelyek az angol középosztály tagjai előtt is minden bizonnyal ismertek voltak. Ide sorolhatók többek között a vallásos élet és az üzleti élet kettősége — bár ezek a valóságban több ponton kiegészítették, segítették egymást — valamint a nők függősége, tulajdonjogának korlátozottsága, annak ellenére, hogy a családi vállalkozásban végzett munkájukkal jócskán hozzájárultak az üzlet sikeréhez.

A könyvet gazdag bibliográfia, név- és tárgymutató zárja, valamint függelék népszámlálási adatokkal, korabeli versekkel és egyéb forrásokkal.

Vajda Zoltán

Számunk szerzői

Bourdela s, Laurent	történész, Franciaország
Dávid Tamás	egyetemi hallgató, JATE
Kosza t László	történész, JATE
Kovács Tamás	egyetemi hallgató, JATE
Kubinyi András	egyetemi tanár, ELTE
Pozsár Annamária	egyetemi hallgató, JATE
Pribelszki János	középiskolai tanár, Veszprém
Szende Katalin	régész, Sopron
Tóth Ferenc	egyetemi hallgató, JATE
Vajay Szabolcs	történész, Svájc
Vajda Zoltán	egyetemi hallgató, JATE
Zsoldos Attila	történész, MTA Történettudományi Intézet

Inhalt

Studien

Attila Zsoldos:	Der Wandel in der Beurteilung des Besitzes der Jobagiones Castri	5
Laurent Bourdelas	Königsmacht in der Friedenszeit	35

Sachkultur im Mittelalter

András Kubinyi	Forschung der materiellen Kultu des Mittelalters	51
Katalin Szende:	Alltagskultur und Gesellschaft in einer mittelalterlichen Stadt	69
Ferenc Tóth:	Ernährung und Geschichte	124

Ausser unseren Grenzen

"Ich blieb auch in Patagonien ein Ungar. Gespräch mit Szabolcs Vajay	130
Verzeichnis der Schriften von Szabolcs Vajay	139
Szabolcs Vajay: Der Kamelauktion Charakter der Heiligen Krone Ungarns	144
Ein Lebenswerk in Daten. Josef Deérs Tätigkeit (Bibliographie)	153

Ausblick

Über ein neues Handbuch der mittelalterlichen Geschichte Ungarns	157
--	-----

Beobachter / Buchbesprechungen

Tamás Dávid: Die Welt der Wallfahrer (P. A. Sigal: Isten vándorai)	162
Tamás Dávid: Die Mode der Jahrhunderte (Mojzsis Dóra: Régi magyar öltözködés)	164

Annamária Pozsár: Die materielle Kultur der Alltage (Radvánszky Béla: Magyar családélet és háztartás)	166
Tamás Kovács: Die Achse des mitteleuropäischen Handels (Othmar Pickl: Österreichisch-ungarische Handelsbeziehungen entlang der Donau)	169
Vajda Zoltán: Die Alltage der englischen Mittelklasse im 18 - 19. Jahrhunderte (L. Davidoff - C. Hall: Family Fortunes)	174)
Unsere Verfasser	177

Az AETAS évente négyszer megjelenő történettudományi folyóirat. A szerkesztőség a szegedi József Attila Tudományegyetem Közművelődési Bizottságának támogatásával jelenik meg. A szerkesztőség szervezete önálló. A lap közöl: történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat. A szerkesztőség a társadalomtudományok más ágai elől sem zárkózik el. A lapban megjelent írások közlésénél kizárólag szakmai szempontok érvényesülnek. Kéziratokat a szerkesztőség nem őrizz meg és nem küld vissza.

Az AETAS nem rendelkezik állandó anyagi forrással. Megjelenését alapítványi támogatás teszi lehetővé. A lapra ezért hosszú távú előfizetést nem tudunk elfogadni. Az AETAS több vagy akár egy száma is előjegyezhető – írásban vagy telefonon – a szerkesztőség címén. Az előjegyzett számokat postai utánvétellel juttatjuk el a megrendelő címére.

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: Magiszter könyvesbolt, V. ker. Városház u. 1.; Egyetemi könyvesbolt, Kossuth L. u. 18.; Studium könyvesbolt, Váci út 22.; Eötvös könyvesbolt, Kecskeméti u. 2.; Országos Széchenyi Könyvtár könyvtárosa, Budavári Palota F ép. Aula; MTA Történettudományi Intézet Könyvtára, Úri u. 53.

Szeged: Radnóti könyvesbolt, Tisza Lajos krt. 34.; JATE-Gondolat könyvesbolt, Dugonics tér 11-12.; Móra könyvesbolt, Kárász u. 5.; Idegen nyelvű könyvesbolt, Kárász u. 16.

Debrecen: Egyetemi könyvtár KLTE főépület fszt., Egyetem tér 1.

Pécs: Kolofon antikvárium Sallai u. 12.

A szerkesztőség címe:

6720 Szeged, Dugonics tér 12.

T.: 62/12-140

